

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

БУБНОВ І. В.

ПОЛІТОЛОГІЯ ТА ОСНОВИ СОЦІОЛОГІЇ

Конспект лекцій

Одеса
Одеський державний екологічний університет
2024

УДК: 32:316 (073)

Б 90

Бубнов І.В.

Б 90 Політологія та основи соціології: конспект лекцій. Одеса: ОДЕКУ, 2024.
156 с.

ISBN 978-966-186-303-2

У конспекті лекцій викладено основні теоретичні проблеми дисципліни «Політологія та основи соціології». В систематизованому вигляді розглянуто процес становлення та формування політології та соціології як самостійних наук; висвітлено основні історичні етапи розвитку світової соціально-політичної думки; представлено матеріал щодо сутності і особливостей прояву за різних часів і в різних наукових школах феномена політики та соціального явища влади; проаналізовано сутність однієї з базових категорій політичної науки – політичної системи суспільства; визначено сутність, ознаки та функції сучасної держави та принципи існування і функціонування громадянського суспільства; проаналізовано роль і значення політичних партій і суспільно-політичних об'єднань в політичній системі суспільства; приділено увагу феномену політичного лідерства, явищам політичної свідомості і культури; обґрунтовано політичні аспекти функціонування засобів масової інформації; висвітлено основні засади здійснення зовнішньої політики національної держави; надана характеристика суспільства як соціальної системи; визначена роль і місце особистості у системі соціальних відносин і процесів; розглянуто основні проблеми щодо соціальної стратифікації та соціальної мобільності в сучасних умовах; висвітлено питання, пов'язані з соціологією сім'ї та шлюбу.

Конспект лекцій призначений для студентів рівня вищої освіти «бакалавр», спеціальності 101 «Екологія» та може бути використаний під час викладання зазначеної навчальної дисципліни для студентів-бакалаврів інших спеціальностей.

УДК: 32:316 (073)

*Рекомендовано методичною радою Одеського державного екологічного університету
Міністерства освіти і науки України як конспект лекцій (протокол №5 від 25.04. 2024 р.)*

ISBN 978-966-186-303-2

© Бубнов І.В., 2024
© Одеський державний екологічний університет, 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Тема 1 Політологія як наука і навчальна дисципліна	
1.1 Формування політології як науки навчальної дисципліни.....	6
1.2 Предмет, структура і функції політології.....	9
1.3 Методи політології.....	11
Тема 2 Виникнення та еволюція світової соціально-політичної думки	
2.1 Суспільно-політичні уявлення Стародавнього світу.....	14
2.2 Політична думка Середньовіччя та епохи Відродження.....	20
2.3 Теорії природного права та суспільного договору доби Нового часу.....	23
2.4 Раціоналістичні концепції політики доби Просвітництва.....	26
2.5 Основні напрями політичної думки XVIII-XIX ст.ст.....	28
2.6 Розвиток світової політичної думки у XX ст.....	32
Тема 3 Політика як соціальне явище	
3.1 Походження політики, основні теоретичні підходи щодо її сутності.....	38
3.2 Структура політики, її функції і види.....	42
3.3 Основні теорії щодо меж політики в житті суспільства.....	44
Тема 4 Влада в суспільстві. Політична система суспільства	
4.1 Сутність влади: основні теоретичні підходи.....	46
4.2 Головні елементи структури влади.....	48
4.3 Основні види влади. Специфіка політичної влади	51
4.4 Поняття, структура та функції політичної системи політичної системи	54
4.5 Типологія політичних систем.....	56
Тема 5 Держава в політичній системі. Громадянське суспільство і правова держава	
5.1 Еволюція уявлень про державу та її походження в історії політичної думки.....	60
5.2 Сутність, функції та основні форми держав.....	62
5.3 Громадянське суспільство і його співвідношення з державою.....	68
5.4 Правова та соціальна держави.....	70
Тема 6 Політичні партії та суспільно-політичні об'єднання в політичній системі суспільства	
6.1 Походження, сутність і функції політичних партій.....	74
6.2 Типологія політичних партій і партійних систем. Проблеми багатопартійності в сучасній Україні.....	74
6.3 Характер, цілі, функції та принципи діяльності суспільно-політичних рухів і організацій.....	81

6.4 Типологія суспільних об'єднань.....	84
Тема 7 Політична еліта і політичне лідерство	
7.1 Поняття, типи та функції політичних еліт.....	87
7.2 Сутність явища лідерства. Теорії політичного лідерства...	89
7.3 Класифікації політичного лідерства. Функції політичних лідерів.....	91
Тема 8 Політична свідомість і політична культура	
8.1 Сутність та види політичної свідомості.....	94
8.2 Сутність політичної культури, її структура та функції.....	96
8.3 Типи політичних культур.....	98
Тема 9 Політика і засоби масової інформації	
9.1 Поняття та функції засобів масової інформації.....	101
9.2 Основні канали та особливості політичного впливу ЗМІ....	102
9.3 Політичне маніпулювання та шляхи його обмеження.....	103
Тема 10 Міжнародна політика і система міжнародних відносин	
10.1 Міжнародні відносини і їх сучасні тенденції.....	105
10.2 Сутність, зміст, функції та форми зовнішньої політики.....	106
10.3 Характеристика основних глобальних політичних проблем.....	108
Тема 11 Соціологія, її місце і роль у науці і суспільстві	
11.1 Об'єкт і предмет соціології	110
11.2 Закони та категорії соціології.....	111
11.3 Структура, функції, методи соціології	114
Тема 12 Суспільство як соціальна система	
12.1 Сутність та типологія суспільств	117
12.2 Характеристика основних елементів суспільства	120
12.3 Соціальна структура суспільства	123
Тема 13 Особистість у системі соціальних відносин і процесів	
13.1 Поняття особистості в соціології	126
13.2 Соціалізація: сутність, етапи, агенти	128
13.3 Соціальний статус та соціальна роль особистості.....	131
13.4 Девіантна поведінка: форми, види, причини.....	133
Тема 14 Соціальна стратифікація та соціальна мобільність	
14.1 Соціальна стратифікація: поняття, основні методологічні підходи	137
14.2 Історичні типи соціальної стратифікації	140
14.3 Соціальна мобільність, її основні види.....	141
Тема 15 Соціологія шлюбу та сім'ї	
15.1 Сутність сім'ї та шлюбу	145
15.2 Функції, структура сім'ї	146
15.3 Типологія сімейно-шлюбних форм	147
15.4 Соціальні фактори кризи сучасної сім'ї.....	149
15.5 Основні тенденції розвитку інституту сім'ї.....	152
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ДО КУРСУ	155

ПЕРЕДМОВА

В сучасних умовах вкрай важливим стали пошук форм і засобів стимулювання соціально-політичної активності молоді, сприяння духовному оновленню суспільства, здійснення глибоких державотворчих процесів.

Матеріали конспекту лекцій спрямовані на формування у студентів здатності реалізувати свої права і обов'язки як членів суспільства, усвідомлювати необхідність сталого розвитку громадянського суспільства, утвердження принципів верховенства права і свободи людини і громадянина, цінування та поважливого ставлення до різноманітності та мультикультурності.

Метою курсу є забезпечення студентів знаннями, що відповідають вимогам сучасного моменту, максимальне ознайомлення їх із світовим досвідом розв'язання актуальних проблем поточного соціально-політичного життя, формування навичок політичної культури і вміння застосовувати отримані знання в своїй професійній і громадській діяльності.

У процесі засвоєння змісту цієї дисципліни студенти мають *знати*: об'єкт і методи політичної і соціологічної наук, їх понятійно-категоріальний апарат; зміст основних світових політико-соціологічних шкіл, концепцій і напрямків, а також характерних рис сучасних вчень про суспільство і політику; сутність та принципи соціально-політичного життя, сучасних соціальних відносин і процесів; роль і значення особистості у функціонуванні політичних і соціальних систем, у житті держави і громадянського суспільства, вони також мають *уміти*: визначати теоретичні, духовні, прикладні та інструментальні компоненти соціально-політичного знання, їх роль у забезпеченні особистого внеску у розвиток громадянського суспільства; розуміти основні механізми підготовки та прийняття рішень у різних сферах соціально-політичного життя та особистої ролі у цих процесах; усвідомити сенс і основні напрямки розвитку світового політичного процесу; орієнтуватися у сучасних соціальних процесах і оцінювати їх вплив на розвиток українського суспільства; аналізувати соціально-політичну інформацію про ставлення нової соціальної реальності в Україні, в світі.

Крім викладення теоретичного матеріалу, в конспекті лекцій запропоновані завдання для самоперевірки ступеню засвоєння навчального матеріалу та представлено додаткові джерела інформації задля більш у поглибленого вивчення навчальної дисципліни.

Пропонований конспект лекцій укладено відповідно до силлабусу навчальної дисципліни «Політологія та основи соціології». Автором-укладачем використаний власний досвід викладання цієї дисципліни і новітні науково-теоретичні та навчально-методичні фахові дослідження у галузі політології і соціології, зокрема Бабкіної О.Р., Барвінського А.О., Бебика В.М., Горбатенка В.П., Городенка В.Г., Рудича Ф.М.. В основу представленого конспекту лекцій покладено матеріали навчальних посібників Пічі В.М., Хоми Н.М., Герасимчука А.А., Палехи Ю.І., а також відповідних підручників Бабкіної О.Р., Барвінського А.О., Горбатенка В.П., Юрія М.Ф

ТЕМА 1 ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1.1 Формування політології як науки і навчальної дисципліни

1.2 Предмет, структура і функції політології

1.3 Методи політології

1.1 Формування політології як науки і навчальної дисципліни

Політологія – це відносно нова дисципліна в системі соціальних і гуманітарних наук. З самої назви слідує, що політологія (в англomовних країнах затвердився інший термін – «політична наука») – це наука про політику. Сам термін утворений із двох грецьких слів: “politike” (державні або суспільні справи) і “logos” (вчення, слово). Хронологічно її виникнення зв’язують із рубежем ХІХ-ХХ ст., коли вона встала на шлях активного теоретичного і методологічного розмежування з історією, юриспруденцією, соціологією і філософією. До цього політичне життя суспільства традиційно розглядалося в рамках цих галузей знань. Але витoki сучасної політології варто шукати в політичних ідеях і теоріях попередніх історичних епох.

В історії розвитку політичних знань, зазвичай, виділяють три основні етапи, зокрема:

Перший етап (філософський період), який починається з часів Античності і триватиме до середини ХІХ ст. Це період панування міфологічних, а пізніше філософсько-етичних і теологічних пояснень політичних явищ і поступової їхньої заміни раціональними трактуваннями, звільненими від релігійного впливу. При цьому самі політичні ідеї розвиваються в загальному потоку гуманітарних знань.

Другий етап (емпіричний період, коли політичні знання розвивалися в опорі на практичний досвід) – від середини ХІХ ст. до закінчення другої світової війни. Політичні теорії остаточно звільнюються від релігійного впливу, набувають світського характеру і, саме головне, стають більш прив’язаними до конкретних потреб історичного розвитку. Центральними питаннями політичної думки стають проблема прав людини, ідея поділу влади, правової держави і демократії. У цей період відбувається становлення і перших політичних ідеологій. Політика починає сприйматися як особлива сфера життєдіяльності людей.

Третій етап (етап рефлексії, тобто критичного переосмислення всього арсеналу накопичених емпіричних і теоретичних знань та подальшого їх поглиблення) – це період становлення політології як самостійної наукової і освітньої дисципліни.

Отже, процес формування політології як науки і навчальної дисципліни починається приблизно в другій половині ХІХ ст, але знадобиться майже сто років для остаточного оформлення і професіоналізації політичної науки.

На межі ХІХ-ХХ ст.ст. у політології формуються принципово нові методологічні підходи до дослідження політичних явищ, що призводить до

появи різноманітних шкіл і напрямків, які зіграли значну роль у становленні сучасної політологічної науки.

У першу чергу, політологія випробувала на собі вплив позитивістської методології, принципи якої були сформульовані О.Контом і Г. Спенсером. Під впливом позитивізму в політичних дослідженнях затвердився принцип верифікації (від лат. *Verus* – шукати, *facio* – роблю), тобто твердження, відповідно до якого наукову цінність можуть мати достовірні емпіричні факти, що можна перевірити шляхом спостереження, вивчення документів і кількісних методів аналізу. Позитивізм стимулював розвиток емпіричного напрямку політології. Значний внесок у розвиток емпіричних досліджень внесла Чикагська школа політичної науки (20-40-і роки), заснована відомим американським політологом Ч. Мерріамом.

Другий методологічний підхід, що затвердився – соціологічний – розглядав політичні явища як похідні від інших сфер громадського життя: економіки, культури, етики, соціальної структури суспільства. Зокрема, марксизм заклав традицію економічного детермінізму – розуміння політики через дію об'єктивних економічних законів класового суспільства.

У цілому для європейських політологів початку ХХ ст., а вони одночасно були і соціологами, було характерно дослідження політики в широкому соціальному контексті з виходом у сферу філософії, історії, соціології і психології. Розвиток політології цього періоду пов'язують з ім'ям Макса Вебера, якого по праву вважають фундатором теорії легітимності влади і сучасної теорії бюрократії. Важливу роль у становленні політичної теорії зіграли Г. Моска, В. Парето і Р. Міхельс, які заклали основи теорії еліт.

Потужний вплив на становлення методології і проблематики політології мали ідеї основоположника психоаналізу З. Фрейда. Він звернув увагу на роль несвідомих імпульсів у детермінації політичних явищ. У значній мірі під впливом психоаналізу в політології сформувалися напрямки, що досліджують політичну поведінку, спонукальні причини прагнення до влади. Значний внесок для затвердження в політології методів психоаналізу й експериментальної психології внесли Ч. Мерріам і його соратник по Чикагській школі М. Лассуелл. Діяльність Чикагської школи підготувала ґрунт для біхевіоралістської (від англ. *Behaviour* – поведінка) революції в західній, і насамперед в американській, політології після Другої світової війни. Політичну поведінку було визнано основою політичної реальності, що підлягає емпіричній фіксації, за допомогою, насамперед, методів природничих наук. У рамках цього напрямку були досліджувані моделі поведінки в різних ситуаціях, наприклад, на виборах, при прийнятті політичних рішень. Об'єктом досліджень стала мотивація, що спонукає індивіда до дії.

Біхевіоралістський підхід був орієнтований на два принципи неопозитивізму:

принцип верифікації, що потребує встановлення істинності наукових тверджень за допомогою їхньої емпіричної перевірки;

принцип звільнення науки від ціннісних суджень і етичних оцінок.

Біхейвіоризм, з одного боку, відкинув ідеологічну тенденційність у поясненні політики, але з іншого боку – відмовляв політології в постановці проблем, спрямованих на соціальне реформування суспільства, що викликало критику з боку ряду відомих політологів.

З 70-х рр. XIX ст. у розвитку західної політології почався новий період, що одержав назву «постбіхевіоралістської революції». Було визнано, що головним у політології є не тільки опис, але і тлумачення політичних процесів, а також відповіді на запити суспільного розвитку і виробітку альтернативних рішень. Це призвело до відродження інтересу до найрізноманітніших дослідницьких підходів: до історико-порівняльного методу, до дослідницького підходу, розробленого М. Вебером, до марксизму і неомарксизму, зокрема до ідей представників Франкфуртської школи Т. Адорно, М. Маркузе, Ю. Хабермаса, Е. Фромма. Політологія знову звернулася до нормативно-інституціональних методів, що пояснюють політику як взаємодію інститутів, формальних правил і процедур. Наслідком постбіхевіоралістської революції став своєрідний консенсус політологів щодо рівноправності найрізноманітніших підходів у вивченні політичної сфери і неприпустимості визнання пріоритету якогось одного напрямку.

У повоєнний період політологія істотно розширила область своїх досліджень. Це, зокрема, поява у сфері інтересів політології таких проблем, як:

- політичні системи (Т. Парсонс, Д. Істон, К. Дойч);
- політична культура (Г. Алмонд);
- політичні режими (Х. Арндт, К. Поппер, К. З. Бжезинський);
- партії і партійні системи (М. Дюверже, Дж. Сарторі);
- конфлікт і консенсус у політику (Р. Дарендорф, С. Ліпсет).

Політична наука збагатилася новими напрямками в дослідженні проблем демократії. Р. Даль, Дж. Сарторі, Й. Шумпетер розробили нові теоретичні моделі демократії. У останні десятиліття зріс інтерес до проблем політичної модернізації (С. Хантінгтон) і проблемам створення умов для демократичних перетворень в різних країнах.

Розвиток політології як самостійної наукової і навчальної дисципліни – це не тільки період визначення її предметної сфери і методологічної основи, але і період організаційного оформлення. З другої половини XIX ст. політологія вступає на шлях активного організаційного оформлення. Існує декілька точок зору щодо початку інституціоналізації політології, тобто її оформлення в самостійний напрямок у сфері утворення і наукових досліджень. Частина вчених пов'язують її появу з виникненням у середині XIX ст. у Німеччині правової школи, орієнтованої на вивчення держави. Пізніше, у 1871 р., у Парижі створюється інший політологічний центр – «Вільна школа політичних наук». Але більшість дослідників в якості символічної дати появи політології називають 1857 р., коли в США в Колумбійському коледжі, згодом перетвореному в університет, став викладатися курс політичної теорії (Ф. Лейбер). В 1880 р. у цьому ж коледжі створюється перша школа політичної науки, що поклало початок активному формуванню в США системи політологічних навчальних і наукових закладів. З цього ж року в Америці

починає видаватися перший політологічний часопис. 1903 роком датується створення Американської асоціації політичних наук.

Після Другої світової війни в багатьох країнах спостерігається своєрідний «бум» на політологічні дослідження. Це стимулювало створення академічних політичних інститутів і міжнародних центрів. Так, у 1949 р. у рамках ЮНЕСКО була заснована Всесвітня асоціація політичних наук. У 70-90-і рр. ХХ ст. відбувається остаточна інституціоналізація політичної науки. З допоміжної дисципліни, яку часто розглядали як доповнення до юриспруденції і соціології, політологія перетворилася в загальноновизнану, організаційно оформлену академічну дисципліну із широко розгалуженою системою організаційних і дослідницьких установ.

У СРСР асоціація політичних наук була створена лише у середині 70-х рр. ХХ ст., але політичні проблеми розглядалися переважно в русі таких дисциплін як науковий комунізм, історія КПРС, теорія держави і права та ін., а їх вивчення мало догматичний, однобокий характер. Своє право на існування політологія отримала лише наприкінці 80-х рр., коли процеси лібералізації суспільного життя зробили її затребуваною. У 1989р. вона офіційно була визнана академічною дисципліною, після чого почався процес створення інститутів і центрів політичних досліджень. З 1991 р. у вузах України стали створюватися політологічні кафедри, з'явилася нова навчальна дисципліна – «Політологія».

1.2 Предмет, структура і функції політології

Як і будь-яка наука політологія, має свій об'єкт і предмет дослідження. Під об'єктом науки розуміються сторони об'єктивної реальності, що підлягають розгляду. Не виключено, що той самий об'єкт може вивчатися різними науками, але під особливим кутом зору, із позицій свого предмета і методів.

Об'єктом політології є політична сфера суспільства всі процеси, що відбуваються в ній. Але існує більш десятка гуманітарних і соціальних наук, що розглядають політику, наприклад: філософія, соціологія, теорія держави і права, історія. У зв'язку з цим виникає питання про специфіку предмета політології, тобто того кола проблем, що мають всебічно досліджуватися.

Серед підходів до розуміння предмета політології найбільш поширеними вважаються:

- тлумачення політології як однієї з наук із усієї сукупності політично орієнтованих дисциплін, таких як політична соціологія, політична філософія, політична географія, політична психологія та ін.;
- ототожнення політології з політичною соціологією як найбільш загальною наукою про політику;
- погляд на політологію як на загальну науку про політику в усіх її проявах.

Найпоширенішим з перелічених трактувань політології є останнє. Цей загальний підхід до науки про політику розглядає її як єдину інтегровану науку, хоча і внутрішньо диференційовану на субдисципліни. У залежності від

досліджуваної проблематики політологія може містити в собі, зокрема, такі напрямки:

- політична філософія, що досліджує ціннісні аспекти політики, ідеали і норми, на підставі яких функціонує політика і влада. Крім того, політична філософія формує понятійний апарат науки і її методологічну базу;
- теорія політики – більш конкретна дисципліна, що вивчає політику і владу, механізми функціонування останньої. Теорія політики має свої внутрішні структурні ланки: теорія політичної системи, теорія влади, теорія демократії, теорія еліт і ін.;
- політична соціологія, що акцентує увагу на соціальній підставі влади: вплив соціальних груп і в цілому громадянського суспільства на політику;
- політична психологія, що досліджує роль настанов, переконань, мотивів і підсвідомих чинників на політичну поведінку. Ця дисципліна розглядає як масові форми участі в політичних процесах, так і психологічні аспекти феномена лідерства;
- історія політичних вчень, що вивчає етапи еволюції уявлень про політичне життя і її компоненти в різноманітні історичні епохи;
- політична антропологія, що вивчає вплив якостей людини на політику, а також її зв'язок із культурою і національно-психологічними особливостями того або іншого народу;
- теорія міжнародних відношень, що розглядає проблеми світової політики і взаємовідносин держав. Усередині цього напрямку виділяють геополітику, що розглядає використання державами просторових чинників для досягнення політичних цілей.

Це далеко не повний перелік різних галузей політичних знань, представлених у структурі політології. За різними оцінками у єдину систему політичної науки об'єднується від 20 до 40 дисциплін, що відбиває процес поглиблення спеціалізації політичного знання.

Отже, у відповідності з зазначеним підходом, політологія виступає як міждисциплінарне знання, а зміст її предмета складає сукупність закономірностей функціонування і розвитку різноманітних сторін політичної дійсності як то: політична свідомість і політична культура, політичні інститути (передовсім держава і партії), суб'єкти політики (особистість, групи за інтересами, еліта, лідери і т. ін.); внутрішні та міждержавні політичні відносини, політичний процес як динамічна характеристика політики.

Роль і значення політології для суспільства розкривається в її функціях.

1. Теоретико-пізнавальна (гносеологічна) функція полягає в дослідженні різноманіття політичних явищ із метою одержання знання про їхню сутність та закономірності розвитку.
2. Методологічна функція – розроблення засобів вивчення політичних процесів та явищ.
3. Прогностична функція – розроблення наукових прогнозів подальших змін у політичній сфері, виявлення тенденції розвитку суспільних процесів, передбачення можливих варіантів політичний дій різних суб'єктів політики.

4. Прикладна функція – розроблення рекомендацій для удосконалювання будь-яких сторін політичної практики.
5. Світоглядна (політична соціалізація) – розвиток певного бачення політичної дійсності, закріплення певних політичних цінностей, формування політичної свідомості і культури.
6. Аксіологічна функція – надання оцінки політичним інститутам, поведінці, особистостям, політичному ладу тощо.
7. Інноваційна функція – забезпечення політичної практики науковими ідеями. Інновації бувають трьох типів: радикальні (тобто висунення якихось «божевільних» ідей), удосконалюючі (тобто удосконалення ідей, що були перевірені на практиці), комбіновані (тобто на базі якихось двох-трьох старих концепцій виведення нових ідей).

1.3 Методи політології

Важливим для розуміння політичної науки є питання про її метод. Взагалі метод будь-якої науки – це спосіб, підхід, інструмент, яким користується певна наука для дослідження закономірностей і категорій, що становлять її предмет.

Закономірності, що виявляються в політичній науці та характеризують тенденцію розвитку і використання влади, мають системний характер. До них належать: політико-економічні (відображають співвідношення між економічним базисом і політичною владою); політико-соціальні (характеризують розвиток політичної влади як особливої системи зі своєю логікою і структурою).

Усвідомлення змісту політології здійснюється через її категоріальний апарат, тобто через основоположні поняття, кожне з яких являє собою самостійний предмет дослідження і рівночасно служить для вивчення політології в цілому. До основних категорій політології належать: політика, влада, демократія, свобода, політична система, політична еліта, політичне лідерство та ін. Важливими для політології вважаються й такі категорії: політичні партії, групи тиску, групи інтересів, політична культура, політичний процес, політичний режим та ін.

Як правило вирізняють три групи найважливіших методів, якими найчастіше користується політична наука:

1. Загальнологічні (загальнонаукові) методи, що використовуються не тільки в політології, але й в інших науках:
 - діалектичний метод, що припускає розгляд політичних явищ з урахуванням їхньої постійної зміни, взаємозв'язку частин і компонентів і внутрішньої суперечливості;
 - метод сходження від абстрактного до конкретного;
 - метод аналізу і синтезу;
 - індукція і дедукція;
 - узагальнення;
 - прогностичний метод.
2. Методи емпіричних досліджень (одержання первісної інформації про

політичні факти): Сюди відносять:

- спостереження, що дозволяє безпосередньо відслідковувати політичні факти. Спостереження бувають двох типів: невиключені і включені. У першому випадку події і факти відстежуються з боку, у другому – передбачається особиста участь спостерігача в події або діяльності організації;
- опитування – один із найпоширеніших методів збору політичної інформації. Опитування може проводитися у формі бесід, інтерв'ю, анкетування, що дозволяє виявити стан громадської думки з приводу того або іншого питання;
- статистичні методи, за допомогою яких провадиться накопичення і систематизоване узагальнення різноманітних емпіричних даних, що відбивають різноманітні стани об'єкта;
- аналіз документів;
- лабораторні експерименти;
- контроль за поведінкою групи людей в умовах експерименту;
- метод моделювання. Модель – це схематичний зразок досліджуваного об'єкта, що відбиває його сутнісні якості. Моделювання дозволяє перевірити гіпотези, скласти прогнози, пояснити або описати які-небудь політичні явища і процеси.

3. Спеціальні методи теоретичного дослідження політичних об'єктів (іноді їх називають підходами). До цієї групи належать:

- інституціональний метод, який припускає, що в центрі дослідження повинні знаходитися політичні структури, їхні властивості і взаємозв'язки, а також фіксовані норми, на основі яких функціонують ці інститути;
- соціологічний метод, орієнтований на виявлення соціальної обумовленості політики, впливу на неї економіки, культури, ідеології і соціальної структури;
- історичний метод, що розглядає політичні явища в процесі їхнього становлення в минулому і розвитку в дійсному;
- порівняльний метод, що передбачає зіставлення однотипних об'єктів у різних народів із метою виявлення подібності і розходжень. Тривалий час у радянському суспільствознавстві цей метод підмінявся методом протиставлення;
- системний метод, що застосовується при дослідженні складних багаторівневих об'єктів (політичні системи, інститути). Сам об'єкт розглядається як цілісність, формована взаємодією елементів і знаходиться в різноманітних зв'язках із зовнішнім середовищем;
- структурно-функціональний метод, що складається в розгляді внутрішньої структури системи з позиції функціонального призначення кожного її елемента;
- антропологічний метод, що виходить у поясненні політики з природи і універсальності пологових якостей людини;
- психологічний метод, спрямований на вивчення психологічних механізмів політичної поведінки;

- біхейвіористський метод, що розглядає політику як поведінку індивідів і груп, що мають визначену мотивацію й настанови, пов'язані з природними якостями людини і, перш за все, прагнення до влади. Як уже відзначалося, цей підхід потребує емпіричної перевірки усіх висновків;
- праксіологічний метод, що вивчає залежність політичної діяльності людей від їх приналежності до певних соціальних груп;
- нормативно-ціннісний метод оцінює політичні процеси з погляду оптимального варіанта, ідеалу.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Коли політологія виникає як специфічна галузь наукового знання і коли як навчальна дисципліна?
2. Дайте оцінку біхейвіоральному та постбіхейвіоральному етапам у розвитку західної політології.
3. Які існують підходи щодо предмету політології?
4. Що є об'єктом політології?
5. Які основні субдисципліни виділяються в структурі політології?
6. У чому полягає зв'язок політології з іншими соціально-гуманітарними дисциплінами?
7. Розкрийте зміст категорій та методів політології.
8. Які функції та завдання виконує політологія?

ТЕМА 2 ВИНИКНЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ СВІТОВОЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

- 2.1 Суспільно-політичні уявлення Стародавнього світу.
- 2.2 Політична думка Середньовіччя та епохи Відродження .
- 2.3 Теорії природного права та суспільного договору доби Нового часу.
- 2.4 Раціоналістичні концепції політики доби Просвітництва
- 2.5 Основні напрями політичної думки XVIII-XIX ст.ст.
- 2.6 Розвиток світової політичної думки у XX ст

2.1 Суспільно-політичні уявлення Стародавнього світу

Сучасна політична наука спирається на фундамент політичної думки попередніх епох. З виникненням перших класових суспільств і держав з'являються перші спроби осмислення сутності політичних явищ. Історично першою формою пояснення нової соціальної реальності стало релігійно-міфологічне тлумачення природи владних відношень і соціальної ієрархії. Відповідно до древніх міфів, земна організація життя має божественне походження і є відбитком загальносвітового космічного порядку. Але в різних регіонах відношення між земними і небесними керівниками трактувалися по різному. У Єгипті, Вавилоні та Індії Боги завжди залишалися керівниками земними справами, водночас вони були й головними законодавцями, на відміну від Китаю, де єдиним провідником волі Бога на землі був імператор. Боги наділяли його всією повнотою влади, надавали йому можливості особистих внутрішніх сил для здійснення цих повноважень.

Пізніше політична думка, порвавши з міфологією, прийняла більш раціональну форму. При розгляді проблем влади і соціального порядку став домінувати філософсько-етичний підхід, що пояснює ці явища через призму досягнення загального блага і справедливості. Подібна тенденція просліджується у вченнях Конфуція, грецьких філософів і політико-правової думки Рима. У центрі уваги древніх мислителів – такі питання, як принципи організації держави, проблема законів і справедливості, обґрунтування ідеальної форми правління.

Перші теорії організації суспільства і держави виникли на Стародавньому Сході. Незважаючи на суттєві розбіжності у висвітленні політичних проблем в різних філософських ученнях Стародавнього Сходу, у розвитку суспільно-політичної думки цього регіону існували й спільні риси – у всіх цих теоріях, по-перше, було розроблено систему обожнення влади імператора та створено образ ідеального чиновника, а, по-друге, існувало прагнення оцінити суспільно-політичні явища з точки зору морально-етичних критеріїв, що панували в суспільстві, та позицій законності. Найбільш чітко це можна простежити на прикладі багатовікового протиборства конфуціанської та легіської ідеологій у Стародавньому Китаї.

Китайський філософ Конфуцій – один із найвідоміших представників політичної думки Стародавнього Сходу. Він відмовився від ідеї божого

походження держави і розвив концепцію патріархальної аристократичної держави. Відповідно до його вчення, держава виникає з об'єднання родин і уподібнюється сім'ї, де імператор – батько, що піклується про своїх підлеглих – дітях. Кінцева ціль державної влади – досягнення загального блага, тобто імператор повинен турбуватися про добробут мас, як батько піклується про щастя своїх дітей.

Хоча Конфуцій негативно ставився до крайностей майнової диференціації (до розподілу суспільства на багатих і бідних), він виправдує моральну ієрархію: розподіл людей на “шляхетних чоловіків” і “темних людей” – простолюдинів. Перших від простолюдинів відрізняють такі якості, як знання, справедливість, почуття обов'язку, повага до старшого, слідування моральним нормам. Політичний ідеал Конфуція – влада, здійснювана аристократами, суворе дотримання кожною людиною своїх обов'язків і слідування сформованим ритуалам.

Конфуція відрізняла недовіра до законів, він вважав, що суспільний порядок повинний підтримуватися ритуалами і мораллю. Тобто, правитель, що дотримується чітко розроблених правил поведінки має стати прикладом для підлеглих і це дає змогу останнім перетворитися з товпи в народ. Саме такими ненасильницькими, а виховними заходами, за думкою Конфуція, й можна поліпшити стан суспільства. Але конфуціанська модель державного устрою була приречена на невдачу, тому що могла функціонувати лише в умовах ідеального в морально-етичному відношенні державного апарату.

У IV ст. до н.е. китайський мислитель Шан Ян поклав початок теорії легізму. Це ідеологічне вчення відрізнялося суворим антигуманізмом та практицизмом і відбивало інтереси військової знаті Китаю. Легісти вперше в світі створили закінчену модель деспотичної держави з її командно-адміністративною системою та органами придушення інакодумства.

Легізм, як і конфуціанство, розраховував на сильну владу імператора, але не через посередництво суспільної поведінки, а завдяки рівних для всіх, окрім самого імператора, законів. За неухильним дотриманням законів мали стежити численні чиновники. Виходячи з думки, що “неосвіченим народом зручніше керувати”, легісти виступали проти розвитку культури.

Разом з тим були у їх поглядах й деякі прогресивні вимоги, зокрема, легісти були прихильниками надання принципово рівних можливостей у суспільному житті для всіх верств населення; вони також вперше розробили теорію державного регулювання економічним життям країни. Але й ця теорія у політичній практиці була приречена на невдачу, тому що спиралася на необхідність дотримання законів завдяки слабо контрольованим чиновникам.

У працях мислителів Стародавньої Греції аналізується антична соціально-політична практика. Державність цього періоду втілюється у формі полісів – невеликих міст-держав і прилягаючих до них селищ. Центром старогрецької цивілізації став афінський поліс періоду розквіту демократії (VI-V ст. до н.е.). Демократичні процедури передбачали участь вільного чоловічого населення в роботі народних зборів і прийнятті рішень, рівність громадян перед законом, право на заняття виборної суспільної посади.

Практика функціонування демократії вплинула на уявлення найдавніших мислителів Еллади про бажану форму держави. Багато хто з них зробили свій вибір не на користь демократії. Серед тих, хто розділяв аристократичні погляди на правління, були Піфагор, Геракліт, Сократ. Правити, на їхню думку, має не весь народ, а тільки кращі люди, відмінною рисою яких є мудрість. Прихильником “помірної” цензової демократії був Демокріт.

У античних авторів є присутнім розуміння Закону, що перетворить Хаос у Космос. Поліс, у їхньому уявленні, виступає відбитком космічного порядку. Так, у вченні Піфагора міститься думка про закон космічної гармонії, що визначає порядок для всього існуючого.

Активним прибічником ідеї компетентного правління і панування законів в організації полісного життя був Сократ. Він стверджував, що правити повинні знаючі люди – філософи, а саме правління являє собою мистецтво, до якого схильні лише окремі “кращі” люди, завдяки своєму народженню, вихованню і навчанню. Його критика демократії мала під собою реальну підставу: ірраціональність прийнятих афінськими громадянами рішень часто призводила до нестабільності політичного життя.

До інших відомих ідей Сократа відноситься його вимога дотримання законів. Він розділив закони на божественні, незалежні від волі людей, і людські. І ті, і інші закони потребують покори, тому що законне і справедливе – одне і теж. Сократ власною смертю показав приклад законослухняності. Присуджений до смерті афінським демосом (народом), він відмовився від запропонованого йому плану втечі, посилаючись на те, що суспільство може загинути, якщо судові рішення не будуть мати ніякої сили.

Подальший розвиток античної політичної думки пов'язано з ім'ям знаменитого філософа Платона. Вперше політичні ідеї були викладені в окремих політичних трактатах, написаних у формі діалогів: “Держава”, “Політик”, “Закони”. Старогрецький філософ продовжив традицію обґрунтування ідеальної форми держави. Відзначимо, що антична політична думка ототожнювала суспільство і державу. Подібний підхід збережеться аж до епохи Нового часу.

Інша проблема, що торкнувся Платон, - зміна державних форм. На думку Платона, ідеальну державу можна обґрунтувати, уподібнивши його тілу або душі людини. Трьом частинам душі людини – розумній, лютьтєвій та чуттєвій – повинні відповідати три стана: правителі, гідністю яких є мудрість; воїни, яких від інших відрізняє хоробрість; виробники (ремісники, торговці, хлібороби, актори – деміурги), для яких характерно бажання наситити свій шлунок і емоції.

Подібне виділення станів визначається необхідністю поділу праці, тому що кожний вид діяльності потребує певних знань і навичок. Ідеальна держава Платона ієрархічна. Вищим станом є правителі, тому що вони, володіючи мудрістю, спроможні забезпечити загальне благо. Нижче положення займають виробники. Для закріплення соціальної ієрархії філософ використовує міф про примішування Богом до кожного стана певного металу: правителям – золота, воїнам – срібла, виробникам – міді і заліза. Справедливість, як принцип

ідеальної держави, полягає в тому, що кожний стан займається свої справою і має своє особливе становище в суспільній ієрархії.

Інша риса ідеальної держави – аристократичне правління, при якому правлять тільки розумні люди. Спроможність збагнути мудрість, що передається нащадкам шляхом добору батьків і тривалого навчання “мистецтву політики”, притаманний філософам. Єдність держави може підірвати егоїзм окремих людей. Платон бачив рішення цієї проблеми в обмеженні споживання тільки самим необхідним і в скасуванні якийсь власності і сім’ї для станів правителів і воїнів. Держава залишається ідеальним доти, поки кожний стан займається своєю справою, у чому і виражається, по думці Платона, справедливість. Проте псування характеру правителів і підвладних, необґрунтовані претензії інших станів (тих, хто не має мудрість) на владу призводять до розкладання ідеальної держави і до послідовної його заміни більш низькими державними формами. Ідеальна держава, реалізована у формі монархії (царської влади) або у формі аристократії (правління філософів), вироджується в тимократію (влада воїнів), потім в олігархію (влада деяких, що Платон розуміє як плутократію – панування багатих). Надмірна майнова нерівність викликає обурення народу, що призводить до затвердження демократії, що потім замінюється найгіршою державою – тиранією. Круговорот державних форм завершується поверненням в ідеальний стан. Але сам Платон не розкриває механізму облагороджування тиранії. Демократію він також розглядає як недосконалу форму держави, що, певне, було продиктовано неприйняттям грецьким мислителем її практичного втілення в афінському полісі: рішення народу не завжди були мудрі, демократичними процедурами часто користувалися авантюристи для приходу до влади. Нарешті, Платон не простив афінським громадянам смертний вирок його вчителю Сократу. Аргументуючи своє відношення до демократії, філософ висловлює думку про небезпеку надмірної свободи, тому що з крайньої свободи може народитися найжорстокіше рабство. Історія знає приклади, що підтверджують цей прогноз.

У проекті ідеальної держави Платона прослідковуються контури тоталітаризму: пріоритет держави над індивідом, наявність цензури, організація життя за планом, встановленому правителями, одноманітність у житті всіх громадян, регламентація всіх її сторін, включаючи інтимне життя. Але в спадщині Платона є чимало позитивних ідей. Для свого часу він висловив сміливу ідею про рівноправність жінок, рахуючи, що найгідніші з них можуть стати правителями.

Значний внесок у розвиток політичної думки зробив Аристотель. Його можна назвати «батьком» використання порівняльного методу в політології. Разом з учнями він проаналізував 158 конкретних видів державного устрою і створив класифікацію державних форм, що протягом наступних сторіч вважалася класичною. Він використовував два критерії для виділення форм правління. Кількісний критерій указує на те, скільки панують: один, деякі, більшість. Своєрідним якісним критерієм є принципи, що лежать в основі влади: законність і турбота про загальне благо. Форми держави, що базуються на цих принципах, Аристотель визнав правильними і відповідно ті з них, де

правителі порушують закони і піклуються тільки про власні інтереси, - неправильними.

Подібний підхід вже зустрічався в Платона, але Аристотель здійснив істотні зміни в схему свого вчителя. Добра влада одного – це монархія, перекрученням якої є тиранія, яку він вважав найгіршою формою правління. Влада деяких, заснована на чесноті і вихованні, - аристократія – «уряд, сформований з найкращих людей». Її перекрученням є олігархія – влада, заснована на багатстві й усуненні від влади більшості населення. Третьою правильною формою Аристотель визнає політію або конституцію – правління більшості, що визнає закон. Їй він протиставляв демократію, де у влади перебувають бідні, що не мають необхідного виховання і якостей для того, щоб займатися управлінням.

Вплив Аристотеля на подальший розвиток політичної думки був вельми значним, і його оцінка демократії як «поганої» форми правління повторювалася багатьма мислителями аж до епохи Нового часу. Але сам Аристотель диференційовано підходив до демократії, виділяючи п'ять її видів. Об'єктом критики мислителя є крайня демократія, де не діють закони, а фактично панують демагоги. У той же час його трактування політії як правління більшості на основі закону деякою мірою відповідає сучасному уявленню про демократію.

Багато ідей Аристотеля протилежні позиції його знаменитого вчителя Платона. Вчитель і учень розійшлися, втому числі, і у питанні про найкращий соціально-економічний лад полісу. Аристотель критикував ідею Платона про скасування приватної власності і сім'ї як суперечній природі людини. У той же час він попереджав про небезпеку надмірного майнового розшарування в суспільстві, чреватою суспільною нестабільністю і бунтами бідних проти багатих. Вихід із цього положення йому бачився не в знищенні приватної власності, а в її відносному вирівнюванні і формуванні заможного середнього прошарку. Саме в політії, де, за його думкою, переважають люди середнього статку – люди не бідні, але і не занадто багаті, - досягається суспільна рівновага і політична стабільність. Геніальна догадка про «середній елемент» випередила свій час і знайшла своє продовження в сучасній теорії «середнього класу» як соціальної основи стабільних демократичних режимів.

Прихильником поміркованого варіанту античної демократії був Епікур. На його думку, в умовах демократії має панувати закон у поєднанні з самостійністю особистості. Головна ж мета державної влади – це гарантувати людям безпеку, навчити їх не заподіювати шкоди один одному. Закон він трактував як засіб захисту «мудрих» (тобто, людей етично досконалих) від «натовпу». Діяльність держави та закони повинні відповідати уявленню про справедливість.

Для Епікура характерна аполітичність, проповідь неучасті у активному політичному житті. Він один із перших стверджував, що оскільки людина є суспільною істотою, то саме суспільство сформувалося шляхом суспільного договору.

Засновником стоїцизму був давньогрецький мислитель Зенон. Стоїки вважали, що в основі громадянського співжиття лежить природний потяг людей один до одного. Держава – це не штучне, умовне, договірне утворення, а природне об'єднання. Рабство, на думку стоїків, не має виправдання, бо воно суперечить загальному світовому співгромадянству людей. Зенон відстоював думку, що в ідеальному суспільстві не повинно бути станових різниць, усюди повинні існувати однакові порядки. Найкращим державним ладом є «поєднання демократії, царської влади і аристократії».

Політичні погляди видатного грецького історика Полібія викладені у багатотомній праці «Всесвітня історія». Він вважав, що історія виникнення держави та зміна її форм відбувається по кругообігу і проходить шість основних стадій: царство, тиранія, аристократія, олігархія, демократія, охлократія. Найкращою формою правління є поєднання царської влади, аристократії, демократії; така змішана форма забезпечує стабільність у державі.

Загалом, стародавня римська політична думка продовжила грецьку традицію обґрунтування найбільш правильної форми правління, але вже з урахуванням нової політико-правової практики.

У 509 р. до н.е. у Римі стверджується республіканська форма правління. Найвизначнішим представником політичної думки цього періоду і захисником республіканського правління був знаменитий римський оратор і політик – Марко Тулій Цицерон. Він визначав республіку як «справу», «надбання народу», підкреслюючи, що сам народ є об'єднанням людей, пов'язаних згодою в питаннях права і спільністю інтересів. Звертаючись до проблеми правильно влаштованої держави, він віддає перевагу змішаній державній формі, що сполучає у собі одночасно царський (монархічний), аристократичний і демократичний елементи. Ідеалізуючи дійсність, він бачив аналог подібного правління в Римській республіці, зокрема в розподілі владних повноважень між магістрами і, насамперед, консулами, відповідальними за загальну політику і командуєчими армією (царський початок), сенатом (аристократичний початок), народними зборами і народними трибунами (демократичний початок).

Цицеронові належить першість у закладенні основ міжнародного права. Він сформулював принцип «необхідності дотримання зобов'язань за міжнародними договорами». Війну Цицерон характеризує як вимушений акт, припустимий тільки у випадку безуспішності мирних переговорів. Всі війни він поділяв на справедливі та несправедливі.

В ідеях Цицерона про правове об'єднання громадян республіки і правової регламентації державної діяльності, про розподіл повноважень між республіканськими інститутами, їхній взаємній рівновазі лежать витoki теорії «правової держави».

Одним із найвідоміших представників римського стоїцизму був Луцій Анней Сенека. Він відстоював ідею духовної свободи всіх людей незалежно від їх місця у суспільстві. Не заперечуючи проти рабства як суспільно-політичного інституту, Сенека, проте, відстоював людську гідність рабів і закликав до гуманного ставлення до цієї соціальної групи. Він був схильний до проповіді

космополітизму, індивідуалістичної етики, морального самовдосконалення.

2.2 Політична думка Середньовіччя й епохи Відродження

Криза греко-римської цивілізації і вступ Європи в період феодального середньовіччя суттєво та надовго затримали процес розвитку політичної думки. В цей час відродилися трактування божого походження державної влади, і, в загалі, домінуючою формою ідеології на тривалий час стала релігія. Європейська середньовічна політична думка знаходилася під впливом християнської релігії і Римо-католицької церкви. Впродовж усієї епохи Середньовіччя йшла жорстока боротьба між папством і світськими феодалами, монархами за керівну роль у суспільстві. Центральною проблемою політичної думки було питання про те, яка влада (організація) повинна бути пріоритетною: духовна (церква) чи світська (держава). За домінування церковної влади виступали Тома Аквінський, Августин, а за пріоритет світської – М. Падуанський, В. Оккам, А. Данте.

Авторитетний богослов раннього Середньовіччя Августин Блаженний у своєму трактаті «Про град Божий» розробив концепцію теологічного розмежування духовної (релігійної) і світської (державної) влади. Перша подана їм в образі «Граду Божого», виразом якого є церква, друга – як «град земний». Град Божий об'єднує праведників, що слідують божественним установленням. Земний град, як результат гріховної природи людини, побудований на відношеннях панування, підпорядкування і рабства. Хоча Августин виступав за самостійність кожної із влад, обґрунтування різноякісності двох градусів фактично ставило духовну владу вище світської.

Ідея духовної переваги церкви над державною владою набула подальшого розвитку у вченні видатного католицького теолога Хоми Аквінського. Хоча будь-яка державна влада має божественне приречення, не виключено, що конкретні її форми можуть суперечити божественній волі: правителі забувають про заповіді Христа, справедливість і загальне благо. У цьому випадку церква має право на опір гріховній владі.

Вчення Августина і Хоми Аквінського були використані в католицизмі Середньовіччя для обґрунтування примату церкви над державою і права Римського Папи призначати і зміщати монархів. Практичне втілення цих ідей часто призводило до війн між світською і церковною владою.

Італійський мислитель, політичний діяч Марсилій Падуанський сформулював свою доктрину у праці «Захисник миру» (1324). Він заперечував претензії Папи на владу над світом, бо це суперечило Святому Письму, за яким влада духовна мала бути відділена від світської. Відповідальність за всі біди та нещастя у світі Марсилій Падуанський покладає на церкву; усі негаразди припиняться, якщо церковники займатимуться виключно сферою духовного життя людей. Церква повинна бути відділена від держави та підпорядкована світській політичній владі.

Марсилій Падуанський відстоював тезу, що джерелом будь-якої влади (як світської, так і духовної) є народ. Народ є носієм суверенітету та верховним

законодавцем. Але народ, у розумінні Марсилія Падуанського, - це не все населення, а лише його найдостойніша частина. Усе суспільство мислитель ділив на вищу категорію (військові, священники, чиновники), яка дбає про загальне благо, та нижчу категорію (торговці, землероби, ремісники), яка дбає лише про свої приватні інтереси. Марсилій Падуанський одним із перших почав проводити чітке розмежування законодавчої та виконавчої влади. На його думку, законодавча влада визначає компетенцію й організацію виконавчої влади. Мислитель виступав за виборність монарха та державних посадових осіб.

Держава для М. Падуанського – це світський інститут, який розвивається за власними законами. Держава виросла із сім'ї, як найпростішого елементу людської асоціації. Держава, на його думку, є досконалою, якщо вона добре управляється, має хороші закони, а також виконує функції, що забезпечують підтримку миру.

М. Падуанський був проти підпорядкування політики засадам релігії та моралі. В цілому його творчість свідчить про рішучий розрив з теологічною традицією у поглядах на державно-правові явища

.Наприкінці Середньовіччя держави починають виходити з-під впливу церкви, відбувається процес становлення сучасних держав. На зміну епосі Середньовіччя прийшла доба Відродження, що дала поштовх розвитку інтелектуального життя і поширенню знань. Термін «*Відродження*» на початку означав факт відновлення в культурі видатних досягнень античної цивілізації, втрачених у епоху Середньовіччя. Згодом це поняття починає використовуватися на позначення усього комплексу змін, які відбувалися у Європі. Серед цих змін – формування національної державності, криза римо-католицької церкви, формування гуманістичної системи цінностей.

Ця епоха припадає на середину XIV – початок XVII ст. і характеризується постановкою у центр уваги людини з її потребами та поглядами. Підставою для цього були економічні, духовні та інші чинники, зокрема, зростання авторитету науки, падіння впливу церкви, Реформація, крах схоластичної системи, поширення раціоналізму.

Це був період зародження капіталістичних відносин в країнах Європи. Центром Відродження стала Італія. Саме з історією цієї країни, і зокрема з Флоренцією, що називають колискою Ренесансу, пов'язана доля самого знаменитого політичного мислителя цього періоду Ніколо Макіавеллі.

Відкинувши філософсько-етичну і релігійну традиції попередніх епох, Н.Макіавеллі розробив оригінальну концепцію політики. Макіавеллі вважав, що моральні критерії добра і зла не можуть поширюватися на політику. Вона має власну автономну систему цінностей, головні з яких – інтереси держави. Заради останніх політик може зневажити мораллю. З його міркувань випливав висновок – «ціль виправдує засоби».

Обґрунтований мислителем принцип виявився дуже затребуваним у політичній практиці для виправдання жорстокості і терору інтересами держави або іншими вищими цілями. У політичному ж лексиконі затвердилося поняття «макіавеллізм», під яким розуміють політику, засновану на зневазі нормами

моралі, на інтригах і на насильстві. Якщо в мислителів минулого головною була проблема як використовувати державну владу, щоб досягти справедливості і загального блага, то для Макіавеллі – проблема самої влади і засобів, що дозволяють цю владу завоювати, утримати і розширити.

Розкриттю подібних владних технологій він присвячує свою головну працю «Володар». Серед порад, що він надає політикам, виділяються: 1) уміння грати людськими пристрастями; покладатися на силу або закон; 2) використовувати страх і любов, але віддавати перевагу впливові на підданих силою страху; 3) прагматичне використання неправди і відмова від обіцянок.

Ідеалом для Макіавеллі виступає політик, що сполучає в собі якості лева і лисиці: силу, уміння вселити страх у підданих і одночасно хитрість, спроможність до інтриг.

Макіавеллі відкрито заявляє про утилітарне використання релігії. Для нього релігія – це засіб впливу в руках держави. Він визнає навіть доцільність політичного убивства. Не випадково прототипом для створення уяви государя для нього став Чезаре Борджа, що прославився своєю жорстокістю і зрадництвами.

Макіавеллі ввійшов в історію політичної думки як мислитель, що розмежував суспільство і державу. Він, власне, ввів у науку і самий термін «державна» (*stato*). Разом з тим він вперше з часів Античності пориває з теологічними уявленнями про політику, розглядаючи її як світську науку, яка повинна на базі фактичного матеріалу пояснювати реальний стан справ у суспільстві.

Проблема сутності держави знайшла продовження в працях французького мислителя, видного ідеолога абсолютизму Жана Бодена. Він відзначив головні ознаки держави, що відрізняють її від всіх інших форм людського спілкування: це «правове управління» і суверенітет. Суверенітет – це «постійна і абсолютна влада», право створювати і вимагати виконання законів. Концепція суверенітету стала найважливішим внеском Бодена в політичну теорію. Подальший розвиток політичної думки буде пов'язано з обговоренням проблем: хто є носієм суверенної влади (одна особа або народ), чи повинен суверенітет бути. Сам Ж. Боден розвивав ідею єдиного і неподільного суверенітету, що, на його думку, втілюється в монархії.

Гуманізм епохи Відродження знайшов вираження у формуванні нової течії суспільної думки, яка поставила питання про кривду сформованої соціальної нерівності і проблему захисту інтересів самих безправних прошарків населення – утопічного соціалізму. Ідеї нового вчення в художньо-романтичній формі висловили Томас Мор у творі «Утопія» і Томмазо Кампанела в «Місті сонця». У перекладі «утопія» означає «місце, що не існує». Після Мору утопічними будуть називати всі нездійсненні проекти перетворення суспільства відповідно до уявлення про ідеальний суспільний устрій. Затвердження відношень соціальної рівності Мор і Кампанела зв'язували зі знищенням приватної власності, загальною обов'язковістю праці, із рівним розподілом суспільних благ. Їхні проекти ідеального суспільного устрою, як і проект грецького філософа Платона, мали риси грубої зрівняльності і

аскетизму, непослідовності (Мор зберігав рабство). Але якщо ціллю Платона було зберігання соціальної ієрархії і нерівності, аристократичне або монархічне правління, то для Мора і Кампанелли – досягнення соціальної рівності і поліпшення життя простого народу. Платон же, визначаючи ідеальну організацію громадського життя, залишає без уваги стан «виробників».

Відрізняються і їхні уявлення про організацію політичного життя. Так, у місті Сонця функціонують народні збори (Велика рада), що обирає і контролює посадових осіб. У той же час верховний правитель і три його радники не можуть бути усунуті від влади з волі народу. Політичний лад на острові Утопія більш демократичний. Всі посадові особи обираються народом. Але усе ж політичний ідеал Мора більш відповідає «змішаному правлінню». Поряд із народними зборами, верховну владу розділяє сенат (аристократичний початок), який вибирається щорічно, і князь, що обирається довічно (монархічний початок).

2.3 Теорії природного права та суспільного договору доби Нового часу

Новий час у Європі – це епоха буржуазних революцій і поступового розвитку капіталізму на основі промислового перевороту і політичних перетворень. Основними політичними доктринами наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.ст. стали теорії «природного права» і «суспільного договору».

Фундатором вчення про природне право та родоначальником міжнародного права вважається голландський юрист і дипломат Гуго Гроцій. Ідеї, витoki яких лежать ще в Античності, прийняли класичну форму в епоху, коли став актуальним принцип особистої свободи. За Гроцієм, природні права визначені самою природою людини і по змісту являють собою свободу всякої людини використовувати свої сили для зберігання власного життя. Він виділяв природне і волевстановлююче право, яке, у свою чергу, розділив на божественне право і людське право. Джерелом природного права є людський розум, а до його вимог відноситься утримання від заволодіння чужим майном, обов'язок дотримуватися обіцянок, відшкодування заподіяної шкоди, притягання людей до заслуженої кари та ін. Хоча зміст природного права не розходиться з божественною волею, воно не може бути змінено навіть Богом. Людське право, хоча і є мінливим, у кінцевому рахунку не повинно суперечити людській природі і природному праву.

На основі концепції природного права виникла договірна теорія походження держави, що трактує його появу як результат свідомої діяльності людей. На думку Г. Гроція, люди на ранніх етапах були рівними, мали спільну власність. Цей «природний» стан характеризувався відсутністю держави та приватної власності. Але згодом принципи справедливості порушилися, виникла ворожнеча, розпочалися війни. З метою подолання ненависті, створення нормальних умов для співжиття, люди уклали суспільний договір і створили державу. У державі існує громадянська влада, котра є верховною. Найвідоміші версії договірної теорії були створені Т. Гоббсом, Дж. Локком, а згодом Ж.-Ж. Руссо.

Г.Гроцій не віддавав переваги жодній із форм правління; при створенні держави народ міг вибирати будь-яку, але обравши, вже не мав права її змінити, окрім випадків крайньої небезпеки для існування самого народу. Разом із тим, очевидним є його негативне ставлення до тиранії та надання переваги монархії та аристократії, хоча він не заперечував їй проти демократичної форми правління. За своїм соціальним змістом держава у трактуванні Г. Гроція виступає як угода більшості проти меншості, як союз слабких і пригноблених проти сильних і могутніх.

Новий раціоналістичний підхід до проблем суспільства і держави отримав свій подальший розвиток у творчості видатного голландського філософа та соціального мислителя Б. Спінози. Він вважав, що люди первинно знаходилися у природному стані, де сила та могутність окремого індивіда склали сутність його природного права. Перехід до громадянського стану мислитель пов'язував із укладанням суспільного договору, поділом праці, різноманітністю людських потреб, неоднаковими здібностями.

Мислитель обґрунтував ідею про невідчужувані права особи, серед яких право на існування та діяльність, свободу совісті та думки, свободу слова. Держава у Б. Спінози виступає носієм природних прав усього населення. Основними її функціями він вважав: упорядкування релігійного життя; забезпечення недоторканості власності; поширення освіти; гарантування безперешкодного ведення торгівлі; покарання злочинців; здійснення заходів, спрямованих на ведення воєн та її запобігання тощо.

Б. Спіноза найкращою вважав республікансько-демократичну форму держави, хоча визнавав правомірність існування й інших форм, крім необмеженої влади однієї людини.

В цілому до історії політичної думки він ввійшов як критик теологічних політико-правових ідей, як один із творців світської доктрини держави і права.

Відповідно до вчення англійського мислителя Томаса Гоббса, природний стан людей являє собою постійний конфлікт, війну всіх проти усіх. Подібна війна випливає з егоїстичної природи людей, їхньої схильності заподіювати друг другу шкоду, так і є наслідком своєрідної рівності людей, що припускає права робити усе що завгодно і проти кого завгодно. Інстинкт самозбереження підштовхує людей до укладання договору. «Суспільний договір», за Т. Гоббсом, полягав у тому, що індивіди передавали своє право на самоврядування одній авторитетній особі, яка б, у свою чергу, брала на себе зобов'язання діяти в ім'я усіх. Для укладення суспільного договору необхідна була згода більшості, а меншість повинна була підкоритися їй. Об'єднана у такий спосіб сукупність людей складала державу. Після укладення договору громадяни втрачали усі свої попередні права (крім тих, які суверен вирішує їм залишити); вони не могли змінити встановлену форму правління. Громадяни не мали права на повстання, крім випадків самозахисту, якщо суверен не забезпечував підданам безпечне життя. Отже, жертвуючи своєю свободою, громадяни набували захисту з боку суверенної – держави.

Саму державу Т.Гоббс порівнював то зі штучною людиною, то з рукотворним богом, то Левіафаном, біблійним персонажем, що представляє

собою величезне морське чудовисько. Тільки навіваючи страх своїм підданам, держава здатна припинити постійну війну людей.

Т. Гоббс розрізняв держави, що виникли внаслідок добровільної згоди громадян, та держави, що утворилися за допомогою фізичної сили. Він називає три основні форми держави – монархію, аристократію, демократію. Прихильник абсолютної монархії, Т.Гоббс наполягав на неподільному характері державної влади і був противником принципу будь-якого поділу влади.

Услід за Н. Макіавеллі та Г. Гроцієм, Т. Гоббс почав розглядати державу не через призму теології, а виводить закони її розвитку із розуму та досвіду.

Співвітчизник Т.Гоббса Джон Локк дав інше трактування природному стану і відношенням людей із державною владою після укладання договору. Він вважав, що для природного стану притаманна рівність, право особи розпоряджатися своєю власністю, що більшість людей слідує природним правам у силу своєї розумності і доброти, хоча і можуть прагнути до власної вигоди. Тому вони потребують неупередженого суду. Але коли у суспільстві були відсутні органи, які б об'єктивно вирішували конфлікти між людьми, карали злочинців, виникала обстановка невпевненості, напруги. Для надійного забезпечення природних прав, рівності та свободи, захисту особи й власності люди створили державу. Створивши державу (своєрідного опікуна), народ виступає як його підопічний і як його фундатор. Останнє надає право народу відмінити закони, що суперечать його інтересам. Більш того, народ має право відняти владу в правителів, що порушують їхні природні права.

Цілісність держави та виконання нею своїх основних завдань, на думку Дж. Локка, здатне забезпечити конституційне правління, при якому влада була б обмежена законом і поділена. Перше місце відводиться законодавчій гілці влади як верховній (але не абсолютній) у державі. Інші гілки влади повинні підпорядковуватися законодавчій владі, але вони (особливо, виконавча влада) мають великий вплив у державі.

Дж.Локка називають батьком лібералізму та основоположником сучасного конституціоналізму. Саме його уявлення про природні права людини лягло в основу формування ліберальної ідеології. До природних, невідчужуваних прав людини він відносив такі: 1) право на життя, що захищає безпеку людини; 2) право на свободу, що усуває гноблення людини і дає можливість визначати своє життя у відповідності зі своїми бажаннями; 3) право на власність – право працювати і мати результати своєї праці. Дж.Локк виправдував приватну власність, тому що вважав, що вона створюється індивідуальними зусиллями й ініціативою.

Взагалі ж його погляди, за думкою фахівців, передували теорії правової держави – тобто, за умовами договору, хто б не володів верховною владою в державі – повинен керувати відповідно до постійних законів, розроблених народом та відомих йому. Дж. Локк сформулював політичні принципи, які лягли в основу всіх демократичних правових держав світу.

2.4 Раціоналістичні концепції політики доби Просвітництва

Просвітництво – це широкий суспільний рух, що виник у другій половині XVIII ст. у Франції. Його мета полягала у критиці основ феодального абсолютизму, релігійних забобонів, у боротьбі за віротерпимість, свободу наукової та філософської думки.

Ідеологія просвітництва ґрунтувалася на переконанні в спроможності людського розуму пізнати діючі у світі закони і змінити всю систему суспільних відносин. Політична думка починає приділяти велику увагу проблемі індивіда як громадянина і характеру його взаємовідносин із державою. Отже політична думка цього часу ґрунтувалася на трьох головних принципах: раціональності (розумності), законності та дотримання природних, тобто рівних для всіх від народження, прав людини.

Одним з перших французьких просвітників був Жан-Жак Руссо, який розробив найбільш радикальну концепцію суспільного договору.

Ідеалізуючи природний стан, своєрідний «золоте сторіччя», він вважав, що цивільний стан повинен гарантувати людині відшкодування природної рівності у виді договірних установлених свобод. Руссо вважається батьком класичної теорії демократії, тому що саме йому належить ідея народного суверенітету. Створивши державу, люди не віддають себе під влади суверенна, а є носіями верховної влади. Вважаючи суверенітет народу неподільним, він виступав проти поділу верховної влади між якимись органами. Законодавча влада не може бути передана парламенту, а повинна здійснюватися безпосередньо народом. Всі закони створюються загальною волею народу. Тобто він виступав за форму безпосередньої демократії, прямого народоправління.

Політичні ідеали Руссо суперечливі. Переконаний прихильник свободи, якому належить відомий вигук «Людина народжується вільним, але усюди він в кайданах», – у своєму політичному трактаті «Суспільний договір» він конструює модель політичної асоціації, що гарантує особистості її права і свободи. Але його модель створює нові кайдани для людей. Загальна воля народу, що формується при укладанні договору, виключає ті інтереси, що не можна узагальнити. Індивід перетворюється в нероздільну частину колективного Цілого. Ніхто з громадян не може висловити свого приватного інтересу. Руссо виступає проти суспільного і політичного плюралізму, рахуючи, що партії і окремі асоціації ускладнять процес формування загальної волі. Він декларує, що тих громадян, що не усвідомили свого права на свободу і відмовляються підпорядковуватися загальній волі, можна змусити бути вільними.

Але ж Руссо усіляко засуджував деспотизм та намагався знайти шляхи створення суспільства з загальною рівністю громадян (теорія егалітаризму). Відповіддю на це питання і повинно було стати вчення про народний суверенітет. Взагалі ж Руссо можна вважати прихильником республіки, на тип Женевської, де закони як акти загальної волі людей не могли б порушуватися правителями.

У XVII-XVIII ст. у межах руху Просвітництва у Франції остаточно сформувалася політико-правова теорія поділу влади, зачатки якої було покладено ще у поглядах Дж.Локка. Її зміст полягав в обґрунтуванні відповідної організації державності, що дозволяє створити додаткові гарантії проти тиранії і порушення політичних свобод.

Класичний варіант теорії поділу влади був створений французьким просвітителем Шарлем Луї де Монтеск'є. Він захоплювався Римською республікою і конституційною монархією Англії, вбачаючи в них утілення змішаного правління. Прихильник урівноважених конституцій і поділу влади, він ідеалізував форму правління Англії, рахуючи, що в ній сполучаються кращі риси монархії у виконавчій владі, аристократії в палаті лордів та верховному суді і демократії в законодавчій владі палати общин. У подібному поділі повноважень він побачив гарантії проти сваволі.

Монтеск'є сформулював базові положення доктрини поділу влади:

1. Кожна гілка влади є самостійною і відповідає за виконання визначених функцій: законодавча влада приймає закони, обов'язкові для всіх громадян; виконавча влада відповідальна за практичне втілення законів; судова влада забезпечує безпеку громадян і вирішує суперечки приватних осіб.

2. Взаємний контроль гілок влади, які мають рівну вагу, що дозволяє досягти балансу сил. Прихильник демократії, він розумів, що сам народ у силу організаційних складнощів не зможе постійно виконувати функцію контролю над владою, тому припустив, що більш ефективним буде взаємний контроль гілок влади по горизонталі. Монтеск'є розробив теорію народного представництва та визначав право кожного громадянина обирати своїх представників в органи влади. Збори представників, володіючи законодавчою владою, мали виражати народну (загальну) волю. В цьому цензі він, на відміну від Ж.Ж.Руссо, є прихильником представницької форми демократії.

Шарль Луї де Монтеск'є розробив свою теорію про форми правління, розділивши їх на помірні (демократія, аристократія, монархія) та непомірні (деспотія). Помірні форми правління залишаються такими лише в умовах дії законів, а в разі їх порушення настає час для непомірних форм правління. Монархія вирізняється ієрархічністю, диференціацією громадян, проте тут також була й поміркованість та законність. Для деспотій характерна відчуженість громадян від влади, беззаконня, страх перед сваволею правителя.

Погляди Монтеск'є фахівці також пов'язують з зачатками теорії географічного детермінізму, згідно з якою форма правління в суспільстві залежить від образу життя людей, географічних чинників і, навіть, кліматичних умов. Кожну форму правління, на його думку, характеризує певний розмір території держави: монархії – невеликі, республіки – середнього розміру, імперії – величезні.

Французький ідеолог і філософ К. А. Гельвецій обґрунтував ідеї політичної свободи, рівності усіх перед законом, свободи слова, друку, думки, совісті. Виникнення держави та законів він пов'язував із існуванням суспільних інтересів. Держава, на думку К. А. Гельвеція, повинна захищати інтереси більшості, «щастя народу». Його політичним ідеалом була федеративна

республіка. Гельвецій першим висловив ідею про те, що індивідуальний інтерес є джерелом будь-якої діяльності. Йому належить авторство концепції виховання як засобу переходу до розумного, справедливого суспільного ладу.

Представник французького Просвітництва Я. Гольбах запропонував розгляд суспільство як об'єднання людей для спільної праці з метою взаємозабезпечення одне одному щасливого життя. Він вважав, що для того, аби політика була корисною, вона повинна засновувати свої принципи на природних законах. Суть суспільного договору, на його думку, полягає у тому, що суспільство приймає на себе обов'язки щодо людини, а людина бере на себе зобов'язання перед суспільством. Суспільство не може існувати без влади, яка є "правом керувати вчинками і скеровувати волю тих, кому забезпечуються засоби для самозбереження і можливість щастя". Гольбах виділяв такі форми правління як монархію, аристократію, демократію, а ідеалом вважав поєднання позитивних рис усіх трьох форм у вигляді змішаної (обмеженої) монархії

Ідеї французьких мислителів доби Просвітництва суттєво вплинули на практику конституціоналізму. Одним з послідовників цих ідей був і один із «батьків» американської конституції Джеймс Медісон. Ефективність поділу влади він пов'язував із механізмом стримувань і противаг, що дозволяють усунути погрозу тиранії з боку якогось органу: хоча кожна влада має визначені повноваження, але ряд із них контролюється іншими гілками влади. Додатковим бар'єром від помилок і сваволі повинно було стати, відповідно до Медісона, поділ самої законодавчої влади на дві палати.

Ідея системи стримувань і противаг у сучасному світі втілена в конституціях демократичних держав, що забезпечує стабільність цих політичних систем. Так, виконавча влада може наділятися правом законодавчої ініціативи, закони можуть бути припинені правом вето, у той же час, глава виконавчої влади може бути усунутий від посади через процедуру імпичменту при відповідній санкції Конституційного суду.

2.5 Основні напрями політичної думки XVIII-XIX ст.ст

Традиція Просвітництва була продовжена знаменитим німецьким мислителем Іммануїлом Кантом. Він заклав філософську основу теорії правової держави.

За Кантом, держава – це об'єднання безлічі людей, що підпорядковуються праву. Але і сама влада повинна бути обмежена правом, інакше вона ризикує переростити у сваволу і тиранію. Ідея загальної обов'язковості права у вченні Канта з'єднується з ідеєю народного суверенітету, що висловилося в такій формулі: «Чого народ не може вирішити щодо самого себе, того і правитель не може вирішити щодо народу». У правовій державі самі громадяни у своїх діях керуються веліннями розуму і моральних норм, тобто вимогами категоричного імперативу. Він дає два визначення категоричного імперативу: 1) «дій так, як якби твої дії приймалися за зразок загального закону поведінки»; 2) «завжди стався до усього людського в собі і в інших як до самоцілі і ніколи не стався до

нього тільки як до засобу». Іншими словами, не можна використовувати іншу людину як засіб для досягнення чужого благополуччя.

На думку І. Канта благо і призначення держави полягає у досконалому праві, у найбільшій відповідності устрою та режиму влади принципам права. Народ не має права на повстання, а лише на пасивний опір. Аналізуючи форми державного правління, І. Кант виділив дві головні – республіканську та деспотичну. Перша, за його думкою, заснована на розділі влад, а друга – на їх злитті. В цьому сензі він висловив своє бачення теорії розділу влад. На відміну від Монтеск'є, І. Кант висунув принцип взаємодії та взаємодоповнення гілок влади, а не їх рівноваги. При цьому він виступав за надання певного пріоритету законодавчій владі на судовою та виконавчою.

З позицій буржуазного лібералізму І. Кант підходив і до проблем зовнішньої політики, де ним було висунуто прогностичний проект «вічного миру», шляхом створення всезагальної федерації самостійних, рівноправних держав з республіканською формою правління.

Після французької революції традиція лібералізму була продовжена в працях французького мислителя Бенжамена Констана. Він побачив головний парадокс великої революції в тому, що народ-суверен виявився відчуженим від влади. Тиранія нового типу (якобінський терор, бонапартизм) виникла як вираз загальної волі. Не відкидаючи ідею народного суверенітету, він, на противагу ідеям Руссо, стверджує, що загальна воля не повинна мати необмежений авторитет стосовно індивідуальної волі. Свобода, у тлумаченні Б. Констана, – це «мирне користування своєю незалежністю». Громадянська свобода розкривається в правах індивіда як свобода віросповідання і слова, свобода зборів, недоторканість особи і власності.

Співвітчизник Констана і його молодший сучасник Алексіс де Токвіль також був стурбований проблемою захисту індивідуальної свободи від «тиранії більшості». Власне він і ввів поняття «тиранія більшості». Він був прихильником демократії і вважав, що падіння правління аристократії і демократичні перетворення це універсальний процес, викликаний затвердженням соціальної рівності. Суперечка про перевагу демократії або аристократії вирішена на користь першої, але можливі різні альтернативи демократії: рівність у сполученні зі свободою або рівність без свободи. Небезпека для індивідуальної свободи криється в тому, що демократія може мати важко розпізнаний вигляд деспотизму – владу суспільної думки, що придушує будь-яку незгоду.

Ідея Токвіля про те, що небезпека для індивідуальної свободи може виходити від суспільної думки, знайшла теоретичне продовження у вченні англійського мислителя Джона Стюарта Мілля. Гарантією проти подібної тиранії, на його думку, повинна стати абсолютна свобода думок. Придушення дискусій несправедливо і навіть шкідливо для суспільства, тому що воно позбавляє себе можливості дізнатися думку, що може виявитися вірною. Слідування догмам, що не піддаються екзамену вільного обговорення, позбавляють суспільство шансу подальшого розвитку

На межі XVIII-XIX ст. формується новий напрямок суспільної думки – консерватизм. У його джерел стояли: англійський філософ і політик Едмунд Берк і французький філософ Жозеф де Местр. Консерватизм став своєрідною реакцією на ідеологію Просвітництва і Французької революції. Виступаючи проти революційних змін, ідеологи консерватизму підкреслювали, що в основі органічної цілісності суспільства лежить традиція, що руйнація традиційних початків веде до загибелі суспільства. Якщо просвітителі вірили в можливість перебудови світу на основі розуму, то консерватори, захищаючи порядок і традицію, робили ставку на релігійні почуття і віру.

Опозицію лібералізму і ідеї народного суверенітету склала політико-правова теорія Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля.

Ідеї Гегеля щодо суті та ролі держави у житті суспільства зазнавали значної еволюції протягом всієї його творчої діяльності. Якщо у молоді роки Г. Гегель вважав, що «не існує ідеї держави, бо держава є щось механічне...» і, відповідно, виступав за необхідність подолання засилля держави, то у зрілому віці мислитель вже схвалював ідею держави. Захоплене відношення до Французької революції і Наполеона до кінця життя змінилося на критику демократії і захист пруської поліцейської держави, яка представлялася йому реалізацією політичної розумності. Державу він поставив вище суспільства і особистості. Особистість набуває свободи, виконуючи свій обов'язок перед державою. Сама держава вправі захищати себе від людей, чії переконання порушують суспільний порядок.

Водночас Гегель зробив великий внесок у розвиток наступної філософської і політичної думки, створивши теорію діалектики і обґрунтував ідею закономірного перебігу історії.

Становлять інтерес і погляди Гегеля на громадянське суспільство. Прихильники теорії суспільного договору фактично ототожнювали громадянське суспільство з державою. У Гегеля, хоча громадянське суспільство взаємозалежне з державою, воно являє собою інше соціальне утворення, ніж держава. Головна функція громадянського суспільства – захист свободи та приватних інтересів громадян. Тобто, у розумінні Г. Гегеля, громадянське суспільство – це система суспільних інститутів, які виступають посередниками між державою та індивідом, захищають інтереси громадян та їх груп на державному рівні.

У його вченні громадянське суспільство хитливе і конфліктне. Суперечливість суспільства визначається майновою нерівністю людей і наявністю в його структурі станів, що переслідують приватні інтереси. Навпроти, держава – це єдиний організм, тому що усі її частини існують заради цілого. Співвідношення громадянського суспільства з державою – це співвідношення розуму з розумом. Звідси і випливає, що держава покликана домінувати над суспільством, і обмежуючи громадянське суспільство, держава може забезпечити його свободу.

Противагою до політичних концепцій класичного лібералізму та ідей консерватизму стали утопічний соціалізм, а згодом і марксизм.

Протиріччя капіталізму породили нові уявлення про необхідність суспільних перетворень. Ідея природної рівності людей переступила межі політико-правового тлумачення (політичні права, рівність перед законом) і поширилася на сферу соціально-економічних відношень. Питання про найкращий устрій суспільства почало розглядатися через призму рішення проблеми про ліквідацію експлуатації людини людиною і рішення інших соціальних питань. Ці ідеї були розвинені представниками утопічного соціалізму початку XIX в.: Шарлем Фур'є, Робертом Оуеном, Анрі де Сен-Сімоном. Вони висловили цілий ряд ідей, що послужили вихідним пунктом для комуністичної теорії К. Маркса і Ф. Енгельса. Серед них: 1) суперечливий характер суспільного процесу, боротьба класів як зміст історичного процесу; 2) подолання протиріч між розумовою і фізичною працею, містом і селом; 3) праця як перша потреба людини; 4) принцип розподілу матеріальних благ відповідно до кількості і якості витраченої праці; 5) індустріальні технології (Сен-Сімон, власне, і ввів у вжиток терміни «індустріалізація» і «індустріальне суспільство»).

Проектовані ними риси майбутнього справедливого суспільства вже не несли рис зрівняльності, властивих першим соціалістичним утопіям. Більш того, ані Фур'є, ані Сен-Сімон не пішли шляхом повного скасування приватної власності.

За Сен-Сімоном, повна рівність – недосяжна. Досяжна рівність складається в ліквідації паразитизму старих правлячих класів. Він висловив дуже оригінальні думки щодо політичної влади в новому суспільстві. Сен-Сімон вважав, що світська влада повинна належати індустріалам – найбільш спроможним представникам промислового класу, у який він об'єднав підприємців і робітників. Духовна влада повинна бути зосереджена в руках учених, їхня задача – поширення знань серед інших класів. Він думав, що в майбутньому може бути переборена грань між керованими і керуючими, а політична влада трансформується в адміністративну, що буде здійснювати управління виробничими процесами, керуючись планом. Майбутнє суспільство представлялося як єдина промислова асоціація з перспективою поступового затвердження всесвітньої асоціації народів.

Ш. Фур'є виступив з ідеєю децентралізації влади. Майбутнє суспільство представлялося йому як асоціація автономних фаланг (виробничо-споживчих товариств). Ціль фаланги – забезпечення особистих свобод. Рішення приймаються за згодою всіх членів товариства.

Проект політичної реорганізації суспільства Р. Оуена передбачав об'єднання самоврядних на основі конституції «селищ спільності і співробітництва» у національні федерації, що у свою чергу переростають в об'єднання міжнародного масштабу з єдиним управлінням і єдиними законами.

В другій половині XIX ст. відбувається становлення нової течії суспільної думки, яка здійснила значний вплив на теорію і політичну практику цього і наступного сторіччя – марксизму. Як теорія, ідеологія і практика, він був розроблений Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом.

Марксистський аналіз політики містить у собі ряд положень: 1) обумовленість політики економічною сферою і визнання за нею відносної самостійності, спроможності впливати на економіку; 2) ідея класових конфліктів, у яких виявляються протиріччя класово-антагоністичних суспільств; 3) класова боротьба і революції як рушійна сила суспільних змін; 4) трактування влади і політики як організованого насильства одного класу над іншим; 5) боротьба за державну владу як засіб реалізації класових інтересів; 6) класове бачення процесу походження і сутності держави; 7) необхідність соціалістичної революції і диктатури пролетаріату для переходу до нового суспільства; 8) ідея досягнення принципово нового, безкласового типу товариства, що спричинить за собою відмирання держави.

Ставлення до марксизму з боку політичної науки суперечливе. Багато сучасних концепцій з'явилися або в суперечці з марксизмом, або як поглиблення його окремих теоретичних положень. Але в цілому, сучасна політологія розглядає марксизм як один із підходів до дослідження сутності політичного життя.

Наприкінці XIX ст. починається процес виділення політичної науки в самостійну наукову дисципліну, із своїм предметом і об'єктом і методами дослідження.

2.6 Розвиток світової політичної думки у XX ст.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в цілому сформувалися філософсько-соціологічні основи сучасної політичної науки, зокрема: позитивізм (О.Конт, Г.Спенсер, Е. Дюркгейм), біхейвіоризм (Ч.Мерріам, Г.Уоллес, У.Ліппман), прагматизм (Ч.Пірс).

Домінуючою методологією у політичній науці на початку XX ст. став позитивізм. Його виникнення пов'язують із дослідженнями О.Конта та Дж.О.Мілля, які відбувалися ще у XIX столітті. Спочатку позитивізм розглядувався ними як новий підхід до вивчення суспільного життя, згідно з яким істинними повинні були визнаватися лише ті знання, що були отримані на практиці, а наука повинна була лише систематизувати ці знання. Лише згодом Огюст Конт став розглядати позитивізм ще й як новий тип ідеології. У своїй роботі «Курс позитивної філософії» він на основі точних наук спробував розробити нову самостійну науку про суспільство – соціологію. Саме він вперше започаткував у науковому оберті цей термін.

На думку О.Конта, соціологія – це єдина наука, яка вивчає як удосконалюється розум людини і її психіка під впливом суспільного життя. Він виступав проти перебільшення ролі «великих людей» у суспільному житті, підкреслюючи, що політичний режим країни відповідає перш за все рівню розвитку цивілізації. Саму ж цивілізацію він розглядав як «духовно-психологічну спільність», тобто спільність ідей, які визначають напрямки розвитку суспільного прогресу. Отже головний зміст суспільного прогресу він зводив до прогресу суспільної думки («наукового духу»). Саму соціологію О.Конт розділяв на дві частини: соціальну статику та соціальну динаміку.

Соціальна статика, за його думкою, повинна була вивчати умови існування і закони функціонування суспільної системи, а соціальна динаміка – закони розвитку і зміни соціального життя.

Погляд О.Конта на позитивізм як на нову ідеологію фактично означав ототожнення його із своєрідною новою релігією, місці Бога в якій займає суспільство, якому індивідуум зобов'язаний всім, що має.

Розвиток позитивізму в Англії пов'язаний з Гербертом Спенсером, представником вкрай буржуазного лібералізму. Саме він сформулював так званий закон «рівної свободи», згідно з яким кожна особистість була вільна робити все те, що не порушує рівної свободи інших людей. Для розвитку суспільства за цим законом, на його думку, був можливим лише за умов дотримання кількох обов'язкових умов: забезпечення повної свободи індивідуальної діяльності, принципу конкуренції та виживання найбільш пристосованих особистостей. На практиці це мало означати відмову від прийняття урядом будь-яких законів на допомогу бідним верствам населення, негативне ставлення до будь-якого втручання держави у справи суспільства.

Його соціологічна теорія включала два головні принципи: 1) розуміння суспільства як організму, на тип біологічного, при цьому відмінною рисою соціального організму мав стати принцип «суспільство існує задля блага своїх членів, а не члени його – задля блага суспільства»; 2) захист ідеї соціальної еволюції, тобто розвиток суспільства повинен мати органічний характер, якому ворожі будь-які намагання революційної перебудови.

Цікавим є погляд Г.Спенсера на проблему співвідношення прогресу та еволюції. На його думку, розвиток суспільства не може бути однією глобальної еволюцією, це низка відносно автономних процесів, в тому числі регресивного характеру. Тобто прогрес має не лінійний, а дивергентний характер.

Позитивістські погляди Еміля Дюркгейма розвивалися в русі теорії соціального реформаторства. У своїх дослідженнях він розглядав соціалізм як ідеал, що виник із почуття справедливості та співчуття стану трудящих мас, але досягти його можна лише шляхом поступових соціальних реформ.

Головною ідеєю його творчості стала проблема взаємодії особистості і суспільства. Ці відносини, за його думкою, носять взаємозалежний характер, коли кожна сторона зацікавлена у розвитку іншої. Тобто, чим більш упорядкованим є суспільне життя, тим більше гарантій для реалізації прав і свобод індивіда. При цьому основи суспільного устрою вищого типу організації повинні складати принципи: рівності, свободи і справедливості.

Серед головних чинників свідомого управління суспільними процесами він виділяв моральні аспекти, тобто через удосконалення правової та моральної регламентації в суспільстві можна добитися поліпшення соціально-економічних та політичних умов життя громадян.

Е.Дюркгейм вважається одним із засновників широко розповсюдженого сьогодні методу структурного функціоналізму. Один з його головних принципів – розгляд суспільства як системи, що саморегулюється. Ця система має якості, які не дорівнюють якостям її окремих елементів тощо. На основах його ідей згодом сформувався цілий напрямок політичної думки у Франції –

солідаризм. Серед головних принципів цієї теорії – вимога заперечного ставлення до ідеї прав людини, оскільки це веде до порушення суспільної солідарності. Тому «права людини треба замінити на її обов'язки відповідно до місця особистості в системі соціальної солідарності» (Л.Дюгі).

Розвиток науково-технічного прогресу, політичні, соціально-економічні перетворення призвели до кризи позитивізму, на зміну якому на початку 20-х рр. ХХ ст. формується неопозитивізм, формами якого були логічний позитивізм, філософія аналізу, такі принципи як біхевіоризм, верифікація, кількісний об'єктивізм та ін.

У першій чверті ХХ століття було сформовано інтелектуальну основу нової науки, розроблено нові концепції, і якщо в Європі в той час переважали радикально-революційні течії із активною ідеологізацією політичної науки, то в США розгортався буржуазно-реформаторський рух, в межах якого відбувався перехід від історичного аналізу політичних подій до спроб описати та пояснити функції державного апарату в конкретній політичній ситуації, вивчити та використати силу громадської думки у суспільно-політичному житті країни.

Серед провідних вчених в галузі політичних досліджень в той час виділялися: в США – А.Бентлі (вперше дав ґрунтовне пояснення сутності системи політичного плюралізму у демократичному суспільстві; У.Ліппман (вперше сформулював концепцію громадської думки); Е.-А.Росс (вивчав проблему соціального контролю в умовах ліберальної демократії); в Європі – Л.Дюгі (Франція) вивчав проблему соціального солідаризму; Г.Моска та В.Парето (Італія) започаткували в політичній науці теорію політичних еліт; Р.Міхельс (Німеччина) досліджував соціологічні аспекти виникнення і розвитку політичних партій.

Засновником нової політичної платформи буржуазного лібералізму в умовах державно-монополістичного капіталізму став Макс Вебер (Німеччина). З точки зору розвитку політичної думки привертає увагу його вчення про панування. На його думку, панування – це шанс зустріти покору. Саме панування є процесом взаємного очікування: той хто наказує – очікує, що його наказ буде виконано; а той, хто підкорюється – очікує, що наказ буде мати прийнятний характер. Виходячи з такого підходу, М.Вебер виділяв три основні типи легітимного панування. Ці типи він виділяв з точки зору можливих (типових) мотивів підкорення:

- раціональне панування, яке засноване на інтересі, тобто роздумах підлеглих осіб про власну користь при виконанні наказу;
- традиційне панування, яке базується на звичці до певного типу поведінки;
- харизматичне панування, яке засноване на особистих якостях підлеглих і, перш за все, на їхню віру у суперлюдину, наділену надреальними якостями.

Антиподом харизматичного принципу він вважав принцип формального раціоналізму. Саму раціональність при цьому він розглядав крізь призму свободи. На думку М.Вебера, людина вільна лише тоді, коли її дії раціональні, тобто, коли особистість чітко розуміє цілі, що вона переслідує та свідомо обирає адекватні засоби досягнення цих цілей. «Міра раціональності людських дій – є мірою її свободи», – підкреслював М.Вебер.

М.Вебер активно дискутував з ідеєю марксизму про економічний детермінізм та доводив, що майбутнє людства буде пов'язано з прогресуючою раціональністю, де головною рушійною силою стане раціональна бюрократія

Криза 20-30-х років ХХ століття у світі стала переламною межею як для світової цивілізації, так і для політології зокрема. Два головні шляхи подолання кризи зумовили і різні пріоритети розвитку політичної науки. Так у Німеччині, Італії, Іспанії та СРСР в умовах суворої регламентації суспільного життя та панування тоталітарних режимів політологія перетворилася в елемент ідеології та пропаганди, інструмент забезпечення офіційної політики. В той час як у США, в межах так званого «нового курсу Рузвельда», розпочалося оновлення традиційного капіталістичного суспільства на базі ліберально-демократичних принципів, утвердження соціальної ролі держави, поєднання приватновласницької економіки з державною системою захисту громадян. Це стимулювало появу соціальної замови на розвиток різноманітних емпіричних досліджень соціальних процесів і тому політологія стала швидко перетворюватися в так звану поведінкову науку, спрямовану на вивчення неформальних аспектів державного управління.

Головною метою розвитку політичних знань в США стало пояснення мотивів та чинників, що впливають на політичну поведінку людей. Ця тенденція політологічних досліджень особливо яскраво проявився у наукових трудах Ч.Мерріама та Г.Лассуела, які, виходячи з ідеї про те, що вивчення поведінки людей має спиратися на аналіз її настанов, через опитування громадської та особистої думки, фактично забезпечили конституювання біхейвіористського напрямку в політичній науці. Це фактично означало перехід від вивчення державних інститутів до аналізу політичної влади і політичної поведінки, дослідження ролі та місця політичних партій у суспільному житті, значення виборів та громадської думки і таке інше. При цьому політичні дослідження почали широко спиратися на різноманітні емпіричні методи, що зумовило тісний зв'язок політології з соціологією.

Біхейвіоризм у політології особливо поширився після другої світової війни і зайняв панівні позиції не лише в США, а й в країнах Європи. Але вже з кінця 60-х років ХХ століття все гостріше стала проявлятися обмеженість лише емпіричного аналізу політики, на якому базувався біхейвіоризм. Особливо це проявлялося в межах прогностичного аспекту політичних досліджень. Суспільство вимагало більш широких політичних узагальнень з метою перетворення політики у більш прогнозовану та передбачувану сферу суспільної діяльності. Все це призвело до так званої постбіхейвіористської революції 50-60-х років ХХ століття, результатом якої стало досягнення певного консенсусу у розвитку політології – знову була відроджена увага по політико-історичних знань, досягнень політичної філософії та класичного конституціоналізму, але із збереженням переважно біхейвіористсько-функціональної орієнтації сучасної політології.

До сучасних політичних концепцій належать концепція тоталітаризму (Х.Арендт, Р. Арон, З. Бжезінський, К. Фрідріх та ін.) та суспільно-політичної модернізації (Г. Алмонд, З. Бжезінський, Л. Пай). Зокрема, Х. Арендт у праці

«Походження тоталітаризму» (1951) вважає, що тоталітаризм виникає в атомізованому суспільстві, яке складається з маси, а не з громадян. Злам класового суспільства та відсутність будь-якої суспільної структури спричинили появу тоталітаризму.

Р. Арон досліджував тоталітаризм шляхом його зіставлення з лібералізмом, беручи за критерій порівняння тип організації політичних партій. Поділивши індустріальні суспільства на монополістичні та конституційно-плюралістичні, до перших він відніс СРСР, де одна партія займала монополітне становище у суспільстві, а у суспільствах другого типу велике значення мають конституція та закони, які гарантують або захищають соціальний, національний, економічний, культурний плюралізм у суспільстві.

З. Бжезінський і К. Фрідріх вказують, що до тоталітарних режимів відносилися фашистські та комуністичні країни. Ознаками тоталітарної системи вони вважали домінуючу роль ідеології, яку продукувала правляча партія, терор, всіляке обмеження доступу до правдивої інформації, централізовану систему управління економікою.

Автори теорії модернізації вважають, що тенденцією розвитку політичної системи є перехід від традиційного до сучасного типу суспільства. Сучасний тип суспільства характеризує спроможність політичної системи до оновлення, мобілізації зусиль і виживання, зростання участі громадян у політичному процесі та структурна диференціація.

Виділяють два типи політичної модернізації: спонтанну (США, Англія) і повторну або «модернізацію навздогін» (країни Азії, Африки, Латинської Америки), тобто, розвиток на основі запозичених апробованих інститутів.

Серед сучасних концепцій політичної модернізації виділяється сформульована З.Бжезінським концепція трансформації колишніх комуністичних суспільств у сучасні демократичні суспільства. Ця трансформація, на його думку, проходить три етапи: 1) політична трансформація вищих органів влади і початкова стабілізація економіки. Етап починається після краху комуністичної системи і триває 1-5 років; 2) політична стабілізація поєднується з глибокими економічними реформами. Тривалість етапу - 3-10 років; 3) закріплення демократичних процесів і стабілізація економічного зростання. Тривалість етапу - 5-15 років.

У кінці ХХ ст. у центрі уваги вчених постала проблема глобалізації. Термін «глобалізація» увійшов у науковий обіг з ініціативи представників «Римського клубу» в 60-х рр. і використовується для характеристики сучасних соціальних, економічних, політичних, трудових, міграційних, інформаційних, комунікаційних, торгових, фінансових, транспортних та інших процесів всеохоплюючого характеру. Глобалізація є якісно новою стадією розвитку світогосподарських зв'язків і означає «постінтернаціоналізацію» суспільного життя. Часто глобалізація ототожнюється західними дослідниками (Т. Парсонс, У. Робінсон, К. Пей, Н. Міддлтон, І. Валерстайн, Л. Склејр) з «глобальним капіталізмом».

В цілому ж глобалізація передбачає, що політична і будь-яка інша суспільна діяльність стає всесвітньою за своїми наслідками. Процес

глобалізації сприяє взаємозв'язку і взаємозалежності всіх країн і етнонаціональних спільнот, «спресовує» світ у єдине ціле, перетворює всю планету на «світове село», формує так звану «світову культуру», забезпечує поширення в усьому світі таких політичних цінностей, як поділ влади, парламентаризм, політичний плюралізм, багатопартійність, пріоритет прав людини та багатьох інших.

Питання для самоперевірки та повторення

1. На які засади спиралася політична етика Конфуція?
2. Які стандарти життя намагалися запровадити старокитайські легісти?
3. У чому збігаються і чим відрізняються політичні ідеї Платона й Аристотеля?
4. Які основні особливості політичної думки Середньовіччя?
5. У чому полягає внесок Н. Макіавеллі в розвиток політичної думки?
6. У чому відмінність у трактуванні причин виникнення держави між Т.Гоббсом та Дж. Локком?
7. Які загальні принципи розвитку політичної думки доби Просвітництва?
8. Чим відрізняються трактування суспільного договору, дані Т. Гоббсом і Дж. Локком?
9. У чому розходження теорій поділу влади Дж. Локка і Ш. Монтеск'є?
10. Хто вважається засновником класичної концепції правової держави?
11. Як змінювалися погляди Г.В.Ф.Гегеля на державу.
12. У чому суть марксистського розуміння політики?
13. Які основні ідейно-політичні течії сформувалися в Європі в ХІХ ст.?
14. У чому полягає сутність теорії політичної модернізації?
15. Що складає зміст явища глобалізації?

ТЕМА 3 ПОЛІТИКА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

3.1 Походження політики, основні теоретичні підходи щодо її сутності

3.2 Структура політики, її функції і види

3.3 Основні теорії щодо меж політики в житті суспільства

3.1 Походження політики, основні теоретичні підходи щодо її сутності

Термін «політика» у науковий оборот ввів Аристотель у IV ст. до н.е. Грецький філософ визначав її як мистецтво управління державою, під якою розумівся поліс. Проте виділення політики в особливу сферу громадського життя відбулося задовго до того, як греки почали активно користуватися цим поняттям. Хоча політика виникла декілька тисяч років тому, вона формувалася значно пізніше, ніж економічні і соціальні відносини, як і мораль.

Історія політичної думки надає різноманітні підходи щодо проблеми генезису політики.

Першим уявленням про природу політики було теологічне, яке пояснювало її походження, як і в цілому людського життя, із божественної волі.

Іншим поширеним підходом стало антропологічне трактування, яке обґрунтовує необхідність політики природою людини. Так, визначення людини як істоти політичної, висловлене Аристотелем, підкреслювало, що політичне спілкування відповідає природі людини і її прагненню до блага. Початковими формами політичного спілкування виступали сім'я і селище, а вищою формою – держава. Політика дозволила людині приборкати власний егоїстичний тваринний початок і втілити загальну користь і справедливість. Близьку думку в XVII ст. було висловлено англійським мислителем Т. Гоббсом, який трактував природу людини як егоїстичну і жадібну, що породжує в суспільстві «війну всіх проти всіх». Інстинкт самозбереження і природний розум підказали людям необхідність створення такого політичного інституту, як держава. Таким чином, політика формується завдяки піднесенню людини над власним звірячим станом, а сама політика перетворила тварину в людину. Т. Гоббс виходив із біологічної природи людини, розповсюджуючи на неї всі властивості живої природи.

Визнання загальних для людини і тварини початків (загальних інстинктів, моделей поведінки) лежить в основі сучасних біологічних трактувань природи політики. Так, відповідно до уявлень австрійського етолога К. Лоренца, людині, як і будь-якому тваринному, властива агресивність і інстинкт боротьби за виживання, при тому, на відміну від більш небезпечних тварин, менше небезпечні істоти – люди – володіють більш слабким початком, що стримує цю агресивність. Саме агресивністю К.Лоренц пояснював численні війни, конфлікти і революції, хоча й вважав за можливе її послаблення і обмеження проявів у відкритих формах за допомогою контролю.

Біологічні трактування походження політики часом мають багато загального з психологічним поясненням політичних процесів. Суть цього підходу полягає в тому, що в природі людини закладені потреби, інтереси, емоції і потяги. Саме вони породжують політичні взаємодії. Оригінальну теорію переходу суспільства з передсоціального в соціальний, у тому числі і політичний, стан розробив З. Фрейд. Він виходив із того, що політика є проявом лібідозної енергії індивідів. Так, держава і право виступають як замітники пробатька, що колись існував, («батька»), що був убитий синами, які повстали проти монополії «батька» на сексуальну насолоду. Таким чином, природа влади і політики корениться в несвідомому – у лібідозному комплексі і у почутті провини. З. Фрейд вважав, що у відношенні людей до лідерів і держави виявлятися дитяча нудьга дорослої людини по батьку, який колись існував. До них індивід буде відчувати протилежні почуття – одночасно потребувати захисту (патерналізму) і ненавидіти (критика і невдоволення владою).

У відповідності з соціальним трактуванням, політика має суспільне походження. Зокрема, широке обґрунтування отримав підхід, що розглядає її формування в ході історичної еволюції суспільства, як результат росту його соціальної неоднорідності і складності організації. Первісне суспільство було соціально-однорідним. У ньому не було політичних заснувань і організацій, не було і політики, хоча була влада, здійснювана всіма дорослими членами роду. Ускладнення суспільства в міру його розвитку, поява в ньому суперечливих інтересів обумовили виникнення держави, а разом із нею і політики. Політика виникає як діяльність по організації сумісного життя людей у соціально-неоднорідному суспільстві разом із розподілом людей на керуючих і керованих, багатих і бідних. Суспільні зміни були похідними від неолітичної революції, що змінила усі форми господарства і спосіб життя людей. З неолітичною революцією історики зв'язують появу металевих знарядь праці, перехід від привласницького типу господарства (полювання і збирання) до виробляючого (землеробство, скотарство), до осілого способу життя, міст. У кінцевому рахунку, це призвело до змін у владних відношеннях.

Тобто, політика формується як результат нерівного розподілу багатства, різниці статусів, розбіжності інтересів соціальних груп, неминучості протиріч і конфліктів у суспільстві. Її поява була пов'язана з тим, що класові, етнічні і релігійні проблеми, міжплеменні конфлікти, із якими зіткнулося суспільство, вже не могли бути вирішені за допомогою старих регуляторів – традицій, звичаїв, моральних норм. Для вирішення цих проблем знадобилися нові регулятори (правові і політичні) і нова організаційна структура – держава. Нарешті, говорячи про походження політики, варто враховувати і природні відмінності людей: біологічні, психологічні, інтелектуальні (наприклад, фізична сила або яскраво виражене прагнення до домінування – в одних і, навпаки, бажання бути відомими – в інших). Ця природна нерівність людей має тенденцію закріплюватися в нерівності соціальному, тобто у різному доступі до багатства, влади.

Хоча сутність політики досліджується в науці більш двох тисяч років, питання про те, що таке політика, залишається відкритим. Різноманітні наукові визначення політики можуть бути систематизовані і підрозділені на декілька груп, кожна з яких внутрішньо диференційована. Критеріями виділення таких груп виступають різні дослідницькі підходи, що використовуються задля характеристики політики: соціологічний, субстанціальний (той, що визначає матерію, основу явища) і системний. Відповідно до цих підходів можна виділити три групи визначень політики: соціологічну, субстанціальну і науково сконструйовану.

До складу соціологічної групи визначень політики входять трактування, які характеризують політику через інші явища суспільного життя: економіку, культуру, релігію, право, мораль тощо. Серед них:

а) економічні визначення характеризують політику як надбудову над економічним базисом, як концентрований вираз економіки її потреб та інтересів;

б) стратифікаційні визначення трактують політику як суперечки певних суспільних груп (класів, партій, зацікавлених груп);

в) правові визначення розглядають політику, як і державу, як похідні від права і насамперед від природних прав людини, що лежать в основі привселюдного права, законів і діяльності держави, тобто призначення політики – це захист притаманних людям від народження фундаментальних прав – на життя, свободу, безпеку тощо;

г) етичні (нормативні) визначення – розглядають політику виходячи з ідеалів, цілей, цінностей та норм, які вона повинна реалізувати. Розглянута під цим кутом зору політика являє собою діяльність, спрямовану на досягнення загального блага. Її вищою цінністю є загальне благо, що включає такі більш окремі цінності, як справедливість, злагоду, волю й ін.

Друга група дефініцій політики – субстанціальні визначення. Вони орієнтуються на розкриття тих першооснов з яких політика складається. У цій групі визначень існують декілька трактувань політики:

а) владні визначення, указуючи на сутність політики, підкреслюють її прямий зв'язок із владою. Політика – це або управління з використанням влади, або боротьба за завоювання і утримання влади. Владні трактування подані в роботах Н. Макіавеллі, М. Вебера, К. Маркса, в американській політології. М.Вебер, наприклад, визначає політику як «прагнення до участі у владі або виявлення впливу на розподіл влади, будь то між державами, будь то усередині держави між групами людей, що вона в себе включає»;

б) інституційні визначення наголошують на організації і установи, у якій матеріалізується влада. У одних трактуваннях політика – це участь у справах держави, використання класами державної влади для здійснення своїх цілей (В.І.Ленін). Але політика здійснюється не тільки державою, тому інші визначення вказують на різноманітні інститути і організації, що можуть виступати суб'єктами політики, насамперед політичні партії;

в) антропологічні визначення, в яких політика розглядається як форма цивілізованого спілкування людей на основі права, засіб їх колективного існування;

г) конфліктно-консensusні трактування політики передбачають різні підходи щодо значимості політики в житті суспільства. Відповідно до консensusного підходу, політика – це сфера об'єднання всіх членів суспільства, коли суспільні проблеми вирішуються ненасильницькими засобами через пошук поступок, без переможців і переможених. Політика буде розглядатися як діяльність, спрямована на досягнення громадянами згоди винятково мирними і ненасильницькими засобами. Конфліктний підхід розглядає політику як сферу боротьби, у якій перемагає сильніший, як панування одних над іншими. Політика трактується як поле сутички інтересів соціальних груп і інститутів із приводу влади, із приводу контролю над механізмом розподілу суспільних благ.

В межах системної групи політика розглядається як самостійна система, складний соціальний організм, що є відмежованим від навколишнього середовища – інших сфер суспільства – і знаходиться з ним у постійній взаємодії. Політична система піклується про самозбереження і покликана задовольняти цілий ряд суспільних потреб, найважливіша з яких інтеграція суспільства. Зокрема до складу цієї групи можна віднести:

а) діяльнісні визначення, що характеризують політику як процес підготовки, прийняття і практичної реалізації обов'язкових для всього суспільства рішень. Така інтерпретація політики дозволяє проаналізувати найважливіші стадії її здійснення: визначення цілей політики, прийняття рішень; організація мас і мобілізація ресурсів для реалізації цих цілей; регулювання політичної діяльності; контроль за нею; аналіз отриманих результатів і визначення нових цілей політики;

б) телеологічні визначення трактують політику як особливу форму людського існування, пов'язану з організацією і досягненням цілей. Подібне трактування розширює межі політики, оскільки прагнення до досягнення цілей є в будь-якій сфері діяльності, оскільки політику можна виявити (що і роблять прихильники цього підходу) у найрізноманітніших відношеннях, наприклад, між чоловіками, у відношеннях викладача і студента.

Розглянуті вище трактування політики не вичерпують усього різноманіття її визначень, хоча і відбивають найважливіші з них. Таке різноманіття наукових характеристик пояснюється насамперед складністю політики, багатством її змісту, властивостей та суспільних функцій.

Узагальнюючи різноманітні підходи, можна визначити політику як діяльність соціальних груп і індивідів по артикуляції (усвідомленню й уявленню) своїх суперечливих колективних інтересів, виробленню обов'язкових для всього суспільства рішень, здійснюваних за допомогою державної влади.

3.2 Структура політики, її функції і види

Політика має складну, багатомірну структуру. У науковій літературі виділяються різноманітні аспекти і складові частини політики. Так вона може бути розглянута на рівні її суб'єктів та об'єктів. Суб'єктами політики виступають різноманітні соціальні групи (класи, етнічні і конфесійні спільноти й ін.), держави, партії, міжнародні організації й ін. Під суб'єктами політики розуміються учасники політичного процесу, здатні діяти вільно і самостійно. Останнє означає, що вони усвідомлюють своє становище в суспільстві і за допомогою влади (у першу чергу державної) намагаються реалізувати свої інтереси і цілі. У політології для позначення суб'єкта політики використовують поняття актор. Маючи відтінок театральності, воно достатньо точно характеризує учасника політичного життя як носія певної ролі (функції). Ці ролі в політичному процесі не є рівнозначними, наприклад, роль звичайного виборця і роль представника правлячої еліти. Активність політичного актора може бути подана на індивідуальному, груповому й інституціональному рівнях.

Об'єктами політики виступають суспільні явища, на які спрямована діяльність суб'єктів політики, зокрема влада.

Суб'єкти, здійснюючи політичну діяльність, вступають у політичні відношення – взаємодії з приводу використання влади. Ці взаємодії будуть визначатися політичними інтересами учасників, що являють собою безпосередню спонукальну причину політичної активності. Вони формуються з усвідомлення економічних, соціальних (релігійних, етнічних) інтересів, усвідомлення свого становища на основі порівняння з положенням інших груп і припускають орієнтацію на участь у політико-управлінській діяльності як умови закріплення або зміни цього положення.

Ще одним з найпоширеніших препарувань політики є розмежування в ній форми, змісту і процесу.

Форма політики – це її організаційна структура, інститути (у тому числі і система правових і організаційних норм), що надають їй усталеного, стабільного характеру і дозволяють регулювати політичну поведінку людей. Форма політики реально втілюється в державі, партіях і групах інтересів (асоціаціях і рухах), а також у законах, політичних і правових нормах.

Зміст політики виражається в її цілях і цінностях, у проблемах, що вона вирішує, у мотивах і механізмах прийняття політичних рішень.

У політичному процесі відбивається складний, багатосуб'єктний і конфліктний характер політичної діяльності, її прояв як відношень різноманітних соціальних груп, організацій і індивідів.

Форма, зміст і процес не вичерпують структуру політики. В якості її відносно самостійних елементів можна виділити:

1) політичну свідомість, що включає менталітет, ціннісні орієнтації й настанови індивідів, а також політичні погляди і теорії. На рівні раціонального осмислення політична свідомість виступає як ідеологія, а на рівні емоцій, переживань і почуттів - як політична психологія;

- 2) нормативні ідеї: програми і виборчі платформи політичних партій, цільові настанови груп інтересів, політико-правові норми;
- 3) інститути влади і боротьби за її;
- 4) відношення владарювання – панування і підпорядкування, а також політичної боротьби і співробітництва.

Якщо спробувати перерахувати конкретні складові частини політики, то в якості таких можна назвати політичні погляди, ідеї, теорії, програми, ціннісні орієнтації, настанови, стереотипи і т.п., звичаї і традиції, зразки поведінки, громадську думку, специфічну політичну мову, психологію людей, державу, партії, групи інтересів і рухи, закони, права людини й інші політичні і політико-правові норми, відношення влади і з приводу влади, політичних лідерів, еліти, угруповання і т.д.

Крім складових частин і елементів у політиці іноді виділяють три рівні її існування. Перший, власне політичний, макрорівень, характеризує державу як цілу, привселюдну примусову владу, її устрій і функціонування в центрі і на місцях. Другий, мікрорівень, політики охоплює окремі організації: партії, профспілки, корпорації, фірми і т.п. Третій, мегарівень, політики стосується діяльності міжнародних організацій: ООН, НАТО, ЄС і т.п. Перший із цих рівнів займає центральне місце і характеризує суть політики. Другий і третій рівні мають підпорядковане значення.

З загальнодержавним, макрорівнем, політики, як правило, пов'язують її основні функції в суспільстві. Вони характеризують найважливіші напрямки впливу політики на суспільство. До них відносяться:

- підтримка і зміцнення цілісності суспільства як складно диференційованої соціальної системи, забезпечення суспільного порядку й організованості;
- розроблення цілей усього суспільства і складових його колективних суб'єктів, організація мас і мобілізація ресурсів на їхнє здійснення;
- авторитарне, обов'язковий для усіх розподіл дефіцитних цінностей і благ;
- запобігання і регулювання групових конфліктів;
- конституювання складних соціальних суб'єктів (комунікаційна функція).

Отже, призначення політики полягають у наступному:

- політика є інструмент реалізації владно значимих інтересів соціальних груп;
- політика покликана забезпечувати урегульованість і порядок соціальних процесів і відношень, умов матеріального суспільного виробництва і спільної праці ;
- політика забезпечує як спадкоємність, так і інноваційність суспільного розвитку. Інновація виявляється в обґрунтуванні і реалізації нових моделей розвитку;
- політика необхідна для того, щоб раціоналізувати суспільні відношення, згладжувати соціальні протиріччя і спрямовувати ситуацію на пошук зважених рішень.

Раціоналізації громадського життя є одним з найважливіших призначень політики і диктується цілою низкою обставин: небезпекою для суспільства випадкових і непередбачених явищ, що можуть бути викликані природним

чинником, діями інших країн; егоїстичними інтересами індивідів і груп, непродуманими рішеннями політиків; необхідністю більш раціонального виробництва і заощадження матеріальних і духовних цінностей; потребою в передбаченні майбутнього і пошуку раціональних шляхів його досягнення. Проте раціональну складову в політиці не можна абсолютизувати. У політиці суттєву роль відіграють ірраціональні чинники та емоції, наприклад, упередження одних етнічних груп стосовно інших, електоральні переваги, коли голосування визначається не раціональним вибором на користь програми кандидата, а симпатіями й антипатіями у відношенні політика.

Політика є багатоаспектним явищем, тому можна виділяти її різноманітні види.

- За критерієм сфери суспільства, у якій політика представлена своєю регулюючою функцією, виділяють економічну, соціальну, національну, науково-технічну, екологічну, культурну і військову політику.
- За масштабом вона може бути внутрішньою і зовнішньою. У залежності від пріоритетності говорять про політику нейтральну, «відкритих дверей», національного примирення, поступок.
- За змістом і характером розрізняють прогресивну, реакційну, науково-обґрунтовану і волюнтаристичну політику.
- За суб'єктами політики, тобто в залежності від того, хто її здійснює, вона може виступати політикою держави, світового співтовариства, політикою партії, політикою громадських організацій, політикою банку або фірми та ін.

3.3 Основні теорії щодо меж політики в житті суспільства

Оскільки політика виступає як своєрідний інструмент свідомого саморегулювання суспільства, оскільки вона може поширюватися на самі різноманітні суспільні явища, як на ті, що потребують постійного владного регулювання, так і на ті, що тимчасово набувають політичної значимості.

Але широке проникнення політики в суспільство не означає, що вона не має меж. У світовій соціально-політичній думці з приводу цієї проблеми існують різноманітні точки зору. Найбільш типові з них – тоталітарні, анархістські, ліберальні і кейнсіанські погляди.

Тоталітарні концепції усувають будь-які обмеження політичного впливу, виходять із усеосяжної, тотальної політизації суспільства, політичного командування економікою, культурою, наукою. У тоталітарних моделях політика безпосередньо управляє всіма іншими сферами, фактично скасовує громадянське суспільство, автономію приватного життя.

Анархістські концепції є антиподом тоталітаризму. Вони ототожнюють політику, всяку організовану владу з насильством, придушенням особистості і прагнуть замінити її самоврядуванням, добровільним об'єднанням вільних суверенних людей, що зберігають свободу виходу з асоціації. Отримавши значне поширення в ХІХ ст., анархізм згодом втратив вплив на інтелектуальне і політичне життя, не зумівши довести практичну спроможність своїх ідей.

Більш помірну, у порівнянні з тоталітаризмом і анархізмом, позицію стосовно політики і її впливу на суспільство займають лібералізм і кейсіанство.

Класичний лібералізм розділяє суспільну систему на державу і громадянське суспільство – неконтрольовану державою приватне господарське, культурне, сімейне, релігійне, у тому числі, політичне, життя. Держава ж утворюється вільними громадянами для здійснення цілком визначених, обмежених цілей - охорони суспільного порядку, гарантій безпеки, свободи й інших фундаментальних прав особистості, а також для забезпечення сприятливих умов господарювання і спілкування людей. Вона не втручається в справи громадянського суспільства і виконує роль «нічного сторожа» – охоронця особистої і суспільної безпеки і порядку. Сфера політики обмежена, вона не поширюється на справи громадянського суспільства.

Ліберальні погляди, що панували на Заході в XVIII – XIX ст.ст., були піддані істотному перегляду в 30-ті рр. XX сторіччя Д.М. Кейнсом і одержали назву «кейсіанство». Суть цієї концепції полягає у відмові від класичних ліберальних поглядів на капіталізм як на суспільство, що має власну систему саморегулювання і в обґрунтуванні необхідності узяття урядом відповідальності за добробут усієї соціальної системи, усіх її елементів. Це, у свою чергу, припускає можливість втручання держави в економіку, сферу соціального забезпечення, зайнятості, трудові й інші суспільні відносини. Кейнсіанські погляди на роль держави і політики переважають у сучасних постіндустріальних демократіях і служать, зокрема, теоретичним обґрунтуванням так званої соціальної держави.

Виступаючи за регулятивну роль політики стосовно всього суспільства, кейсіанство і близькі до нього сучасні теорії визнають, на відміну від тоталітаризму, певний межі політичного втручання. Найважливіші з таких меж – різноманітні права людини, а також принципи ринкової економіки, порушення яких могло б підірвати систему приватного підприємництва.

У сучасних постіндустріальних державах по цих питаннях звичайно існує суспільний консенсус, хоча у своїй ідеології консерватори більше тяжіють до класичного лібералізму, соціал-демократи ж і близькі до них партії – до широкого використання державного регулювання з метою забезпечення соціальної стабільності, зміцнення соціальної справедливості і розширення участі громадян у політиці.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Що обумовлює виникнення політики як виду людської діяльності?
2. У чому сутність соціологічного трактування політики?
3. Від яких чинників може залежати мета політики?
4. У чому виявляється політизація суспільства?
5. Які соціальні чинники впливають на політику?
6. Наскільки доцільним є вплив політичного чинника на економіку?
7. Чи є в політики межі?

ТЕМА 4 ВЛАДА В СУСПІЛЬСТВІ. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

- 4.1 Сутність влади: основні теоретичні підходи
- 4.2 Головні елементи структури влади.
- 4.3 Основні види влади. Специфіка політичної влади
- 4.4 Поняття, структура та функції політичної системи політичної системи
- 4.5 Типологія політичних систем

4.1 Сутність влади: основні теоретичні підходи

Влада – один з фундаментальних початків суспільства і політики. Вона існує скрізь, де існують стійкі об'єднання людей: у сім'ї, виробничих колективах, різноманітних організаціях і установах, у всій державі – у цьому випадку ми маємо справу з верховною, політичною владою.

У політологічній теорії не склалося єдиного визначення влади. Найбільш часто пропонуються наступні визначення:

- силове, що трактує владу як панування і примус до підкорення;
- вольове, що розуміє владу як здатність проводити свою волю навіть всупереч опору (М. Вебер);
- влада як вплив. Суть впливу полягає у здатності впливати на поведінку інших. Така взаємодія описується формулою: «влада А над Б є спроможність домагатися того, щоб Б нічого не зробив би без впливу А» (Р. Даль);
- телеологічне, відповідно з яким влада - це досягнення певних цілей і отримання результатів;
- інструменталістське, що трактує владу як здатність до мобілізації ресурсів та використання певних засобів, зокрема насильства, для досягнення певних цілей;
- конфліктне, що зводить владу до позиції панування, що пов'язана зі спроможністю окремих груп і індивідів контролювати механізм розподілу дефіцитних суспільних цінностей у конфліктних ситуаціях;
- структуралістське, що представляє владу як особливі відносини між тим, хто управляє, і тим, хто підпорядковується.

Наведені визначення не є взаємовиключними. Акцентуючи увагу на різноманітних аспектах влади, вони взаємно доповнюють одне одного.

Визнаючи факт, що на сьогоднішній день у науці не склалася загальна теорія влади, вітчизняні політологи систематизували численні теорії влади. Було виділено кілька концептуальних підходів у розгляді сутності влади.

1. Реляціоністські теорії (від англ. relation - відносини) розуміють владу як міжособові стосунки, які дають змогу одному індивідові змінювати поведінку іншого. Цей підхід поданий декількома варіантами:

- теорія опору розглядає владу як відношення, у яких суб'єкт придушує опір об'єкта. Відповідно розробляється класифікація різноманітних ступенів і форм опору, а також основ влади. Вводиться поняття «сила влади», що

розуміється як максимальна потенційна спроможність агента вплинути на іншого;

- теорія обміну трактує владу як ситуацію обміну ресурсами. Ресурси розподіляються нерівномірно: одні індивіди їх позбавлені і мають у них потребу. У цьому випадку надлишки ресурсів, якими володіють інші, можуть трансформуватися у владу. Надлишки поступаються тим, хто їх позбавлений, в обмін на бажану поведінку. Це підкреслює асиметричний характер відношень влади: той, хто має надлишки ресурсів займає більш високий соціальний стан;
- теорія поділу сфер впливу (Д. Ронг) ставить під сумнів питання щодо асиметричності відносин влади. Влада - це взаємодія, де учасники періодично змінюються ролями. Наприклад, профспілка контролює наймання робочої сили, наймач же диктує час і місце роботи. Таким чином, у ряді ситуацій підпорядковані мають владу над керівниками.

2. Системні теорії влади розглядають її як безособисту властивість будь-якої соціальної системи. У рамках цієї концепції виділяють декілька напрямків:

- влада як атрибут макросоціальної системи. Так, для Т. Парсонса, влада - це узагальнений посередник у політичній системі. Він порівнював її з грошима, що виступають узагальненим посередником економічного процесу. Влада розуміється як реальна спроможність системи акумулювати свої інтереси, досягати поставлених цілей;
- мезопідхід (М. Кроз'є) розглядає владу на рівні підсистем (сім'я, організація). Вказується на безпосередній зв'язок влади з організаційною структурою;
- мікропідхід трактує владу як взаємодію індивідів, що діють у рамках специфічного соціального середовища. Влада визначається як спроможність індивіда впливати на інших. Сама спроможність впливати витікає зі статусу і виконуваних суб'єктом ролей;
- комунікативний підхід (Х. Оренд, К. Дойч, Ю. Хабермас) розуміє владу як засіб багатостороннього інституціонального спілкування. Справжній прояв влади полягає у здатності прийти до певної угоди і забезпечити інтеграцію суспільства;

3. Біхевіористські концепції влади, як і реляціоністські теорії, розглядають владу як відношення між людьми, за яких одні панують, а інші підпорядковуються. Влада розглядається як певний тип поведінки, заснований на можливості зміни поведінки інших людей. Сутність влади корениться в природі людини: її біологічних або психологічних особливостях. Виділяється декілька варіантів таких трактувань:

- силова модель (Г. Лассуелл) ґрунтується на тому, що першопричиною влади є психологічний імпульс - прагнення (воля) до влади. Із зіткнень і взаємодій індивідуальних воель до влади будується вся політична матерія. Сама ж влада виявляється в прийнятті рішень і в контролі над ресурсами;
- ринкова модель (Дж. Кетлін) виходить з аналогії між політикою й економікою. У політиці діють закони ринкової торгівлі: врахування попиту і пропозиції, конкуренція, прагнення до вигоди;

- ігрова модель (Ф. Знанецький) припускає, що на політичному ринку суб'єкти розрізняються не тільки різноманітними запасами влади, але і здібностями, гнучкістю стратегії, азартом. Боротьба за владу може мотивуватися "ігровим" характером, що доставляє задоволення учасникам. Політика - це поле гри, театр, де успіх залежить від спритності, від акторства і спроможності суб'єкта до перевтілення.

Розмаїття наукових підходів підтверджує багатозначність прояву влади. У наведених вище підходах, влада трактується або як характеристика індивідуума (персональна влада), або як ресурс або товар. Найбільш поширеним є розгляд влади як взаємодії (відношення), структурними компонентами якого будуть суб'єкт і об'єкт. Суб'єкт - активна сторона, що виступає причиною зміни дій іншого - об'єкта.

У цих, а також в інших теоріях знайшли обґрунтування різні точки зору і щодо природи влади - першоджерела влади. Зупинимося на деяких із них.

Психологічні трактування виводять владу з психології людини, із волі до влади. Великою популярністю в поясненні природи влади користується психоаналітична традиція, що виводить прагнення до влади із підсвідомих імпульсів. Трактування первинних імпульсів варіюється у різних дослідників. У послідовників З. Фрейда такими є прагнення здійснити лібідо або агресивний потяг. Підпорядкування інших індивідів визначається бажанням останніх бути в служінні, потребою приєднання до більш сильної волі. Відповідно до підходу А. Адлера, влада виступає засобом компенсації відчуття власної неповноцінності, наприклад, фізичної, сексуальної, інтелектуальної.

Антропологічний підхід виходить із природи людини. Одна з оригінальних теорій була створена Э. Канетті. Джерело влади – страх кожного окремого індивіда, що породжується погрозою насильницького позбавлення життя. Цей страх змушує людей об'єднуватися в масу. Влада впливає на індивіда і масу наказом і погрозою смерті. Чим сильніше від влади виходить погроза смерті, тим ця влада більш абсолютна.

Структурно-організаційний і системний підходи виводять владу за рамки психології і пов'язують її з природою організації (своєрідний «ефект» організації), із статусом індивіда в організації, що дає йому можливість ставити умови іншим і використовувати ресурси влади, негативні або позитивні санкції.

Соціологічний підхід виводить природу влади з контексту суспільних відносин. Так, наприклад, марксизм, акцентує увагу на класовій природі влади. Відносини панування і підпорядкування визначаються логікою економічних відношень, економічною нерівністю.

Категорія «влада» має ряд родинних понять – панування, вплив і авторитет. Саме ці поняття найбільш часто зустрічаються у визначеннях влади.

4.2 Головні елементи структури влади

Структура влади – це ті компоненти, без яких вона не може відбутися. Серед головних елементів структури влади виділяють: її суб'єкт, об'єкт, ресурси влади та процес владарювання.

Суб'єкт і об'єкт – є безпосередніми носіями, агентами влади. Влада може здійснюватися тільки за допомогою взаємодії суб'єкта влади і її об'єкта.

Суб'єкт (актор) втілює активний початок влади. Для виникнення владних відношень необхідно, щоб суб'єкт володів низкою якостей. Насамперед це бажання панувати, воля до влади, що виявляється в розпорядженнях або наказах. Більшість людей не відчуває психологічного задоволення від володіння владою. Сама по собі влада не є для них цінністю. Багато хто взагалі віддали перевагу тому щоб ухилитися від керівних посад і пов'язаної з ними відповідальності, якби влада не відкривала широкі можливості для одержання різноманітного роду благ: високого прибутку, престижу, вигідних зав'язків, привілеїв і т.ін. Для них прагнення до влади має інструментальний характер, тобто служить засобом досягнення інших цілей.

Крім бажання керувати і готовності брати на себе відповідальність суб'єкт влади повинний бути компетентним, знати суть справи, стан і настроїв підлеглих, уміти використовувати ресурси, мати авторитет. Для політичної влади найважливіше значення має організованість суб'єкта. Звичайно, реальні носії влади в різній мірі наділені всіма цими якостями.

Суб'єкти політичної влади мають багаторівневий характер: її первинний рівень представлений індивідами, вторинний – політичними організаціями, суб'єкти більш високого рівня – політичні еліти і лідери.

Відбитком першорядної ролі суб'єкта у відношеннях влади є широко поширене в повсякденній мові отождолення влади з її носієм. Так, говорять про рішення влади, про дії влади і т.ін., припускаючи під владою управлінські органи.

Суб'єкт визначає зміст владної взаємодії через розпорядження (наказ, команду), у якому визначається поведінка об'єкта влади, вказуються або припускаються заохочення і покарання за виконання або невиконання команди. Від характеру вимог, що містяться в наказі, багато в чому залежить ставлення до нього виконавців, об'єкта - другого найважливішого елемента влади.

Влада завжди двостороння, асиметрична, вона не може існувати без підпорядкування об'єкта. Якщо такого підпорядкування немає, то немає і влади, незважаючи на те, що суб'єкт, що прагне до неї, має яскраво виражену волю владарювання і навіть потужні засоби примусу.

Готовність об'єкта до підпорядкування залежить від ряду чинників: від його власних якостей; від характеру запропонованих до нього вимог; від ситуації і засобів впливу, якими володіє суб'єкт; від сприйняття керівника виконавцями, наявності або відсутності в нього авторитету. Якості об'єкта політичного владарювання визначаються насамперед політичною культурою населення. Переваження в суспільстві людей, що звикли лише беззаперечно коритися, що жадають «твердої руки», є сприятливим живильним середовищем деспотичних режимів.

Мотивація підпорядкування достатньо складна, вона може бути викликана:

- страхом за свою безпеку, страхом позбавитися якихось благ;
- звичкою до підкорення;

- апатією;
- переконанням у необхідності підпорядкування;
- зацікавленістю в підкоренні;
- переконанням у необхідності підкорюватися;
- почуттям боргу;
- авторитетом суб'єкта влади.

Всі ці мотиви істотно впливають на силу влади, тобто здатність її суб'єкта впливати на об'єкт.

Влада, заснована на інтересах, переконаності й авторитеті є найбільш стабільною, часто вона переростає в ідентифікацію підпорядкованого з керівником. У цьому випадку досягається максимальна сила влади і суб'єкт сприймається об'єктом як свій представник і захисник.

Суб'єкт або об'єкт характеризують крайні полюса, активні початки структури влади. Сам розподіл людей на суб'єктів і об'єктів, начальників і підлеглих багато в чому є релятивним і відносним: в одному випадку людина виступає начальником, в іншому – підлеглим, причому згодом індивіди можуть помінятися ролями. Стосовно до політичної влади взаємодія її агентів опосередкована цілим комплексом засобів або ресурсів і здійснюється в рамках спеціального інституціонального механізму, що стабілізує і регулює процес владарювання.

Під ресурсами влади розуміють всі ті засоби, використання яких забезпечує вплив суб'єкта на об'єкт. Існують відкриті і приховані типи такого впливу.

У першому випадку використовуються такі ресурси як:

- силовий примус – позбавлення яких-небудь благ, тілесні покарання (історія людства знає масу прикладів того – шмагання, катування, концтабори), смертна страта, обмеження свободи, штрафи, відлучення від церкви, звільнення з роботи й ін. Жорстокість покарання характерна для політичних систем, де влада носить абсолютний характер. Ціль подібного покарання – підтримувати страх у суспільстві, утримати ляканням інших від повторення небезпечних для системи дій;
- закон; традиція, звичай;
- стимулювання – створення стимулів, у якості яких виступають матеріальні й інші блага, які об'єкт влади отримує у винагороду в обмін на необхідну поведінку. Ресурс винагороди широко використовують батьки, викладачі, керівники організацій, політики.

Прихований вплив припускає використання методів переконання, тобто раціональних аргументів, або навіяння. У залежності від того, які ресурси використовуються, кажуть про три засоби владарювання – панування, вплив і стимулювання. Існують й інші класифікації ресурсів. Широко поширеною є класифікація ресурсів влади в залежності від сфер життєдіяльності, зокрема виділяють:

- економічні ресурси – матеріальні цінності, необхідні для суспільного виробництва і споживання, гроші, родючі землі, продукти харчування і т.ін.;

- соціальні ресурси – соціальна інфраструктура: освіта, медичне обслуговування, соціальне забезпечення, здатність підвищення або зниження соціального статусу або рангу, місця в соціальній стратифікації;
- культурно-інформаційні ресурси – знання й інформація, а також засоби їх одержання і поширення: інститути науки й освіти, ЗМІ й ін. За допомогою цих інститутів контролюється формування громадської думки. Особливо велику роль на політичне життя здійснюють ЗМІ. Хто контролює ЗМІ, той і володіє могутніми ресурсами переконання. Зростання ролі експертів – носіїв унікальних знань у будь-яких сферах життя – призвело до появи таких різновидів влади, як експертократія і меритократія. Тенденція підвищення значимості культурно-інформаційних ресурсів як джерела влади в сучасному світі виявляється достатньо чітко;
- примусові (силові) ресурси – це зброя й апарат фізичного примусу (армія, поліція, спецслужби, внутрішні війська, суд і прокуратура з їхніми речовинними атрибутами: будівлями, спорядженнями, в'язницями).

Різноманітні ресурси влади зазвичай використовуються її суб'єктами в комплексі, особливо державою, яка у більшому або меншому ступені наділена усіма видами ресурсів.

Специфічним ресурсом влади є сама людина – демографічні ресурси. Люди – це універсальний, багатофункціональний ресурс, що виробляє інші ресурси. Особистість виступає ресурсом влади лише в одному із своїх численних вимірів - будучи використана як засіб реалізації чужої волі. У цілому ж людина - не тільки ресурс влади, але і її суб'єкт і об'єкт.

Використання ресурсів влади надає руху усім її компонентам, робить реальністю її процес, що характеризується насамперед засобами і механізмом владарювання. Існують два головних засоби владарювання. Перший із них полягає в спонуканні об'єкта до певних, бажаних суб'єкту діям. Другий полягає в забезпеченні бездіяльності підвладних, блокуванні небажаних для керівництва видів їх поведінки.

Процес владарювання упорядковується і регулюється за допомогою спеціального механізму влади - системи організацій і норм їхнього устрою і діяльності. Стосовно до такого складного соціального суб'єкта, як суспільство (народ), механізмом влади виступають державні органи й інші політичні інститути і право.

4.3 Основні види влади. Специфіка політичної влади

Особливості різноманітних елементів влади (суб'єкта, об'єкта, ресурсів і процесу) можуть використовуватися в якості основ її типології. Найбільш поширеною є класифікація влади за критерієм ресурсів, на яких вона засновується, зокрема:

- економічна влада – це контроль над ресурсами, що мають вартісне вираження, власністю, над матеріальними цінностями У звичайні, відносно спокійні періоди суспільного розвитку економічна влада домінує над

іншими видами влади, оскільки економічний контроль можна розглядати як контроль над засобами досягнення всіх наших цілей;

- соціальна влада, яка передбачає розподіл позицій на соціальному східці статусів, посад, пільг і привілеїв. Сучасні розвинуті держави за допомогою виваженої соціальної політики можуть впливати на суспільне становище широких прошарків населення, викликаючи тим самим їхню лояльність і підтримку;
- культурно-інформаційна влада – це насамперед влада над людьми за допомогою наукових знань, інформації і засобів їх поширення. Крім того, це моральна, релігійна і деякі інші види влади, пов'язані з підпорядкуванням на основі авторитету. У сучасному суспільстві з усіх видів духовного впливу на перший план висувається науково-інформаційна влада. Знання використовуються як при підготовці урядових рішень, так і для безпосереднього впливу на свідомість людей із метою забезпечення їх політичної лояльності і підтримки. Такий вплив здійснюється через інститути соціалізації (школа, інші освітні установи), а також за допомогою ЗМІ. Особливу роль влади ЗМІ в сучасному суспільстві визначив О.Тоффлер. На його думку, вона дозволяє досягти певних цілей, мінімально витрачаючи ресурси влади, дозволяє перетворити супротивників у союзників. Зростання ролі ЗМІ, особливо телебачення й Інтернету, ставить цілий ряд проблем. З одного боку, підвищується ступінь поінформованості людей, що дозволяє розширити їхню участь у політичному житті, а різноманіття джерел інформації забезпечує індивіду свободу вибору з потоку політичної інформації. Але з іншого боку, зберігається проблема довіри до ЗМІ. Нарешті, найбільші медіа зливаються з іншою владою - економічною - і виступають провідником впливу останньої на владу політичну. ЗМІ склали сьогодні серйозну конкуренцію політичним партіям у здійсненні функції мобілізації виборців на підтримку кандидатів, що претендують на прихід у владні структури.
- примусова влада спирається на силові ресурси й означає контроль за людьми за допомогою застосування або погрози застосування фізичної сили. Примусову владу не варто ототожнювати з владою політичною, хоча легальне використання сили в масштабах держави - найважливіша особливість останньої. Насильство, фізичний примус можуть використовуватися і не політичною владою, наприклад у відношеннях між рабами і рабовласниками, між деспотом – главою сім'ї і її членів, між ватажком і членами злочинного угруповання тощо.

Як уже відзначалося, типології влади різноманітні.

У залежності від суб'єктів влада буває автократична (самодержавство), олігархічна (групократія) і самоуправлінська (влада всіх членів групи або організації).

За критерієм засобів владарювання вона може поділятися на: демократичну (влада здійснюється при участі в прийнятті рішень їхніх виконавців), авторитарну (необмежена влада, що не претендує на повний контроль над підлеглими), тоталітарну (усеосяжний контроль суб'єкта над

об'єктом), конституційну (правління в рамках закону), деспотичну (усевладдя, свавілля і беззаконня), ліберальна (повага свободи і прав особистості) та ін.

За сферами прояву влада ділиться на державну, партійну, профспілкову, військову, сімейну і т.п.

За критерієм широти поширення виділяються: мегарівень – міжнародні організації, наприклад ООН, НАТО і т.п.; макрорівень – центральні органи держави; мезорівень – організації (обласні, районні і т.ін.), підпорядковані центру, і мікрорівень - влада в первинних організаціях і малих групах.

Можлива класифікація влади по функціях її органів, наприклад законодавча, судова і виконавча влади держави; по засобах взаємодії суб'єкта й об'єкта влади - демократична, авторитарна і т.п.

Специфіка політичної влади пов'язана зі спроможністю індивідів, груп і їхніх організацій реалізувати свої інтереси і волю за допомогою засобів політико-державного керування і контролю. Політична влада підрозділяється на державну і суспільну, носіями якої є партії, суспільні рухи, ЗМІ. До інших проявів специфіки політичної влади відносять наступні:

- публічність, тобто загальність і безособистість. На відміну від міжособистої політична влада є присутньою у відносинах між великими соціальними групами, державами, співтовариствами, громадськими організаціями і звертається від імені всього суспільства за допомогою права до всіх громадян;
- легальність використання сили в межах держави;
- верховенство, обов'язковість рішень для всякої іншої влади, здатність проникнення в будь-які суспільні процеси. Політична влада може обмежити вплив потужних корпорацій, ЗМІ й інших установ або ж зовсім ліквідувати їх;
- політична влада припускає необхідність організаційних процедур для представлення інтересів різних спільнот у політичній сфері, інституціональну оформленість (вираз політичного інтересу через партію, державу й інші інститути);
- можливість комплексного використання найрізноманітніших ресурсів (економічних, примусових, інформаційних і ін.);
- сполучення відкритих і тіньових центрів влади, що діють поза сферою суспільного контролю;
- моноцентричність, тобто наявність єдиного центру прийняття рішень (на відміну від влади економічної, що в умовах ринку припускає плюралізм суб'єктів влади);
- ієрархічність відношень влади;
- делегування (передача) частини владних повноважень від одного суб'єкта іншому, що бере на себе відповідальність за їхнє виконання (модель: центральна влада - місцева влада).

Соціальне призначення політичної влади є неоднозначним, що виявляється в її спроможності виступати чинником як інтеграції, так і дезінтеграції суспільства. У першому випадку, за допомогою влади

підтримується суспільний порядок, вирішуються конфлікти, у другому – забезпечується панування одних соціальних груп над іншими.

4.4 Поняття, структура та функції політичної системи політичної системи

Через поняття політичної системи розкривається характерний устрій політичної влади в конкретному суспільстві. Політична система – це цілісна сукупність державних і недержавних суспільних інститутів, правових і політичних норм, взаємовідносин політичних суб'єктів, за допомогою яких здійснюється влада і управління суспільством.

Стосовно поняття «політична система» більш широким є поняття «політичне життя», яке охоплює всі політичні зв'язки, явища і процеси, що мають місце в суспільстві на всіх його рівнях. Політична система - це лише частина політичного життя.

Поняття «система» прийшло в суспільні науки з біології і кібернетики. У соціології і політології його уперше використав американський дослідник Т. Парсонс. Інший американський політолог Д. Істон у 1953 р. вводить у науку і саме поняття «політична система». Вагомий внесок у розробку проблем політичної системи зробили Д. Істон і Г. Алмонд (запровадили системний аналіз політичної системи), К. Дойч (запропонував кібернетичний підхід до явища політичної системи), Т. Парсонс (висвітлив політичну систему як специфічний елемент соціальної системи), Г. Пауелл і М. Каплан (проаналізували зовнішньополітичний аспект функціонування політичної системи) та інші вчені.

Теорія системного аналізу суспільства найбільшого виразу набула в теоретичних працях Т. Парсонса. Він підійшов до розгляду суспільства як складної відкритої системи, що складається з чотирьох підсистем, кожна з яких виконує певну функцію. Виконання кожною підсистемою своєї функції забезпечує усталеність і цілісність суспільства:

- економічна підсистема відіграє роль сполучної ланки між суспільством і природою (функція адаптації);
- політична підсистема, що містить у собі всі форми прийняття рішень, визначає колективні цілі і забезпечує мобілізацію ресурсів для їх досягнення (функція цілепокладання);
- соціетальна підсистема підтримує устояний спосіб життя і містить у собі всі інститути соціального контролю - від законів до неформальних правил (функція інтеграції);
- підсистема соціалізації (культурна) дозволяє включити людину в існуючу культурну систему і містить у собі культуру, релігію, родину і школу (функція усталеності і самозбереження).

Значення теорії Парсонса для розвитку політології полягає в тому, що він заклав основи системного і структурно-функціонального підходів у дослідженні політичної системи.

З позицій системного підходу, політична сфера суспільства може бути розглянута як система. Тобто, як і будь-яка система, вона буде мати наступні ознаки:

- складатися з багатьох взаємозалежних структурних елементів;
- утворення цими елементами певної цілісності;
- внутрішня взаємодія всіх елементів;
- існувати в рамках зовнішнього оточення або середовища;
- мати межі поширення і визначеності стосовно зовнішнього середовища;
- носити відкритий характер (тобто вона схильна до впливів, що походять із зовнішнього середовища);
- характеризуватися такими властивостями, як прагнення до рівноваги й усталеності, до адаптації і інтеграції.

Отож, політична система – це цілісна, інтегрована сукупність політичних суб'єктів, структур і відносин, що відображає інтереси всіх політичних і соціальних сил суспільства. Вона активно взаємодіє з іншими системами – економічною, культурною, соціальною, ідеологічною, релігійною, етнічною.

Відмінними ознаками політичної системи є:

- взаємозв'язок групи елементів;
- утворення цими елементами певної цілісності;
- внутрішня взаємодія всіх елементів;
- прагнення до самозбереження, стабільності та динамізму;
- здатність вступати у взаємовідносини з іншими системами.

Визначальним, центральним елементом політичної системи завжди є держава. Крім неї, у політичну систему суспільства входять політичні партії, профспілки, асоціації, ініціативні групи, групи впливу й тиску, соціально-політичні рухи та інші об'єднання, змістом діяльності яких є політичні процеси.

Структуру політичної системи складають такі основні компоненти:

- політичні відносини – взаємини суб'єктів політики з приводу завоювання та здійснення влади (міжкласові, внутрішньокласові, міжнаціональні, міждержавні);
- політична організація суспільства – це система інститутів, в межах яких відбувається політичне життя суспільства; вона складається з власне політичних організацій (держава, політичні партії, політичні рухи), політизованих організацій (народні рухи, профспілки), неполітичних організацій (об'єднання за інтересами);
- засоби масової інформації – розгалужена мережа установ, які займаються збором, обробкою, поширенням інформації, пропагуючи вироблені політичні та правові норми;
- політичні принципи та норми, які формують політичну поведінку та свідомість людини відповідно до цілей і завдань політичної системи;
- політична свідомість – сукупність політичних ідей, відображених у політичних документах, правових нормах тощо;
- політична культура – це сукупність уявлень про різні аспекти політичного життя.

Будь-яка політична система багатофункціональна. До основних її функцій, відносяться наступні:

- політичне керівництво суспільством, у т.ч. визначення стратегічних цілей і перспектив суспільного розвитку;
- мобілізація ресурсів, тобто організаційна діяльність з забезпечення максимального використання ресурсів суспільства для виконання цілей, завдань політичної програми держави;
- консолідація суспільно-політичного ладу та інтеграція всіх елементів суспільства на базі єдиних цінностей, ідеалів, символів;
- регулятивна функція – вироблення певних правил поведінки, дотримуватися яких зобов'язані суб'єкти політики;
- легітимізація (діяльність, спрямована на узаконення політичної системи);
- політична соціалізація (включення людини в політичну діяльність);
- артикуляція інтересів (пред'явлення вимог до осіб, що приймають політичні рішення);
- агрегування інтересів (узгодження та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення);
- функція розподілу матеріальних і духовних цінностей і ін.

Існують й інші підходи щодо функцій політичної системи. Зокрема, Г. Алмонд розділив функції політичної системи на два види:

«Вхідні» функції: 1) політична соціалізація, що спрямована на формування певного типу особистостей як учасників політичного життя, і рекрутування - добір людей для заповнення статусів у політичних інститутах; 2) артикуляція інтересів; 3) агрегування інтересів; 4) політична комунікація - діяльність по узгодженню, досягненню поступок.

«Вихідні» функції: 1) нормотворчість; 2) використання правил і норм; 3) контроль із боку держави за дотриманням правил і норм.

У здійсненні цих функцій, на думку вченого, виявляється механізм саморегуляції системи, що дозволяє їй зберегти усталеність і єдність.

У політичній теорії існують й інші підходи до класифікації функцій політичної системи. Зокрема, виділяються наступні її функції:

- авторитарний розподіл цінностей (передбачає контроль над процесом розподілу суспільних цінностей між різноманітними суспільними групами);
- упорядкування політичних процесів (ця функція визначена самою природою політики);
- відновлення (розвиток) - пристосування до змін у громадському житті;
- стабілізація, збереження соціальної цілісності.

4.5 Типологія політичних систем

Будучи надзвичайно складними, багатими за змістом явищами, політичні системи можуть класифікуватися за різноманітними критеріями.

Традиція класифікації різноманітних політичних систем почала складатися ще у стародавні часи. Розв'язання проблеми типології політичної системи

почалося за часів Платона, який вирізняв монархію, аристократію, демократію. Розширив класифікацію форм правління *Аристотель*, запропонувавши шестичленну систему: монархія, тиранія, аристократія, олігархія, політія, демократія.

Марксисты, опираючись на класові пріоритети, запропонували типологізацію політичних систем за формаційним критерієм: рабовласницька, феодална, буржуазна, соціалістична.

Німецький політолог та соціолог М. Вебер запропонував поділити політичні системи на традиційні, раціональні, бюрократичні.

Найпоширенішою класифікацією є розподіл політичних систем на тоталітарні, авторитарні і демократичні. Критерієм їхнього розмежування служить політичний режим – характер і засоби взаємовідносин влади, суспільства (народу) і особистості (громадян).

У самому загальному вигляді для тоталітарної політичної системи характерно повне підпорядкування суспільства й особистості владі, всезагальний контроль за громадянами з боку держави. Авторитаризм відрізняється необмеженою владою однієї особи або групи осіб над громадянами при зберіганні автономії особистості і суспільства у позаполітичних сферах. І, нарешті, демократія характеризується контролем суспільства (більшості) над владою. При цьому якщо особистість має автономію, а її права і свободи визнаються найважливішим джерелом влади, то має місце ліберальна демократія. Якщо ж влада більшості нічим не обмежена і прагне контролювати суспільне і особисте життя громадян, то демократія стає тоталітарною. Хоча дана класифікація відбиває ідеальні типи політичних систем, що значно відрізняються від існуючих у реальному житті, все ж таки саме тоталітаризм, авторитаризм і демократія в тій або іншій формі є найбільш широко представленими в історії людства й у сучасному світі.

Існує безліч й інших, у тому числі більш складних типологій політичних систем. Так за критерієм характеру взаємодії з зовнішнім середовищем виділяють: відкриті системи та закриті системи. Прикладом закритої є політична система радянського типу, що існувала в СРСР, для якої була характерно відсутність широких міжнародних економічних і культурно-інформаційних контактів. Символом цієї закритості став вираз про існування «залізної завіси» у відношеннях між СРСР і країнами Заходу. К.Поппер, який вперше при аналізі культурно-історичних і політичних систем використав поняття "відкрите" і "закрите" суспільство, під першим розумів демократичні системи, що легко пристосовуються до змін зовнішнього середовища та пронизані духом критики і раціонального розуміння світу, під другим – тоталітарні системи, для яких характерний догматизм, магічне мислення.

Дуже поширеним є виділення традиційних (доіндустріальних) і модернізованих політичних систем. Для перших характерно нерозвинене громадянське суспільство, патріархальна політична культура, влада у формі диктатури (прикладом виступає більшість країн, що розвиваються). У других системах існує розвинене громадянське суспільство, раціональний засіб обґрунтування влади, диференціація політичних ролей.

У вітчизняній політичній науці розповсюдженою є традиція щодо умовного об'єднання політичних систем сучасних держав у відповідні групи, зокрема:

- політичні системи розвинутих капіталістичних країн;
- політичні системи країн, що розвиваються;
- політичні системи колишніх соціалістичних країн.

Політичні системи розвинутих капіталістичних країн характеризуються:

- а) функціонуванням парламентського механізму боротьби за владу;
- б) чітким визначенням повноважень держави в суспільстві – це захист власності і правопорядку та мінімальне втручання у господарські справи, освіту, науку;
- в) обов'язковою наявністю розділу влад в суспільстві;
- г) наявністю різноманітних форм державного правління, зокрема:

Парламентська форма (Італія, Велика Британія, Іспанія, ФРН та інші), що характеризується:

- 1) пріоритетним правом роботи над бюджетом та законодавством з боку парламенту;
- 2) політичне управління зосереджене в окремій партії чи коаліції, що отримала на виборах більшість голосів;
- 3) голова держави (король, Канцлер, президент) виконую суто представницькі функції.

Президентська форма (США, Бразилія, Аргентина тощо), що характеризується:

- 1) головною політичною фігурою є президент, що обирається загальним голосуванням;
- 2) президент підбирає та очолює уряд і не відповідає перед парламентом, за винятком питань, пов'язаних із бюджетом;
- 3) законодавчі повноваження парламенту є обмеженими правом вето президента;
- 4) дії президента контролює Верховний суд.

Змішана система (Франція, Україна, Єгипет, Росія тощо) парламентсько-президентського чи президентсько-парламентського типів – є комбінацією поєднання двох попередніх форм.

Директоріальна форма (Швейцарія), що характеризується широким функціонуванням інститутів безпосередньої демократії (референдум, плебісцит тощо)

Політичні системи країн, що розвиваються характеризуються:

- а) значний вплив історичного колоніального минулого;
- б) поширення традицій трайбалізму (інститут вождів);
- в) не чисельність та слабка сила політичних партій;
- г) низький рівень політичної культури населення;
- д) наявність певних різновидів таких систем (політичних режимів), зокрема:

Ліберальний режим, для якого типове:

- 1) принцип плюралізм у політичній структурі; автономія різних елементів системи як домінуючий функціональний принцип;
- 2) наявність багатопартійності в суспільстві;
- 3) реалізація принципу розділу влад.

Авторитарний режим, для якого типове:

- 1) принципи плюралізму та автономії формально не заборонені, але на практиці є суттєво обмеженими;
- 2) дозволена діяльність лише окремих партій та суспільних об'єднань – тих, що лояльні до влади;
- 3) певна перевага виконавчої гілки влади над іншими.

Тоталітарний режим, для якого типове:

- 1) принципи плюралізму та автономії відсутні, навіть в обмеженому вигляді;
- 2) наявність лише однієї – правлячої партії – всі інші заборонені;
- 3) наявність одноособового політичного (держаного) лідера.

Політичні системи колишніх соціалістичних країн – були побудовані за радянським зразком, як, переважно, авторитарні.

Майже у незмінному вигляді збереглися на сьогодні на Кубі, в КНДР, а з суттєвими елементами модернізації – у КНР, В'єтнамі, Монголії тощо.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Які визначення влади існують у політичній науці?
2. Чим психологічні трактування природи влади відрізняються від соціологічних трактувань?
3. У чому полягає сутність політичної влади, її об'єкта і суб'єкта?
4. У чому відмінність між політичною та державною владою?
5. Які елементи включає у себе система влади?
6. Охарактеризуйте внесок М. Вебера в розробку проблеми легітимності влади.
7. Які основні критерії ефективності влади?
8. Як Ви розумієте поняття «політична система»?
9. У чому сутність системного аналізу політики?
10. З якими системами взаємодіє політична система?
11. Хто із дослідників займається проблемами політичної системи?
12. Охарактеризуйте структуру політичної системи.
13. Які функції виконує політична система?
14. За якими критеріями можна класифікувати політичні системи суспільства?
15. Наведіть приклади відкритих і закритих політичних систем.

ТЕМА 5 ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПРАВОВА ДЕРЖАВА

- 5.1 Еволюція уявлень про державу та її походження в історії політичної думки
- 5.2 Сутність, функції та основні форми держав
- 5.3 Громадянське суспільство і його співвідношення з державою
- 5.4 Правова та соціальна держави

5.1 Еволюція уявлень про державу та її походження в історії політичної думки

Для політичної науки держава традиційно була головною проблемою суспільно-політичної думки. Для підтвердження такого міркування можна, хоча б побіжно, згадати назви окремих політичних праць: «Держава» Платона, «Государ» Н.Макіавеллі, «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф.Енгельса та ін.

Тривалий час існувало повне ототожнення явищ держава і суспільство. Перший крок на шляху їх розмежування було зроблено Н.Макіавеллі, який вперше застосував спеціальний термін «state» для визначення держави, а ґрунтовну теорію розмежування цих явищ розробив Гегель.

У розвитку теоретичних уявлень про державу завжди існували та протидіяли етатистська та антиетатистська тенденції.

Етатизм – це лінія позитивного ставлення до держави, де остання розглядалась як суспільна користь. Навіть такі питання, як турбота про підлеглих, гуманність та ін. пояснювались необхідністю укріплення державної влади. При цьому держава мала виключні права по відношенню до громадян, а ідеї про обов'язки держави перед громадянами, про відповідальність перед народом, про контроль за діяльністю держави з боку суспільства навіть не порушувались.

Теоретичні роздуми щодо прав громадян по відношенню до держави, свободу особистості від державного регулювання практично постали в 18 ст. і набули форму ідей щодо обмеження державної влади. Серед них були: теорія свободи віри (Пені), ідея свободи слова і власності (Дж.Локк), концепція участі громадян у створенні держави (Руссо), теорія свободи розпорядження власністю (Монтеск'є), ідея про право на опір владі (легальне та ненасильницьке – І.Кант, революційне – Фіхте), теорія свободи торгівельної та підприємницької діяльності (А.Сміт).

Все це призвело до зміцнення антиетатистської лінії у ставленні до держави. Антиетатизм – це тенденція державного негативізму, де держава розглядалася як джерело соціального та морального лиха. Ще за часів середньовіччя з'явилося ставлення до держави як деспотичної сили, що обмежує свободу та породжує рабство (Св.Августин). Ці погляди набули сили в ідеях соціалістів-утопістів (Т.Мор, Сен-Сімон), а теоретичне обґрунтування отримали в теорії марксизму, де держава розглядалася як апарат насилля, що

має класовий характер.

Маркс був правий, коли стверджував, що держава не може бути соціально нейтральною, що вона обслуговує та захищає певні соціальні інтереси – історія довела, що не можна однаковою мірою захищати інтереси всіх, але ж очевидно, що Маркс перебільшував службову (інструментальну) роль країни, та недооцінював самостійну роль держави, що спрямована на виконання суспільних справ. Більш того, в марксизмі була значно перебільшена насильницька функція держави без гідної уваги до інших засобів, які використовує держава – переконання, стимулювання, інформування та ін.

Вкрай антидержавну позицію зайняли представники анархізму, які виступали за ліквідацію держави і перехід до бездержавного суспільства після соціальної революції

Але історія довела правоту точки зору представників соціал-демократичної думки, які виступали проти зламу старої державницької машини, за поступове оволодіння нею і використання спочатку в інтересах робітничого класу, а потім – всього суспільства.

З'ясування проблеми походження держави має актуальне значення, поза як у процесі її виникнення виявляються її головні функції та специфіка. Важливість з'ясування цього питання полягає ще й в тому, що процес утворення держав ще не закінчився.

У політичних ученнях немає однозначних концепцій походження держави. Найбільш старою є теологічна теорія, згідно з якою походження держави має божественне начало.

У XVIII ст. Робертом Філмером було сформульовано патріархальну концепцію виникнення держави – держава розглядалася як продукт механічного об'єднання людей: рід – плем'я – об'єднання племен – держава, при збереженні принципу патріархальності влади.

У XVII - XVIII ст. ст. досить поширеною була договірна концепція, яка обґрунтовувала появу держави із згоди, досягнутої між правителями та населенням певної території з метою забезпечення порядку і організації суспільного життя. Її прихильниками були: Т.Гоббс, Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо, Ш.-Л.Монтеск'є, І.Кант та ін., але кожен з них висував своє пояснення мотивів укладення суспільної угоди. Так, Т.Гоббс трактував державу як суспільний договір з метою відвернути "війну всіх проти всіх". На думку Ж.-Ж. Руссо, суспільний договір, об'єднуючи всі групи людей, вирішує благородне завдання: держава повинна знайти таку форму співжиття людей, яка спільними зусиллями захищає особистість та її власність, створює асоціацію, в якій кожний (будучи єдиним з усіма і водночас підкоряючись тільки собі) вільний так само, як і в недержавному об'єднанні.

У XIX ст. досить розповсюдженою стає так звана теорія завоювання (Людвіг Гумплович). В русі концепції соціального дарвінізму виникнення держави пояснювалось завоюванням гірше організованих і більш слабких груп краще організованими і більш сильними. Тобто держава виступала як форма панування переможців над переможеними.

Психологічна теорія (її представник – Г.Тард) пояснює виникнення

держави особливими властивостями психіки, зокрема потребою людей у підпорядкуванні. На думку прихильників цієї теорії, держава – це організація, яка створюється для керівництва суспільством з боку визначних осіб.

Особливо слід виділити соціально-економічну концепцію виникнення держави. Основи цієї теорії знаходимо у працях Платона, який вбачав витoki держави у розвитку суспільного поділу праці та виникненні різних груп населення: ремісників і рільників, воїнів і правителів філософів, у виділенні керівництва суспільством в особливу сферу людської діяльності. Органічним продовженням цієї ідеї є марксистська концепція держави, за якою держава виникає у зв'язку з поділом суспільства на класи як сила, що закріплює та забезпечує політичну владу економічно панівному класу.

Сучасний рівень знань дозволяє зробити висновок, що на процес формування держави діють три групи чинників: 1) суспільний поділ праці; 2) виникнення приватної власності, експлуатації та класів; 3) істотні зміни у відтворенні самої людини. Значення і вплив цих чинників різний. Якщо в Європі державні структури вирости в основному з відносин приватної власності, то на Сході – з адміністративного управління, яке поряд з формуванням державного апарату концентрувало в своїй владі і головні засоби виробництва, і землю, що стала власністю держави.

Серед інших передумов, що сприяли виникненню держав більшість фахівців визначає наступні:

а) економічні – пов'язані з неолітичною революцією, яка обумовила перехід від привласницького до виробничого типу господарювання та торгівлі на великі відстані;

б) демографічні – при певній чисельності та щільності населення на окремій території здійснювався перехід від міграційного до осілого засобу життя;

в) психологічні – пов'язані з образом життя нації (наприклад, кочовий образ життя циган у поєднанні з їх свободолюбством пояснює відсутність циганської держави);

Отже, вирішальну роль у створенні держави можуть відігравати дуже відмінні й різні, не тільки класові, чинники. Крім того, в сучасній політичній науці стверджується думка про неможливість виділення якогось одного провідного чинника, що сприяв виникненню держави. Вони, як правило, діють у комплексі.

5.2 Сутність, функції та основні форми держав

Держава як особливий вид організації людей має ряд ознак, що виділяють її з великої маси інших об'єднань і організацій

Виокремлення публічної влади від суспільства, неспівпадіння її з організацією всього населення, професіоналізація управління спільними справами, передача (добровільна чи примусова) державним органам і їх службовцям повноважень на управління людьми.

Наявність специфічного і чітко обмеженого політичного простору. Тобто,

держава має географічні межі: територію, на яку розповсюджується її влада, і межі людські – населення держави. Суспільна сутність держави передбачає в стосунках даної держави і особи обов'язкову наявність громадянства з відповідними правами та свободами. Це означає, що ніхто не має права довільно приймати рішення про своє існування поза державою, оскільки належність до держави є суспільною необхідністю і регулюється державним правом. Бездержавність людини – апатридізм (від грецького «апатриди» – ті, що втратили батьківщину) – «Загальною декларацією прав людини» (1948 р.) визнано аномалією в суспільному житті.

Державі належить виключне право на видання законів і норм, обов'язкових для всього населення. Таке право визнається громадянами як правило лише за державою.

Примусова монополія влади, тобто виключне право держави на застосування легітимного насилля щодо окремої людини і навіть організацій. Діапазон державного примусу достатньо широкий: від обмеження чи позбавлення свободи до фізичного знищення. Для реалізації функцій легітимного примусу держава забезпечена спеціальними засобами: зброєю та інші ресурси влади та органи – поліція, служба безпеки, суд, прокуратура, армія.

Суверенітет державної влади, тобто її верховенство. У будь-якому суспільстві існує багато видів влади (партійна, виробнича, сімейна і таке інше), але вищою владою, обов'язковою для всіх громадян, організацій та установ, володіє лише держава. Це внутрішній аспект суверенітету. В міжнародних та міждержавних стосунках суверенітет держави виявляється в її безумовному праві самостійно вирішувати внутрішні проблеми і незалежно від волі інших держав укладати договори та домовленості, проводити зовнішню політику. Суверенітет держави означає відсутність над нею будь-якої сили чи волі, які б заважали їй проводити свою волю.

Держава має беззастережне право встановлювати обов'язкові для всіх податки, випускати гроші, формувати державний бюджет.

Специфіка самої держави розкривається в змісті її функцій. Діяльність кожної держави переслідує дві групи завдань: 1) необхідні для існування всього суспільства; 2) специфічні, що впливають із протиріч між державними інститутами і підпорядкованими їм соціальними верствами.

Загальноприйнятим у політології є поділ функцій держави на внутрішні та зовнішні.

До головних внутрішніх функцій держави відносяться:

гарантування безпеки громадян і суспільства, розвиток законодавства, утвердження законності й правопорядку;

захист економічної основи суспільства, всієї багатоманітності власності, тобто держава регулює розвиток ринкового господарства, забезпечує ефективність, стабільність і справедливість економічних процесів;

регулювання соціальних конфліктів і класових протистоянь, забезпечення узгодженості інтересів і потреб індивідів та соціальних груп.

Контроль за освітою і вихованням, сферою культури; регулювання відносин

етнічних груп і національна консолідація;

гарантування демографічної та екологічної безпеки, розумного використання природних ресурсів, збереження людей.

Зовнішні функції держави покликані вирішувати такі завдання:

захист інтересів і суверенітету держави в усіх сферах міжнародних відносин;

з'ясування і реалізація міждержавних і міжнародних інтересів через дипломатичні відносини і служби, а також участь у роботі міжнародних організацій, союзів, об'єднань (ООН, ЄС, НАТО тощо).

У зарубіжній та вітчизняній політичній науці існують різні точки зору щодо трактування питання про термінологію і різновидності типу, виду і форми держави. Так, англо-американські політологи визначають чотири форми державного правління: монархія, диктатура, олігархія і республіка; в німецькій, а також у вітчизняній політології розрізняють звичайно дві форми – монархія і республіка, а поняття олігархія і республіка відносять до понять політичного режиму. Різні підходи існують також у визначенні типу державного утворення: конфедерація, федерація, унітарна держава, федеративні союзи і т.ін.

Історії відомі різні форми держав, що являють собою: а) форми правління і б) форми національно-територіального устрою.

За формою державного правління всі держави поділяються на монархії та республіки.

Монархії – це держави, в котрих влада повністю, частково або номінально знаходиться в руках однієї людини (король, цар, імператор) і передається у спадщину. До сьогодення приблизно в 1/3 країн світу ця форма правління зберігається у різноманітних варіантах. Монархії є необмежені (абсолютні), де вся влада знаходиться в руках однієї людини: Саудівська Аравія, Оман, Катар, ОАЕ; обмежені (конституційні), де монархи не мають значних владно-політичних повноважень. Скоріш за все їх можна розглядати, як данину традиціям, ніж в якості класичного втілення ідеї єдиновладдя. Монарх в них виступає символом єдності нації і являє собою досить демократичну фігуру. В останньому випадку можна вирізняти деякі різновиди – дуалістичні монархії (влада розподіляється між монархом і парламентом), парламентарні (всевладдя парламенту, монарх виконує лише представницькі функції). Голова держави (в Англії, наприклад, король) у такій системі виконує як правило лише представницьку функцію призначає прем'єр-міністра з лідерів правлячої партії або коаліції (Великобританія, Іспанія). Взагалі до конституційних монархій, окрім зазначених, можна віднести: Данію, Норвегію, Японію, Канаду та ін. Лише в Західній Європі налічується вісім конституційних монархій.

Республіканська форма державного правління відрізняється тим, що основним джерелом влади виступає народ в особі обраних представників. Структура республіканської форми правління засновується на принципі розподілу незалежних одна від одної законодавчої, виконавчої і судової влади. Законодавчу владу реалізує парламент; виконавчу – голова держави, уряд; судову – правоохоронні органи. Найбільш відомі нині такі форми

республіканського правління, як парламентарна, президентська і змішана.

Парламентська система характеризується такими ознаками:

1. Парламенту належить пріоритетне право розроблення законодавства і бюджету.

2. Уряд формується парламентом з числа лідерів переможних партій, він відповідальний перед парламентом.

3. Правом політичного управління володіє окрема партія або коаліція, що отримала більшість місць на виборах до парламенту і поєднує виконавчу та законодавчу влади.

Парламентськими республіками є Німеччина, Індія, Ірландія, Італія, Турція, Швейцарія та інші.

У президентській системі:

1. Центральною політичною фігурою виступає президент, який обирається всенародним голосуванням.

2. Президент сам формує і очолює уряд, причому його склад не затверджується парламентом (президент і уряд не звітують перед парламентом, за винятком випадків прийняття або зміни федерального бюджету).

3. Президент, як незалежний від парламенту голова виконавчої влади, може формувати уряд із представників своєї партії чи блоку незалежно від того, має ця партія більшість у парламенті, чи ні.

4. Результати парламентських виборів не впливають на склад, структуру і напрям діяльності уряду та його апарату.

5. Законодавча функція парламенту може бути припинена президентом, який володіє правом вето, однак парламент не може бути розпущений волею президента, його діяльність контролюється верховним судом (США, Бразилія, Аргентина).

В Західній Європі президентська республіка не отримала розповсюдження. В той час як в багатьох країнах Азії, Африки та Латинської Америки президент як правило концентрує в своїх руках всю реальну владу і її невідконтрольний парламенту, що дає можливість говорити про сверхпрезидентську республіку.

Змішана форма республіканського державного правління є комбінацією двох попередніх.

1. Формально центральні органи функціонують за схемою парламентарної системи.

2. Президент обирається шляхом загальних виборів, призначає прем'єр-міністра і уряд, голова якого несе відповідальність перед парламентом лише в політичному відношенні.

3. У формуванні уряду парламент участі не бере.

4. Президентська форма правління тут зберігає особливості парламентарних систем, передусім, відповідальність прем'єр-міністра перед парламентом (наприклад, у Франції перед Національними зборами). Якщо більшість у Національних зборах вступає в конфлікт з головою уряду, вони можуть його змістити. Це дозволяє парламенту реально контролювати виконавчу владу. Президент республіки у свою чергу має право розпустити

Національні збори. Тим самим досягається певна рівновага такої форми правління: президент призначає прем'єр-міністра, відповідального перед парламентом; парламент абсолютною більшістю голосів може змістити прем'єра, а президент має право розпустити парламент. Останнє слово в цій системі за народом, який може вирішити конфлікт між парламентською більшістю і президентом шляхом нових виборів. Така система в своїй основі парламентарна.

5. Прем'єр-міністр управляє справами держави, водночас президент зберігає свої прерогативи в галузі зовнішньої політики і оборони.

За формою державного устрою, що означає внутрішній поділ держави на територіальні або національно-територіальні частини, всі держави можуть бути розбиті на прості – унітарні і складні – федеративні чи конфедеративні.

В унітарній державі існує єдина система найвищих органів держави і управління, в її складі немає самостійних державних утворень на місцях. Держава тут є територіальним союзом, який стверджує своє верховенство над населенням у межах своїх кордонів на території цієї держави. До національних унітарних держав належать – Бельгія, Болгарія, Франція, Нідерланди, Японія, Польща, Румунія, Україна, скандинавські країни, Іспанія, ряд країн Латинської Америки і Африки. За рідким виключенням (Франція, Бельгія до 1988 р.) це, як правило, мононаціональні держави. Разом з тим деякі з них (Англія, Італія, Фінляндія, Іспанія, Данія) дають певну автономію їх складовим підрозділам.

В залежності від рівня владної вертикалі, обсягу та змісту наданої їм самостійності в межах унітарності розрізняють централізовані та децентралізовані унітарні держави. До централізованих відносяться країни (Великобританія, Данія, Швеція та інші) з широким самоуправлінням місцевих, низових органів управління і зосередженістю середніх ланок управління на виконання рішень центру. Децентралізованими унітарними державами вважаються Франція, Іспанія, Італія та інші, в яких окремі їх складові мають власний адміністративно-територіальний поділ (штати, провінції, кантони), що мають певну самостійність.

Федерація (від латинського – об'єднання, союз) – це союзна держава, що складається з кількох держав або державних утворень (республік, штатів). Характерною ознакою федерації є наявність у кожного члена федерації, поряд із загальнофедеральними, своєї конституції, законодавчих, виконавчих та судових органів. Але члени федерації не є в повній мірі незалежними і суверенними державами.

Їх головні риси:

- а) виключне право федерального уряду здійснювати зовнішню політику
- б) відсутність права сецесії – односторонній вихід з союзу держав, що до нього входять;
- в) використання влади центральним урядом без прямого схвалення і ресурсів членів федерації;
- г) відсутність у центра права на односторонню зміну кордонів членів федерації;
- д) зміна союзної Конституції можлива лише за згодою із членами

федерації;

є) наявність двопалатного парламенту в країні.

Першою в історії федеративною державою можна вважати США. В основу даної федерації покладено територіальний принцип побудови. Вона складається з 50 штатів і столичного федерального округу Колумбія. Кожний штат в США має свою конституцію, законодавча влада в штатах належить законодавчим зборам, виконавча здійснюється губернаторами. Федераціями є Німеччина, Австрія, Канада, Бразилія, Мексика, Індія, Нігерія, Росія та ін.

Колишній Союз РСР формально проголошувався союзною федеративною державою, в яку входили на добровільних засадах п'ятнадцять національних республік. Але фактично це була унітарна держава, в якій національні республіки були повністю підпорядковані центру.

Найменш стійкою формою організації держав більшість політологів вважають конфедерацію, яка визначається як союз суверенних держав з метою захисту від зовнішнього нападу і спільного здійснення певної мети внутрішнього порядку. Відносини між ними симетричні, тобто згідно із законом вони рівні і зберігають необмежене право відділення, коли вважатимуть це за потрібне.

Як правило, виділяють наступні моменти внутрішньої організації конфедерацій: а) фінансові ресурси утворюються з внесків держав-членів; б) збройні сили належать кожному з держав-членів, хоч формально і знаходяться під загальним командуванням; в) норми закону стають обов'язковими за умов опублікування їх як закону кожною державою-членом; г) до складу законодавчого органу входять представники кожного учасника конфедерації з однаковими повноваженнями і в рівній кількості; д) бюрократичний апарат, загальний для всіх держав-членів, відсутній; е) виконавчі органи мають колегіальний характер; ж) міжнародна політика проводиться спільно, хоч це не виключає самостійності в конкретних питаннях. Як правило конфедерації після рішення поставлених задач розпадаються або переростають в федерацію (наприклад, США (1776-1787), Швейцарія (до 1848 року), Німеччина (1815-1867), Сенегамбія (у складі Сенегалу та Гамбії у 1982-1989 роках).

Прикладом конфедеративного державного устрою може служити Швейцарія. Ця конфедерація включає 23 кантони, все населення в ній поділяється на чотири мовні групи. В країні існує дві основні релігійні конфесії. Кожен кантон має свою конституцію, парламент і уряд, користується широкою автономією. До повноважень центральної влади відносяться питання війни і миру, зовнішніх відносин, армії, залізничного транспорту, зв'язку тощо.

У останні роки з'явилося нове об'єднання конфедеративного типу – Європейська співдружність – із загальним економічним простором, наддержавними органами, узгодженою політикою.

5.3 Громадянське суспільство і його співвідношення з державою

До XVIII століття поняття «держава» та «громадянське суспільство» практично ототожнювалися.

Але з другої половини XVIII століття класична концепція громадянського суспільства починає розпадатися. Термін «громадянське суспільство» все частіше використовують задля позначення приватних, майнових відносин, тоді як термін «держава» стає символом публічних відносин, тобто відображує політичну природу суспільства.

Одним з перших в історії соціально-політичної думки Європи до ідеї розмежування держави і суспільства прийшов Дж. Локк., який зазначив, що суспільство складалося і склалося ще до появи держави.

Слідом за Локком ідею розділення держави і суспільства підтримав Ш.Монтеск'є. Для нього громадянське суспільство – результат історичного розвитку, четверта ступінь людської історії після природного стану, сім'ї та героїчних часів. Воно виникло до держави, яка й виростає з громадянського суспільства, щоб запобігти та нейтралізувати вороже ставлення людей один до одного. Як і Локк, Монтеск'є визначав взаємодію громадянського суспільства і держави, передбачав великі потрясіння внаслідок руйнування однієї із сторін цієї єдності.

Особлива заслуга в розробці концепції громадянського суспільства у взаємозв'язку з державою належить Гегелю. Він дійшов висновку, що соціальне життя, характерне для громадянського суспільства, відрізняється від етичного типу в сім'ї і від публічного життя держави. Воно, на думку Гегеля, включає ринкову економіку, соціальні класи, корпорації, інститути, завдання яких є забезпечити життєздатність суспільства і реалізацію громадянського права. Громадянське суспільство – це комплекс приватних осіб, класів, груп, інститутів, взаємодія яких регулюється цивільним правом, і які як такі прямо не залежать від політичної держави.

Погляди сучасних вітчизняних політологів стосовно громадянського суспільства можна звести до наступної загальної позиції: громадянське суспільство розглядається як незалежна від держави та існуюча поряд з нею особлива сфера суспільного життя, що складається з різних соціальних груп, рухів, об'єднань, культурних, національних, територіальних та інших спільнот, яка служить формою виразу багатообразних інтересів особистості. Громадянське суспільство можна уявити собі як свого роду соціальний простір, в якому люди взаємодіють в якості незалежних один від одного і від держави індивідів.

Громадянське суспільство як самоорганізована система може функціонувати, якщо для цього утворені сприятливі умови. Серед основних аспектів становлення громадянського суспільства виділяються:

Економічний чинник. Фундаментальною умовою свободи особи є подолання відчуження громадян від власності, розвиток усіх її форм, передусім приватної; наявність ринкових відносин в суспільстві.

Політичний чинник. Необхідною умовою життєдіяльності

громадянського суспільства є високий рівень соціального, інтелектуального, психологічного розвитку особи, її внутрішня свобода, рівень політичної культури, здатність самотійно включатися в той чи інший інститут. Духовна сфера громадянського суспільства передбачає свободу совісті, реальні можливості публічно висловлювати свою думку.

Соціологічний чинник. Важливою для функціонування громадянського суспільства є наявність в суспільстві розвинутої соціальної структури, що відображає багатоманітність інтересів представників різних груп та верств. Це, своєю чергою, вимагає добре розвинутих вертикальних і особливо горизонтальних зав'язків. При «розмитій» соціальній структурі індивід прямо пов'язаний з державою, а це істотно обмежує його можливості реалізувати особисті права і свободи.

Гуманістичний чинник. Формування громадянського суспільства невіддільне від трансформації індивіда у громадянина з властивою йому громадянською позицією. Вона передбачає усвідомлення особою інтересу суспільства, держави як свого власного інтересу, захист конституції і дотримання прийнятих законів, практичну участь у розв'язанні суспільних проблем.

Цінність та значимість громадянського суспільства відбивається в його функціях. Серед головних функцій громадянського суспільства виділяються:

Інтегративна функція. Громадянське суспільство об'єднує людей в групи та спільності за принципом свободи та добровільності.

Інструментальна функція. Громадянське суспільство служить справі колективного ціледосягнення.

Дистрибутивна функція. Громадянське суспільство здійснює розподіл винагород та ролей.

Репродуктивна функція. Громадянське суспільство забезпечує відтворення соціального життя. На найнижчому рівні – це надання мінімуму засобів для існування хворих, інвалідів, сиріт і таке інше.

Регуляторна функція. Громадянське суспільство регулює та контролює поведінку людей за допомогою системи норм та санкцій. Тобто суспільство само, незалежно від держави, володіє засобами та санкціями, за допомогою яких може примусити окремих індивідів дотримуватись загальнообов'язкових норм.

Комунікативна функція. Громадянське суспільство сприяє досягненню взаємопорозуміння, консенсусу між протиречливими та різноспрямованими інтересами та прагненнями, індивідів, груп, асоціацій, рухів і таке інше.

Підбиваючи підсумки розгляду сучасного громадянського суспільства, зазначимо, що практично всі дослідники цього феномену виділяють декілька загальних позицій, ознак громадянського суспільства, зокрема: а) незалежні від держави і один від одного індивіди, об'єднання, інститути; б) автономні від держави джерела прибутків; в) багатоманітність форм власності за умов обов'язкового домінування приватної в межах ринкової економіки; г) структурованість суспільства з переважанням середнього класу; д) матеріальна основа – розвинуте індустріальне та постіндустріальне

суспільство; є) укоріненість в ньому демократичних цінностей; ж) нерозривність з правовою державою.

Таким чином, можна визначити основні відмінності громадянського суспільства від держави.

1. На відміну від держави, що знає різні форми правління, громадянське суспільство на рівні політичному можливе лише за умов демократії.
2. Держава може базуватися на приватній, змішаній чи ринковій економіці. Громадянське суспільство вимагає ринкових відносин та приватної власності.
3. Якщо держава може бути індустріальним чи доіндустріальним, то громадянське суспільство виростає лише з індустріального «грунту».
4. Держави можуть бути відкритими чи закритими, релігійними чи світськими і таке інше. Невід'ємна риса громадянського суспільства – відкритість; світський характер, плюралістичність думок.
5. На відміну від держави, де діють вертикальні зв'язки (відношення підкорення), у громадянському суспільстві відбувається процес «саморегламентации» життя людей, що йде по горизонталі між групами, організаціями, громадянами. Це відносини конкуренції та солідарності між юридично вільними та рівноправними партнерами.
6. У громадянському суспільстві реалізується важливий правовий принцип – «дозволено все те, що прямо не заборонено законом», в той час як для державної влади діє принцип – «заборонено все те, що прямо не передбачено законом».

Декларувати виникнення громадянського суспільства зверху неможливо. Воно повинно формуватися знизу, за ініціативою самих громадян, а державна влада в змозі лише полегшити цей процес, створивши відповідні умови. Комплекс згаданих вище умов складається, в тому числі, і завдяки розвитку правової держави.

5.4 Правова та соціальна держави

Правова держава – це система органів та інститутів, які гарантують та охороняють нормальне функціонування громадянського суспільства. Це держава, в якій панує закон, стосовного якого в однаковому відношенні перебувають влади всіх рівнів, партії та громадські організації, посадові особи та окремі громадяни.

Політична теорія правової держави бере початок з античності. Давньогрецький філософ Платон писав, що державність можлива там, де панують справедливі закони, “де закон володар над правителями, а вони його раби”. Починаючи з нового часу вона була суттєво доповнена завдяки безпосередньому зверненню до ідеї прав людини. Передові мислителі XVIII-XIX ст.ст. сформулювали принцип розподілу єдиної всеохоплюючої державної влади на три влади: законодавчу, виконавчу, судову. Кожна з них повинна бути, по-перше, відносно самостійною, а, по-друге, врівноважувати інші. Саме принцип розподілу влади послужив заділом для теорії правової держави. Так,

I. Кант (а саме з його іменем насамперед пов'язують цю теорію) вважав, що держава забезпечує торжество права, вимогам якого сама підпорядковується.

Розглянемо конкретніше суть правової держави, її принципи:

- 1) Верховенство права у суспільстві. Основоположним началом права є принцип загальної рівності, тобто загальної і рівної для всіх міри свободи: для держави та її органів, для окремої особи і колективів, для всіх громадян країни. Право в суспільному житті виступає насамперед у формі законів та інших нормативних актів.
- 2) Правова рівність всіх громадян. Призначення правової держави полягає в забезпеченні підпорядкованості всіх громадян, і особливо державних керівників і чиновників, закону (праву) як вищої сили, що здатна регулювати і направляти суспільне життя.
- 3) Свідоме обмеження сфер діяльності держави. Правова держава орієнтована перш за все на захист і охорону прав усіх громадян. Вона «свідомо» обмежує своє втручання в суспільне життя, у сферу громадянського суспільства, має яскраво виражену захисну функцію по відношенню до прав людини.
- 4) Непорушність прав людини, її честі та гідності, їх охорона та гарантування. Закони й інші нормативні акти, які видає держава, узгоджуються з правами людини, підпорядковані принципу їх непорушності.
- 5) Взаємна відповідальність держави та особи. Право, що закріплює свободу особи, означає також те, що й особа погоджується на певні обмеження і зобов'язується підпорядковуватися законам, а держава несе відповідальність за дотримання прав особи, гарантує їй гідні умови життєдіяльності.
- 6) Суверенітет народу. Народ завжди має залишатися остаточним джерелом влади, а державний суверенітет має представницький характер. Окрема особистість і народ в цілому в правовій державі виступають водночас як суб'єкти і об'єкти влади.
- 7) Розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову та розмежування їх завдань та функцій.
- 8) Приоритет в державному регулюванні громадськими відносинами методу заборони на методом дозволу. Суспільне життя має регулюватися за принципом “Дозволено все те, що не заборонено законами”.
- 9) Свобода та права інших людей є єдиний обмежник свободи індивіду. В правовій державі немає абсолютної свободи особистості – “Свобода кожного закінчується там, де порушується свобода інших”.
- 10) Взаємозв'язок правової держави з громадянським суспільством. Ідея правової держави може утвердитися тільки тоді, коли в цієї держави буде рівноправний партнер – громадянське суспільство. Громадянам недостатньо мати права, вони повинні вміти і бажати ними користуватися. Крім того, звуження кола повноважень держави призводить водночас до розширення кола задач та функцій недержавної сфери, тобто інститутів та організацій громадянського суспільства.

В політичній практиці проголошені принципи правової держави – свобода індивіда, рівноправність, невтручання держави в справи громадянського суспільства і таке інше – тим не менше не стали перешкодою

на шляху монополізації економіки, криз, жорсткої експлуатації, загострення соціальної нерівності та класової боротьби. Фактична економічна нерівність знецінила рівноправ'я громадян, а їхні конституційні права стали привілеєм лише заможних верств суспільства. Розчарування в можливостях правової держави вирішити проблеми матеріальної свободи, соціальної справедливості і дійсної рівності стало причиною появи теорії та практики соціальної держави.

Становлення соціальної держави було відповіддю на запити громадянського суспільства. У певному розумінні соціальна держава є продовженням та доповненням правової держави, але вона реалізує зовсім інший підхід до ролі держави. Якщо ідея скорочення, мінімізації функцій держави (правова держава) є ліберальною, то соціальна держава з її прагненням забезпечити кожному гідні умови існування, соціальну захищеність і таке інше тяжіє до соціалістичної чи соціал-демократичної концепції. Соціальна держава більшу увагу приділяє питанням перерозподілу національного прибутку на користь найменш забезпечених верств, проводить політику зайнятості та охорони прав робітників на підприємстві і так далі.

У реальному житті існує певний зв'язок між правовою та соціальною державою. Це виявляється у тому, що вихідним пунктом концепції правової і соціальної держави є індивід, вільний громадянин. Але до вирішення проблеми захисту прав і свобод громадянина ці концепції підходять по різному. Правова держава за своїм задумом не повинна займатися розподілом суспільного багатства і питаннями добробуту громадян. Вона утворює гарантії від власного втручання в справи індивіда, піклується про його формальну свободу. Соціальна ж держава в основу своєї діяльності кладе турботу про соціальні та матеріальні труднощі людини.

Діяльність соціальної держави спрямована на виконання наступних функцій:

1. Утвердження соціальної справедливості в суспільстві.
2. Згладжування майнової та соціальної нерівності.
3. Турбота про надання громадянам роботи чи інших джерел існування.
4. Допомога слабким та знедоленим людям.
5. Формування сприятливих умов для людського життя.
6. Забезпечення соціального миру в суспільстві і таке інше.

Теоретики соціальної держави (М.Годе, А.Браун (США), М.Бронетті (Франція), Г.Ріттер, А.Мейер (Німеччина), К.Соле (Іспанія), Н.Боббіо (Італія)) визначили основні інститути такого суспільства, які забезпечують реалізацію означених функцій: солідарна ринкова економіка, соціальна демократія, соціальна етика..

Але соціальна держава не позбавлена своїх внутрішніх протиріч:

- 1) В соціальній державі у скритній формі присутні небезпечні риси патріархальності та опікунства.
- 2) Задачі, які має вирішувати соціальна держава – індивідуального характеру, а інститути, що використовуються при цьому – суспільні. Іншими словами, соціальна держава має потребу в бюрократичному апараті, який за своєю природою байдужий до індивідуальних інтересів.

- 3) Соціальна держава дуже дорога. Кожного року вона потребує збільшення витрат на систему освіти, органи охорони здоров'я, турботу про літніх громадян, а механізму обмеження держава не розробила.
- 4) Певний вплив на її функціонування можуть здійснювати непередбачені процеси. Наприклад, демографічні зміни в суспільстві можуть призвести до зміни співвідношення між групами населення, які оплачують державу, і тими, хто очікує на допомогу від неї.

Вихід з цього становища бачиться в тому, щоб максимально спростити функції держави та гарантувати громадянам мінімальний рівень цивілізованого існування. А головним напрямом має стати активне прилучення до роботи інститутів громадянського суспільства для заміни ними державних бюрократичних установ.

Отже, у порівнянні з правовою соціальною державою йде глибше по шляху гуманізації суспільства, намагається розширити права особистості та наповнити правові норми більш справедливим змістом.

Сучасні демократичні держави прагнуть знайти міру оптимального сполучення правових та соціальних принципів в практиці суспільного управління.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Визначте сутність основних підходів щодо ролі держави в суспільстві?
2. Визначте відмінності різних трактувань сутності держави?
3. Які теорії походження держави Ви можете назвати?
5. Чим відрізняються класовий і позакласовий підходи до трактування держави?
6. У чому відмінність внутрішніх функцій держави від зовнішніх?
7. Які основні ознаки держави?
8. Які види форми державного правління і форми державного устрою Ви можете назвати?
9. Які ознаки характеризують громадянське суспільство?
10. Визначте основні інститути громадянського суспільства
11. Хто родоначальник сучасної теорії громадянського суспільства?
12. Чи можна назвати соціальною державою із нечисельним середнім класом?

ТЕМА 6 ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОБ'ЄДНАННЯ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

- 6.1 Походження, сутність і функції політичних партій
- 6.2 Типологія політичних партій і партійних систем. Проблеми багатопартійності в сучасній Україні
- 6.3 Характер, цілі, функції та принципи діяльності суспільно-політичних рухів і організацій
- 6.4 Типологія суспільних об'єднань

6.1 Походження, сутність і функції політичних партій

Одним з основних інститутів політичної системи є партії. Як суб'єкти формування владних відносин вони великою мірою визначають характер і спрямування політичного процесу, стратегію і тактику боротьби за владу, політичну стабільність суспільства.

Визначення поняття «політична партія» є справою непростю. Серед політологів немає одностайності щодо нього. Це пояснюється складністю та багатоманітністю партій як об'єкта дослідження, різними підходами до вирішення цієї проблеми та різними традиціями національних політичних шкіл. Дають про себе знати різноманітність вияву функцій партій (залежно від суспільно-політичного устрою країни), неоднакова їх роль у політичному житті народів, різні засади виникнення та інші чинники.

Але все це величезне різноманіття в розумінні сутності політичних партій, що існує в науковій літературі, умовно можна звести до наступних основних визначень цього політичного явища:

- 1) розуміння партії як групи людей, що дотримується однієї ідеологічної доктрини, тобто партії розглядаються як групи людей, об'єднаних **спільною ідеологією**, або такі, що діють на основі спільної програми (Б.Констан).
- 2) інституціональне розуміння політичної партії як **організації**, діючої в системі держави, тобто звертається увага саме на організацію як основну рису партії. Насамперед партія — це своєрідний інститут, визначальною рисою якого є особлива структура і організація (М. Дюверже).
- 3) трактування політичної партії як виразника **інтересів певних класів**, тобто партія вважається найбільш активною частиною певного класу або інших соціальних груп, що представляє їх спільні інтереси (марксизм).

Кожне із наведених визначень віддзеркалює щось істотне в політичних партіях як багатопланових явищах. З позицій політології найбільш суттєвим є визначення партії як суб'єкта політичного життя, з'ясування її місця в формуванні політичної системи і владних відносин. Тому партію саме як елемент політичної системи можна охарактеризувати через сукупність взаємопов'язаних ознак:

- 1) наявність певної партійної організації;
- 2) наявність партійного апарату і керівних партійних органів;

3) наявність масової соціальної бази, тобто рядових членів партії і її прихильників;

4) наявність політичної програми або політичної платформи, розробленої керівництвом політичної партії і що дає уявлення про основні політичні цілі і задачі партії;

5) активна участь в боротьбі за державну владу як вирішальний засіб реалізації програмних цілей і установок (є найважливішою ознакою політичної партії, що принципово відрізняє її від інших громадських організацій);

6) широка ідейно-пропагандистська діяльність політичної партії серед різних верств населення, необхідна для забезпечення успіху даної політичної партії на виборах з метою утримання максимальної можливості частини виборчого корпусу під своїм ідейно-політичним контролем.

Але зведення поняття партії до будь-якої з визначених ознак, чи то класових, ідеологічних або інституціональних, не буде об'єктивно відбивати її сутність. Завжди треба мати на увазі, що різним типам і видам партій властиві свої пріоритетні ознаки, що зумовлені їх функціями і тими задачами, які партії покликані вирішувати.

Сучасним політичним партіям передували їх прообрази — протопартії. Існує думка, що партії виникли тоді, коли з'явилася політика, тобто в рабовласницькому суспільстві. З розвитком рабовласницьких відносин, поглибленням соціальної диференціації суспільства, в тому числі й самого панівного класу, вже було недостатньо державних політичних структур для здійснення влади. Виникали громадські організації як форма політичної діяльності груп панівного класу, що протиборствували між собою, а також трудящих мас, які боролися проти нього. Виникали та діяли партії в епоху середньовіччя. Так, у середньовічній Італії XII—XV ст. між собою ворогували гвельфи (прибічники світської влади папи римського) та гібеліни (прибічники сильної королівської влади). В цілому партії античного світу і європейського середньовіччя найчастіше були тимчасовими об'єднаннями для підтримки певних знатних осіб, сімей — клієнтами. Суперництво політичних груп, об'єднаних навколо впливових сімей або популярних лідерів, упродовж багатьох віків було суттєвою ознакою політичної історії. Особливого імпульсу розвитку партій надали буржуазні революції в Англії, Франції та інших європейських країнах. Загалом політичні партії XVIII—XIX ст. відрізнялися від сучасних своїми функціями, способами організації і діяльності. Невеликі за чисельністю, вони мали характер елітарних клубів. Діяли насамперед у стінах парламентів, поза парламентом обмежувалися виборчою діяльністю. Об'єднували в основному депутатів парламенту. Не визнавали принципу членства, організаційно не були оформлені.

Політичні партії, в сучасному їх розумінні, виникли в середині XIX ст. і є елементом європейської політичної культури. Виникненню масових партій сприяли два основні чинники:

1) **розширення виборчих прав**, що призвело до залучення широких суспільних верств до участі в управлінні. Хоча спочатку це стосувалось економічно привілейованої частини населення. Як зазначає Е. Вятр,

процес формування політичних партій був істотним аспектом руйнування традиційних структур влади аристократії і заміни її більш відкритими об'єднаннями громадян. Процес цей зумовлювався боротьбою буржуазії за своє владарювання, розвитком демократії і парламентаризму.

2) **розвиток робітничого руху**, при цьому особливе значення мала поява масових робітничих партій, завоювання робітничим класом виборчих прав. Останнє означало, що вибори перестали бути внутрішньою справою тільки буржуазії. "Парламентарні" буржуазні партії в зв'язку з цим істотно трансформувалися — змінилася їхня організаційна і функціональна структура. З'явилися нові форми політичної діяльності, відбувся відхід від елітарності. Діяльність партій вийшла за межі парламенту — для ідеологічного і політичного впливу на виборців з метою завоювання їхньої підтримки.

Масові політичні партії поступово поширилися і закріпилися в культурах країн і народів інших континентів.

Свого часу М. Вебер в історії становлення партії вирізняв три етапи:

- **аристократичного угруповання;**
- **політичного клубу;**
- **масової партії.**

Але у літературі зазначається, що насправді всі три етапи пройшли лише дві англійські партії: лібералів (вігі) і консерваторів (торі). Більшість же сучасних партій сформувалася, не проходячи цих етапів, а відразу у вигляді масових партій.

Сучасні партії виникли в Європі і Америці в XIX ст. Як політичний інститут, вони елемент європейської політичної культури. Поява політичних партій пов'язана з введенням загального виборчого права, поляризацією соціальної структури суспільства і необхідністю регулювання і вирішення соціальних протиріч, розвитком робочого класу і пробудженням його класової свідомості, формуванням національної свідомості колоніальних народів.

У Англії партії виникли внаслідок виборчої реформи 1832 р. і створення на місцях з ініціативи лібералів товариств по реєстрації виборців. Вважається що першою масовою партією в сучасному її розумінні стало «Ліберальне об'єднання реєстрації виборців», яке було сформовано у 1861 р. в Англії. У США партії почали організовуватися в 30-х рр. XIX ст. при президентові Джонсоні. У Франції і інших європейських країнах в період революції 1848 р.

Отже, партія – це стійке добровільне об'єднання людей, пов'язаних ідеологічною єдністю, яке намагається отримати владу чи використати її, та відстоює відповідні класові інтереси в політичній програмі.

Серед різноманітних функцій сучасних політичних партій можна виділити деякі загальні, які витікають із суті даного соціального інституту.

1. Виявлення, вираження в узагальненій формі і захист інтересів різних соціальних груп в політичній системі. У західній літературі ця функція відома як артикуляція і агрегація інтересів.

2. Розробка ідеологій і політичних настанов (доктрин), що відображають соціальні інтереси суспільних груп, формулювання правил політичної гри.

3. Організація структур комунікативних каналів інформації і формування правлячої еліти, що має в цей час центральне значення.

4. Участь в політичному процесі, через сприяння адаптації політичної системи, її вдосконалення або ж, навпаки, стимулювання її розкладання, завдяки формуванню у відповідному напрямі громадської думки.

5. Активізація громадянського суспільства в напрямі здійснення демократичного контролю за інститутами державної влади, сприяння розвитку соціальної і політичної мобільності.

6.2 Типологія політичних партій і партійних систем. Проблеми багатопартійності в сучасній Україні

Існує багато підходів щодо типологізації політичних партій.

Партії класифікуються залежно від свого статусу в політичній системі, тобто відношення до існуючої влади. Виділяються урядові (**правлячі**) партії. За спрямуванням вони консервативні, тому що прагнуть зберегти владу в своїх руках. Їм протистоять **опозиційні** партії. Вони радикальні, оскільки прагнуть усунення правлячої партії від влади. У свою чергу вони можуть поділятися на легальні, напівлегальні, нелегальні.

Використовується також типологія, згідно з якою партії поділяються за характером їхньої ідеологічної доктрини: комуністичні, націоналістичні, фашистські, консервативні, соціал-демократичні, конфесійні, монархічні тощо.

Політичні партії, що відстоюють більш-менш прогресивні доктрини, мають намір або здійснюють відповідні заходи, прийнято називати лівими, реакційні – правими. Ті, що займають проміжне становище – партіями центру.

Найбільш поширеним у західній політології є поділ на партії масові і кадрові. Перші з них – добре організовані і формуються на основі певного світогляду. Вони звертаються до великих соціальних груп, релігії, ідеології. Претендують на роль вихователя народу, викривача несправедливості. Існують за рахунок членських внесків, що є джерелом фінансування їхньої участі у виборчих кампаніях. Кадрові партії виражають ідеї та інтереси правлячого класу і спираються на існуючі соціально-політичні структури. Основне завдання цих партій — забезпечити широку підтримку з боку виборців. Для цього використовуються відомі і впливові у виборчих акціях особи — нотаблі. Того, чого масові партії досягають чисельністю, кадрові партії домагаються вмілим добром нотаблів. У таких партіях відсутнє поняття членства як зобов'язання перед партією і сплати членських внесків. Кінцева мета діяльності і масових, і кадрових партій одна й та ж — перемогти на виборах. Вважається, що масові партії (а це, як правило, за своїм генезисом робітничі партії) нині перетворилися в "загальнонародні", оскільки конкурентна боротьба за виборців змушує їх вербувати прихильників з усіх верств суспільства. «Народними» стають і кадрові партії, залучаючи до себе трудящих, звертаючи серйозну увагу на організаторську діяльність.

За критерієм ставлення до соціальної дійсності політичні партії поділяються на:

- революційні (виступають за радикальні зміни існуючих порядків);
- реформаторські (за поступові зміни шляхом реформ «з гори»);
- консервативні (за збереження традиційних форм суспільного життя);
- реакційні (за повернення до віджилих порядків та пропаганда людяноненависницької ідеології).

Наявність партій в суспільстві неминує веде до утворення партійних систем, оскільки партії діють в переплетенні взаємних зв'язків: утворюються системи, в їх межах – угоди, а в рамках угод – коаліції. Взаємодія здійснюється, як правило, у двох напрямках – або в єдності дій, або в суперництві за владу.

У літературі немає однозначного визначення поняття «партійна система». Використовуються різноманітні визначення партійної системи. Так, партійна система тлумачиться як право партій на формування власної системи правління (С.Ньюмен), як сукупність політичних сил, представлених в парламенті, або таких, що прагнуть до представництва в парламенті (Е. Каак). Дещо інший підхід, при якому під партійною системою розуміється сукупність відносин між легально діючими політичними партіями. Ці відносини виявляються в суперництві або спільній боротьбі за владу (Е. Вятр).

Ми будемо визначати поняттям «партійна система» сукупність певних партій і взаємодій між ними, характерних для даного політичного режиму. Партійна система при цьому будується на сукупності відносин між діючими політичними партіями і являє собою об'єднання взаємозалежних партій, прагнучих до оволодіння владою, утриманню і здійсненню її. До складу партійної системи входять не всі політичні партії, що функціонують в суспільстві, а тільки ті, які прийняли і реалізують в своїй діяльності загальні принципи, правила боротьби і співпраці в рамках обов'язкової системи. Прийняття і дотримання принципів може не означати їх визнання. Часто актуальному дотриманню правил гри супроводить прагнення до їх зміни в майбутньому.

Партійні системи різняться з точки зору основних принципів боротьби і співпраці партій, здійснюваних в їх рамках. У новітній політичній історії виділяються чотири типи партійних систем: буржуазно-демократична; фашистська; авторитарна; соціалістична.

1. Буржуазно-демократична партійна система сформувалася в Європі і Північній Америці в ХІХ ст. і діє за наступними правилами:

- наявність постійної легальної боротьби за владу;
- загальні вибори є основою формування владних інститутів;
- у влади стоять одна партія або коаліція партій, що перемогли на виборах;
- обов'язкова наявність легальної опозиції;
- здійснюється правове регулювання діяльності всіх партій.

В межах буржуазно-демократичної партійної системи сформувалася безліч видів **партійних укладів**:

а) **багатопартійний уклад** - у влади стоїть коаліція партій, кожна з яких не може самостійно володарювати. Подібні угоди викликані до життя, як

правило, відсутністю стабільності державної влади. Формується правляча коаліція (або позапартійні уряди), що не має більшості в парламенті і вимушена завойовувати його шляхом компромісів з іншими партіями. У наш час багатопартійні угоди діють, наприклад в Італії, Бельгії, Голландії.

б) **двопартійний уклад**, коли постійно суперничають в боротьбі за владу лише дві головні партії, а інші, якщо вони є, відсутнього впливу на політичне життя не здійснюють. При цьому одна з партій здатна самостійно завоювати безумовну більшість в парламенті і сформувати уряд, тоді інша стає опозиційною (приклади: Великобританія (консерватори – лейбористи), США (демократи – республіканці), Канада (консерватори – ліберали);

в) **двопартійний модифікований уклад** нагадує класичну двохпартійність тим, що існують дві сильні партії, здатні сформувати уряд, і конкуруючі між собою. Одна жодна з них не має переважаючої більшості в парламенті, і щоб сформувати уряд, повинна увійти в коаліцію з третьою партією - більш слабкою, але постійно присутньою в представницькому органі. Вперше така угода була заподіяна у ФРН;

г) **домінаційний уклад**, коли одна партія постійно домінує над всією політичною системою, перебуваючи у влади протягом тривалого періоду. Для виникнення системи домінування однієї партії повинні існувати певні **умови**:

- здійснення партією стабільного ідеологічного впливу на все суспільство;
- слабкий рівень розвитку класової боротьби у суспільстві;
- відсутність в країні сильної опозиції.

Серед країн де функціонувала система домінування можна назвати: соціал-демократична партія Швеції (1932-1976); ліберально-демократична партія Японії (з 1955 року); Народно-революційна партія Мексики (1928-1999); Індійський національний конгрес (з 1947 року).

2. Фашистська партійна система. Її головні ознаки:

- легально існує тільки одна (фашистська) партія, інші розбещені;
- партія стоїть над державою, є рушійною силою всіх змін, грає первинну і домінуючу роль;
- апарат партії тісно пов'язаний з апаратом держави, партійні керівники різного рівня виконують державні функції;
- партія і держава організовуються на принципах ієрархічного підкорення вождеві.

Виникнення фашистської партійної системи є результатом кризи демократичних методів здійснення влади. Іншими словами, криза демократії частіше за все закінчується фашизмом..

3. Авторитарна партійна система – це більш м'який варіант фашистської системи. У ній:

- домінуючим чинником як в доктрині, так і в політичній практиці є держава;
- правляча партія діє як широке суспільне рушення, що організує масову підтримку політиці керівних органів держави (можливо, схоже на Рух в Україні в перші моменти його появи?);

- партія формується повторно, її створює керівництво держави з метою розширення бази управління, вона грає вторинну роль в процесі здійснення влади;
- можливо існування двох (і більше) партій, як елемента національних фронтів;
- притаманне толерантне ставлення до інших партій, якщо вони визнають домінуючу роль правлячої партії;
- сфера діяльності неправлячих партій обмежена (наприклад, їм заборонено мати власну політичну платформу).

Авторитарна система була широко представлена в Східній Європі напередодні другої світової війни, а також представлена тепер в багатьох країнах «третього світу».

4. Соціалістична партійна система – це партійна система, при якій монополію на владу має одна партія, хоч можуть існувати і інші. За таких умов:

- всі партії визнають провідну роль комуністичної партії в політичній системі суспільства;
- всі партії ставлять перед собою як вищу мету будівництво соціалізму;
- комуністична партія діє головним чином в середовищі промислового робочого класу, дія інших партій в цьому середовищі виключається;
- союзницькі партії зберігають повну організаційну автономію;
- союзницькі партії беруть участь в здійсненні державної влади і відповідальні за долю соціалізму.

Процес формування багатопартійності в сучасній Україні розпочався у 90-ті роки ХХ ст., коли у 1990 р. вперше, поруч із правлячою тоді комуністичною партією, з'явилася перша альтернативна партія – Українська республіканська партія (УРП) на чолі із Л.Лук'яненком.

Відтоді пішов швидкий процес створення нових партій: так на початку 1991 р. в Україні налічувалось 19 політичних партій, в 1994 р. – біля 40, на сьогодні їх зареєстровано понад 350. Але наявність великої кількості політичних партій, тим не менш, не призвела до формування справжньої багатопартійної системи в Україні, тому що:

- суспільство й надалі залишається слабо політично структурованим;
- більшість політичних партій має обмежений кількісний склад і не здійснює помітного впливу ані на владу, ані на громадян;
- більшість партій мало чим відрізняються одна від одної за своїм політичним обличчям і т.ін.

Серед класифікаційних критеріїв, за якими можуть бути визначені політичні партії України, виділяють:

1) за ознакою **соціально-економічних пріоритетів** можна виділити:

- партії **ліберального** спрямування – виступають за надання мінімальних соціальних гарантій при переході до вільного ринку, а основою господарювання вважають приватну власність (Українська національна партія; Українська республіканська партія; Українська християнсько-демократична партія та інші);

- партії **соціал-демократичного** спрямування – виступають за регулюємі ринкові відносини та захист державою всіх форм власності (Соціалістична партія України; Батьківщина, Народно-демократична партія та ін);
- партії **комуністичного** спрямування – виступають за регулюємі соціалістичний ринок та пріоритет державної власності (Комуністична партія України; Прогресивна соціалістична партія України та інші).

2) за критерієм **політичного темпераменту** можна вирізнити такі партії:

- лівого спрямування: Комуністична партія України (КПУ), Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ);
- ліво-центристського спрямування: Соціалістична партія України (СПУ); Батьківщина; Удар.
- центристського спрямування: Народна партія України (НПУ), Народно-демократична партія (НДП), Партія промисловців та підприємців України (ПППУ);
- право-центристського спрямування: Реформи і порядок; Голос; Слуга народу; Європейська Солідарність
- правого спрямування: Свобода; Правий сектор; Конгрес українських націоналістів (КУН).

6.3 Характер, цілі, функції та принципи діяльності суспільно-політичних рухів і організацій

Специфічною формою політичної активності громадян є суспільно-політичні організації та рухи, які відрізняються метою, способами її реалізації, ідейними та доктринальними засадами.

Поняття «громадські організації» і «суспільні рухи» тісно пов'язані між собою і фактично є різними рівнями суспільних об'єднань.

Громадські організації - це добровільні об'єднання громадян, сприяючі розвитку політичної, соціальної, трудової активності і самодіяльності своїх членів, задоволенню і захисту їх різноманітних інтересів і потреб. Суспільні рухи - це спільне прагнення людей до реалізації загальної мети. У практиці нерідко терміни «громадські організації» і «суспільні рухи» застосовуються як тотожні. Громадські організації, в яких реалізуються найбільш істотні для значної частини даного суспільства інтереси, є не тільки масовими, але і користуються авторитетом і підтримкою серед людей, що не є їх членами. У цьому випадку громадська організація стає частиною більш широкого суспільного явища -- руху, виконує функцію його інтелектуального і організаційного ядра.

На відміну від партій громадські організації і рухи:

- виражають інтереси не всієї соціальної спільності (класу), а лише деякої його частини на основі професійних, вікових і інших ознак;
- вони прагнуть не до здобуття влади і управління справами суспільства в загалі, а борються лише за використання різних форм і методів впливу на носіїв політичної влади;

- служать для підвищення організованості дій членів суспільства в важливих сферах життєдіяльності.

Громадські організації та рухи виникають із природної потреби сучасної людини бути співучасником у справах суспільства. Оскільки в повсякденному житті людина не може займатися справами суспільства, це за неї роблять громадські об'єднання. Вони звільняють людину від необхідності бути постійним учасником суспільно-політичного життя, самостійно вирішувати безліч проблем. Громадські об'єднання є своєрідним інструментом досягнення певних цілей, зокрема для людини вони надають можливості:

- більш ефективно реалізовувати власні потреби та інтереси;
- сприяють саморозвитку особистості;
- забезпечують певну захищеність особистості;
- гарантують досягнення сталого положення людини в суспільстві.

Одночасно, перш за все, суспільно-політичні організації висовують до своїх членів зустрічні вимоги – це є своєрідна ціна, яку платить людина за краще відображення й задоволення власних потреб та інтересів організацією. Вона полягає в:

- 1) обов'язку коритися встановленим в організації правилам;
- 2) сприйнятті різних ролей та статусів членів організації, аби сприяти успішному досягненню цілей всієї організації;
- 3) обмеженні довільного характеру поведінки людини, тобто організація у разі потреби може вимагати від свого члена:
 - підпорядкування власних інтересів суспільним, навіть якщо він особисто голосував проти прийняття певного рішення;
 - провадження діяльності, в необхідності якої він не переконаний;
 - пристосування до звичаїв і традицій організації (уніформи, зразків поведінки, специфічної мови тощо).

Виконання цих вимог сприяє вихованню почуття єдності, зміцненню зав'язків, безперервності функціонування певної спільноти.

Аби суспільні організації залишалися вагомими чинниками суспільних перетворень і упорядкування громадського життя, не можна допускати застою в їх діяльності, тому головним джерелом розвитку будь-якої організації вважається взаємодія зустрічних вимог в площині людина – організація.

Суспільно-політичні рухи, як зазначалося, часто розглядають як різновид суспільно-політичних організацій, але для вітчизняної політології традиційним є погляд на рухи, як спільні дії різних соціальних, демографічних та етичних груп, які об'єднані:

- єдністю цілей (зміна свого соціального статусу);
- спільними цінностями (негативними чи позитивними);
- загальною системою норм, що регулюють поведінку його учасників;
- неформальним лідером (роль змінюється з розвитком руху);
- специфічними засобами символізації своїх цінностей в політичній ідеології.

Суспільні рухи розглядають як передвісник суспільних організацій та політичних партій, коли в процесі свого розвитку рухи досягають високого рівню інституціоналізації – на їх базі виникають організації та партії. Саме

такий шлях пройшли «Солідарність» (Польща), Демократичний форум (Угорщина), «Саюдіс» (Литва), Союз демократичних сил (Болгарія), Народний рух України (Україна) та ін.

Громадські організації та суспільні рухи при багатьох схожих ознаках все ж відрізняються один від одного, мають чітко виражені особливості.

Особливості громадських організацій:

- порівняно невеликий чисельний склад в загальній масі населення,
- фіксоване членство (наявність членських квитків, реєстрація);
- сплата членських внесків, самофінансування;
- наявність статуту, що визначає юридичні умови функціонування;
- наявність організаційної структури і органів управління різних рівнів;
- централізоване керівництво;
- рішення засновуються на їх статутах і програмах і обов'язкові тільки для членів даних організацій, тобто не мають юридичного характеру - не забезпечуються державним примусом;
- тривале, необмежене у часі функціонування;
- принцип роботи - самодіяльність;
- можливість наявності власності і господарської діяльності;
- громадські організації виникають в умовах політичної стабільності.

Особливості суспільних рухів:

- об'єднання широкої маси населення;
- нерідка відсутність чітко вираженої організаційної структури;
- нерідка відсутність фіксованого членства і статутних документів (особливо до часу конституювання, реєстрації);
- відсутність власних коштів, що утворюються з членських внесків, і тому основний вид фінансування - добровільні пожертвування і кошти спонсорів;
- відчутні якісні зміни в процесі становлення і функціонування аж до видозміни або розпаду;
- відносний короткий історичний час функціонування;
- діяльність в умовах соціально-економічної і політичної нестабільності в суспільстві.

Громадські організації та рухи мають різноманітні функції. Їх можна поділити на дві групи:

- функції, що їх громадські організації та рухи виконують відносно системи влади в державі;
- функції, виконувані щодо інтересів членів цих організацій та рухів.

У першій групі можна виокремити дві основні функції: опозиційну і творчу, що тісно взаємопов'язані. Діяльність громадських організацій та рухів утримує сучасні демократичні держави від надмірної централізації, відіграє вирішальну роль у тому, щоб держава поставала як оптимальна організація життєдіяльності суспільства.

Із другої групи функцій, виконуваних громадськими організаціями та рухами щодо своїх членів, можна виокремити захисну й допоміжну. Громадські організації та рухи захищають своїх членів від державних структур. Це особливо важливо тоді, коли законодавчий демократичний процес перебуває у

стадії формування і коли існує негативна традиція невиконання законів і нешанобливого ставлення до особистості в державних структурах. Допоміжна функція виявляється в наданні громадськими організаціями та рухами через власні структури можливостей своїм членам вирішувати особисті проблеми.

Серед основних принципів створення та діяльності суспільних об'єднань, як правило, виділяють:

а) добровільність; б) рівноправ'я учасників; в) поєднання громадських та особистих інтересів; г) самоуправління; д) законність; е) гласність.

Таким чином, суспільні об'єднання:

- втілюють собою одну з форм реалізації самоуправління в суспільстві;
- служать індикатором демократизму політичного життя та політичної системи;
- відбивають досягнутий суспільством рівень політичної культури.

6.4 Типологія суспільних об'єднань

Задля того, щоб розібратися в широкому спектрі громадських об'єднань, треба зупинитись на їхній типології. Насамперед, громадські організації та рухи можна поділити на традиційні та нові. До традиційних громадських організацій і рухів відносять: профспілкові, жіночі, молодіжні, економічні, освіти й культури, наукові й науково-технічні, творчі, оборонні, спортивні, туристські та ін. До нових соціальних організацій і рухів належать: екологічні; альтернативні; громадської ініціативи; національні.

Існують різні критерії класифікації громадських організацій. Розглядаючи інституціональні форми суспільного життя і функції компонентів політичної системи, необхідно аналізувати їх з точки зору місця і ролі в сукупності суспільних процесів. З політологічної точки зору мова йде про те, щоб під час класифікації організацій враховувалися наступні критерії:

- особливості організацій, які мають певні стосунки з центрами прийняття політичних рішень;
- функції, які вони виконують стосовно інтересів своїх членів;
- функції, які вони виконують щодо системи влади в держав

Тут важливо визначити ту роль, яка їм відводиться керівними центрами конкретної національної держави.

За сферами діяльності суспільні організації поділяються на такі групи:

- економічні (спілки підприємців, кооператорів, селян, товаровиробників, обдурених вкладників та ін.);
- конфесійні (католицькі, православні, мусульманські, іудейські, масонські);
- культурологічні та освітянські (товариство «Просвіта»);
- спортивні, туристичні, тверезості й здоров'я та ін.;
- наукові, науково-технічні (спілки викладачів, науковців, інженерів, енергетиків та ін.);
- національні (товариства культури тощо);
- екологічні («Зелений світ», «Грінпіс» та ін.).

За критерієм **мети створення**:

- з метою реалізації і захисту громадянських (політичних, економічних, соціальних і культурних) прав і свобод – організації «афганців», інвалідів, ветеранів, жіночі і т. ін.;
- з метою розвитку активності і самодіяльності громадян, їх участі в управлінні державними і громадськими справами – скаутські організації, ДТСААФ, напіввійськові націоналістичні угруповання в теперішній Україні і т.ін.;
- для задоволення і розвитку професійних інтересів – творчі союзи (письменників, журналістів, митців, композиторів, працівників кіно і т. ін.), організації Червоного Хреста, раціоналізаторів і винахідників, радіолюбителів, програмістів тощо;
- для задоволення аматорських інтересів – організації філателістів, товариство мисливців і рибалок, клуби собаківників, любителів кішок, товариства захисту тварини тощо.

Класифікація за методами діяльності та правового статусу:

- зареєстровані, статусні, діяльність яких офіційно визнана і дозволена; формальні;
- незареєстровані, не конституйовані, існуючі поза законом, хоч і що не представляють соціальну небезпеку; неформальні;
- нелегальні, заборонені, антидержавні і незаконні.

Також можна здійснити класифікацію міжнародних політичних організацій, де виділяються:

- групові організації (утворюються переважно для вирішення військово-політичних проблем, наприклад: НАТО, Антанта, ОВД, Держави осі);
- глобальні організації (утворюються переважно для вирішення міжнародних екологічних, культурологічних та ін. Проблем, наприклад: Ліга націй, ООН, ЮНЕСКО та ін.);
- регіональні організації (утворюються переважно для вирішення політико-економічних проблем, наприклад: ОПЕК, Ліга арабських держав, Організація американських держав та ін.).

За критерієм ставлення до наявного політичного та економічного устрою рухи поділяють на: консервативні, реформаторські, революційні, контрреволюційні та ін.

За масштабами діяльності рухи бувають:

- глобальними, або міжнародними (рух неприєднання, пацифістські, «зелених» та ін.);
- національними (фронт національного порятунку, Рух в Україні, «Саюдіс» в Литві; «Солідарність» в Польщі);
- регіональними (за без'ядерні зони, за закриття атомних електростанцій і т.ін.);
- місцевими (за чистоту Чорного моря у берегів Одеси, за чистоту Дністра).

Якими б багатоманітними не були суспільні рухи і організації, всі вони так чи інакше покликані виконувати дві основні задачі: а) вираження і реалізація групових інтересів; б) забезпечення участі членів тієї або іншої групи або співтовариства в управлінні суспільними справами і самоврядуванні, а отже, в реалізації принципів народовладдя (демократії). Звідси і глибинні причини виникнення суспільних рухів і організацій: незадоволення групових

потреб і інтересів через діяльність інститутів державної влади і політичних партій, наявність економічних і соціокультурних проблем, що мають вирішуватися структурами влади.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Чим політичні партії відрізняються від громадських організацій?
2. Що зумовило виникнення масових політичних партій?
3. Які етапи еволюції політичних партій виділяв М.Вебер?
4. Які ознаки характеризують політичні партії?
5. Які функції виконують політичні партії та суспільно-політичні об'єднання?
6. У чому полягають відмінності між існуючими партійними системами?
7. Яку роль відіграють громадські об'єднання в процесі формування громадянського суспільства?

ТЕМА 7 ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА І ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

7.1 Поняття, типи та функції політичних еліт

7.2 Сутність явища лідерства. Теорії політичного лідерства.....

7.3 Класифікації політичного лідерства. Функції політичних лідерів

7.1 Поняття, типи та функції політичних еліт

Термін «еліта» у перекладі з французького означає «кращий», «вибраний», «відбірний». Цим поняттям, як правило, позначають провідні верстви суспільства, які здійснюють керівництво у певних галузях суспільного життя. Залежно від функцій, які виконує еліта у суспільстві, її поділяють на економічну, господарську, духовно-інтелектуальну, політичну, військову, наукову, інформаційну, адміністративну тощо.

Політична еліта – це сукупність осіб, які виділяються з політичного середовища на основі більш вищого ступеня розвитку окремих політичних якостей. Політична еліта складається з правлячої еліти та контреліти (перебуває в опозиції до правлячої верхівки).

Серед основних підходів щодо визначення явища еліти можна виділити, зокрема, такі:

Еліта – це люди, які отримали найвищий індекс у галузі їх діяльності (В. Парето);

Еліта – це особи, які користуються в суспільстві найбільшим престижем, статусом, багатством (Г.Лассуел);

Еліта – це люди із найвищим почуттям відповідальності;

Еліта – це харизматичні особистості (М. Вебер);

Еліта – це люди, які мають високий статус в суспільстві та завдяки якому впливають на соціальний прогрес (Д.Дюпре);

Італійський політолог і соціолог Г. Моска у праці «Основи політичної науки» (1896) доводив думки про неминучий поділ суспільства на тих, хто керує, і тих, ким керують. Такий поділ, на його думку, є необхідною умовою існування цивілізації. Г.Моска довів, що еліти були неминучі, бо всі суспільства характеризуються диктатурою меншості над більшістю. Він стверджував, що фундаментом суспільного розвитку стає не економіка, а політика. Г.Моска обґрунтував проблему необхідності циркуляції еліт, панування організованої меншості над неорганізованою більшістю.

Еліті властива організованість і цим пояснюється її влада над більшістю. Г. Моска виділяє два типи партійної верхівки: «аристократична»(закрита) та «демократична» (відкрита, що допускає розширення своїх лав за рахунок вихідців із низів).

В. Парето поділив еліту на правлячу і неправлячу. У правлячій еліті виділив два типи, які послідовно змінюють один одного: «леви» і «лиси». «Левам» властивий консерватизм та силові методи управління; вони переважають в умовах стабільності суспільства. Нестабільність політичної

системи вимагає правління еліти «лісів» – гнучких керівників, які є майстрами політичних комбінацій.

Німецький дослідник Р. Міхельс поєднав проблеми виникнення і функціонування політичних еліт з діяльністю політичних партій, керованих меншістю. Він сформулював «залізний закон олігархії», зміст якого полягає у тому, що виникнення у ході суспільного прогресу складних організаційних структур веде до формування еліти. Оскільки керівництво цими структурами не може здійснюватися усіма членами суспільства, то з суспільства виділяється політична еліта, яка поступово виходить з-під контролю решти громадян і підпорядковує політику власним інтересам. Пересічні члени суспільства недостатньо компетентні, пасивні, проявляють байдужість до повсякденного політичного життя.

У науковій літературі є чимало типологій політичних еліт, в основі яких є найрізноманітніші ознаки та дослідницькі підходи. Зокрема, за критерієм способу формування еліт вони поділяються на «відкриті» та «закриті». «Відкриті» еліти допускають спонтанний прихід нових членів; пріоритетною цінністю є найвищий професіоналізм у певній сфері діяльності. «Відкрита» еліта є публічною, її члени дбають про свою репутацію. Натомість «закриті» еліти регулюють мобільність своїх членів за допомогою спеціальних органів, а поповнення нових членів відбувається повільно, критеріями добору найчастіше є відданість системі чи вождю.

Н. Макіавеллі пропанував поділяти еліту залежно від форми здійснення влади – на прихильників відкритого насильства і тих, хто віддає перевагу гнучким методам. О. Конт вважав, що зі зміною типу суспільства, змінюється і тип еліти: еліта священників, чаклунів, учених.

За способом приходу до влади еліти поділяються на легітимні та нелегітимні. Легітимними є еліти, які отримали владу при добровільній підтримці мас, а нелегітимними – ті, що панують над більшістю з допомогою примусу, насильства.

За ідеологічними цінностями еліти бувають авторитарні, тоталітарні, демократичні, ліберальні. За видами політичної діяльності еліти поділяються на державну (адміністративну, депутатську), муніципальну, партійну та еліту громадських організацій.

Серед основних функцій політичних еліт виділяють:

стратегічну, тобто розроблення стратегії і тактики розвитку суспільства, визначення політичної програми дій;

комунікативну, яка передбачає ефективне відбиття в політичних програмах інтересів і потреб різних соціальних груп і верств населення і реалізацію їх в практичних діях;

інтегративну, яка полягає у зміцненні стабільності суспільства, в запобіганні конфліктів, гострих протиріч, демократизації політичних структур, досягненні консенсусу і злагоди в суспільстві;

організаторську, яка передбачає здійснення на практиці виробленого курсу, втілення політичних рішень в життя шляхом організації та мобілізації мас.

7.2 Сутність явища лідерства. Теорії політичного лідерства

Термін «лідер» (від англ. leader) означає «керівник», «провідник». Проблема лідерства упродовж багатьох століть перебувала у центрі уваги дослідників.

У період Античності лідер розглядався як герой, головний творець історії (Геродот, Плутарх).

Значний внесок у дослідження проблеми лідерства зробив Н.Макіавеллі, для якого лідер – це «государ, який об'єднує суспільство і використовує будь-які засоби задля підтримки порядку та збереження свого панування».

Згідно з волюнтаристською теорією (Т.Карлейль, Р.Емерсон) «без вирішального впливу лідерів убога у всіх відношення основна маса населення не може нормально існувати», тобто воля однієї людини має визначати долю мас.

Ф. Ніцше вбачав у лідерстві вияви «творчого інстинкту», лідер для нього виступав як вищий біологічний тип людини, як надлюдина.

Згідно з теорією соціалізації (Г. Тард) – лідерство – це наслідування послідовників, тобто більшість населення не здатна до самостійної творчості, тому основним джерелом прогресу виступають відкриття, що зроблені ініціативними та оригінальними особистостями – лідерами.

У відповідності з психологічною теорією (З. Фрейд) лідерство – це наслідки ущемленого лібідо, така собі форма суб'єктивної компенсації певної неповноцінності особистості

Згідно з теорією марксизму трактування природи лідерства виходять із соціально-класових основ суспільства. На думку марксистів, лідери з'являються як реакція на об'єктивну суспільну потребу. Якщо соціальна та історична ситуація потребує лідерів, то вони неодмінно з'являються. Політичні лідери завжди виступають як представники певних класів, це найбільш послідовні, свідомі та вмілі захисники волі та інтересів мас.

Серед основних сучасних підходів до проблеми лідерства виділяються:

Владна концепція (Жан Блондель), згідно з якою лідерство – це різновид влади, який відрізняється специфічною спрямованістю (жорстко від лідера на групу) та специфічним носієм (одна людина чи невелика група).

Структурно-функціональне визначення (Р.Даунтон), де лідерство – це управлінський статус, соціальна позиція, що пов'язана з прийняттям рішень, це керівна посада.

Концепція впливу (В.Кац, Л.Едінгер) за якою лідерство – це специфічний вплив на інших людей, який характеризується: постійністю, впливом на всю групу, збереженням пріоритетності впливу (тобто спрямованість жорстко від лідера на групу), спирається на авторитет (чи принаймні визнання правомірності керівництва).

Підприємницька концепція (Дж.Опенгеймер, Н.Фроліх), де лідерство – це особливе підприємництво, що здійснюється на специфічному ринку, де

політики у конкурентній боротьбі намагаються виміняти свою програму з вирішення актуальних проблем суспільства на керівні посади.

Символіська концепція (марксизм) розглядає лідерів як символ єдності і зразок політичної поведінки групи.

Виходячи з вище зазначеного, можна констатувати, що політичне лідерство передбачає наявність двох сторін: формальну та неформальну. Формальне лідерство – це вплив особи на членів групи, що закріплений у нормах та правилах і заснований на місці людини в системі суспільної ієрархії. Неформальне лідерство – це суб'єктивна спроможність, готовність та вміння виконувати роль лідера, а також визнання за певною людиною права на керівництво з боку членів групи. У явищі політичного лідерства вирішальною завжди залишається формальний бік.

Феномен політичного лідерства намагаються пояснити різноманітні теорії. Серед них виділяються:

Теорія рис (Е. Богардус, Ф. Гальтон) – політичне лідерство пояснюється виходячи з певних видатних якостей людини. Серед цих рис, як правило виділяються: тверда воля та цілеспрямованість людини; гострий розум; організаторські здатності; компетентність; відповідальність та ін. Але експериментальні дослідження на певний час поставили під сумнів цю концепцію, тому що з'ясувалося що, по-перше, ці індивідуальні риси лідера майже нічим не відрізняються від набору соціальних та психологічних ознак будь-якої особистості взагалі, а, по-друге, в деяких сферах життєдіяльності такі ознаки як моральні якості людини можуть виступати скоріш як перешкода для лідера, ніж умова для політичного успіху. Наслідком кризи цієї концепції стало деяке корегування її сутності, а саме, було додано, що означений набір рис може змінюватися в залежності від історичних епох, окремих держав та конкретних ситуацій. Разом з тим наслідком кризи, в якій опинилася означена концепція, стала поява самостійних теорій політичного лідерства, що базувалися на концепції рис. Головна з них – факторно-аналітична концепція.

Факторно-аналітична концепція – розрізняє індивідуальні якості лідера і характерні для нього риси поведінки, які проявляються при досягненні певних цілей. Тобто ця концепція вводить в теорію лідерства поняття цілей та задач, пов'язаних з певною ситуацією, отже лідерство розглядається як взаємодія індивідуальних якостей лідера та цілей, що стоять перед ним.

Ситуаційна концепція (В. Даль, Р. Согділл, Т. Хілтон та ін.) – розглядає лідерство як функцію певної ситуації, тобто лідерство завжди є відносним і множинним поняттям і саме конкретні обставини, що слалися на певний момент, визначають відбір політичних лідерів та детермінують їх поведінку. Ця теорія не відкидає важливої ролі індивідуальних якостей людини в природі політичного лідерства, але й не абсолютизує їх, вважаючи домінуючим фактором лідерства конкретні обставини.

Теорія конститuentів – розглядає політичне лідерство як своєрідну систему відносин між керівником та його оточенням (конститuentами). В коло конститuentів входять – політичні активісти; послідовники лідера та виборці, тобто всі ті хто взаємодіє з лідером та здійснює певний вплив на нього.

Найважливішу роль в цій системі відіграють політичні активісти, тому що вони можуть безпосередньо оцінити особисті якості та можливості лідера; організувати компанії на підтримку лідера та забезпечувати зв'язок лідера з масами. Але слід враховувати, що вплив лідера та конститuentів є взаємним – лідери, незважаючи на велику роль їх оточення можуть повністю змінювати свою опору. Самостійність лідера при цьому залежить від: 1) характеру політичного ладу; 2) від ступеню концентрації влади; 3) від політичної культури суспільства.

Серед психологічних концепцій лідерства виділяються концепція З.Фрейда, концепція Г. Лебона, концепція Е. Фромма та Т. Адорно.

На думку З. Фрейда, витoki лідерства знаходяться у людській психіці. З.Фрейд пояснював лідерство несвідомим прагненням індивіда панувати над іншими. У психоаналізі З. Фрейда це прагнення іменується «лібідо». Він виділив дві категорії індивідів за критерієм їх ставлення до лідерства: ті, хто прагнуть до влади, і ті, хто відчують внутрішню потребу у підпорядкуванні, чиємусь покровительстві.

Відповідно до концепції Г. Лебона, лідери можуть все, достатньо тільки їм навчитися володіти психологією маси. Натовп завжди шукає вождя і сам, як вважає Г. Лебон, прагне до підпорядкування.

На думку Е. Фромма та Т. Адорно, індивіди, для яких влада є внутрішньою інстинктивною потребою, при певних соціальних умовах перетворюються у авторитарних вождів. Така особистість-лідер формується найчастіше у суспільствах, що охоплені системною кризою, у результаті якої існує атмосфера масового відчаю та неспокою. За цих обставин народ шукає спасителя і готовий довірити йому свою долю.

Сукупність всіх цих теорій дозволяє побачити різні сторони явища політичного лідерства, але жодна з них не дає цілісної картини цього явища і тому не може розглядатися як універсальна.

7.3 Класифікації політичного лідерства. Функції політичних лідерів

Класифікація політичного лідерства може здійснюватися за різними критеріями:

За критерієм впливу лідера на суспільно-політичний розвиток виділяють звичайних (реальних) та великих лідерів. Звичайні лідери не залишають помітного особистого внеску в історії не змінюють звичайного перебігу подій. Великі лідери мають особистий погляд на суспільний розвиток та намагаються здійснювати свої наміри, що призводять до великих соціальних та політичних змін.

За критерієм взаємовідносин між керівником та підлеглими виділяють авторитарних та демократичних лідерів. Авторитарний лідер здійснює одноособистий спрямовуючий вплив, що базується на погрозі санкцій та використанні сили. Демократичний – враховує інтереси та думки підлеглих при прийнятті рішень та залучає їх до здійснення управління.

За критерієм способу легітимізації влади (М.Вебер) виділяють: традиційний, раціонально-легальний і харизматичний. В основі традиційного лідерства є віра підлеглих у те, що влада є законною, оскільки була завжди. Влада правителя пов'язана з традиційними нормами, на які він посилається. Правитель, який зневажає традиції, може втратити свою владу. Харизматичне лідерство засновується на вірі підданих у винятковий талант, дар, здібності лідера, який, на думку народу, покликаний виконувати певну, наперед визначену місію. Раціонально-легальне лідерство здійснюється через демократичні процедури шляхом надання лідеру повноважень, які обмежуються законодавством і контролюються виборцями. У політичній історії багатьох країн навіть спостерігається певна послідовність у зміні цих типів лідерів: харизматичного лідера змінює традиційний лідер, а його, згодом, заміщає раціональний лідер.

Дж. Берне виділяє лідерів-перетворювачів і лідерів-дільців. Перші діють в ім'я реалізації своїх глобальних поглядів, а другі – концентрують свою увагу на деталях, незважаючи на те, яким повинно стати суспільство в остаточному підсумку.

Як правило, «чисті» типи лідерів є рідкісними; у кожному із них у певних пропорціях поєднуються риси кількох різновидів лідерства. Але домінування в їх поведінці певних якостей дозволяє віднести їх до певного типу.

Отже, як бачимо, політичне лідерство - поняття багатовимірне. Проте три аспекти є визначальними. Це: особисті характеристики лідерів; інструменти здійснення ними влади; ситуація, з якою стикається лідер.

Серед основних функцій лідерів виділяють:

новаторську, тобто політичний лідер свідомо вносить нові конструктивні ідеї соціального розвитку суспільства;

комунікативну, що передбачає відображення потреб і інтересів людей як в політичних маніфестах і програмах політичних лідерів, так і в їх практичній діяльності;

організаторську, яка вимагає мобілізації народу на втілення політичних програм, рішень в житті, включає формування кадрів і згуртування прибічників відповідних дій;

координаційну, що спрямована на координацію і узгодження дій всіх суб'єктів політичних перетворень – інститутів і органів влади, а також практичних виконавців рішень;

інтегративну – спрямована а підтримку цілісності і стабільності суспільства, громадянського миру і злагоди, єдності політичних сил, згуртованості всіх соціальних груп.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Визначте основні види еліт.
2. Які види еліт виділяв В. Парето?
3. В чому полягає відмінність між легітимною та нелегітимною елітою?
4. Як розвивалася теорія лідерства в історії політичної думки.

5. Визначте відмінні ознаки політичного лідерства.
6. Розкрийте зміст існуючих теорій політичного лідерства.
7. За якими критеріями можна класифікувати політичних лідерів?
8. Охарактеризуйте основні функції політичних лідерів.

ТЕМА 8 ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

8.1 Сутність та види політичної свідомості

8.2 Сутність політичної культури, її структура та функції

8.3 Типи політичних культур

8.1 Сутність та види політичної свідомості

Політична свідомість визначається як система політичних знань, цінностей і переконань людей, на підставі яких формуються усталені політичні орієнтації та настанови по відношенню до політичної системи та їх місця в даній системі, складаються відповідні моделі політичної поведінки.

Політична свідомість визначається не лише політичними факторами, але й іншими чинниками суспільного життя: соціально-економічними, історичними, етнічними, культурними тощо. Крім того, політична свідомість детермінована і духовними факторами – мисленням та світоглядом різних груп людей. Зокрема, американський політолог Г.Пауелл визначив три основні типи образу мислення, що впливають на політичну свідомість:

а) провінційний тип мислення (його носії слабо осмислюють наявність у себе політичної свідомості, або вона в них зовсім відсутня);

б) залежний тип мислення (його носії розуміють наявність у себе політичної свідомості і її вплив на життя, але не прагнуть до участі у політичній діяльності);

в) беручий участь тип мислення (його носії розуміють наявність у себе політичної свідомості та беруть активну участь у політичній діяльності та прийнятті політичних рішень).

У структурі політичної свідомості можна виділити такі статичні елементи:

- політичні знання (знання про політичну систему, інститути і процедури, за допомогою яких забезпечується участь людей в політичному процесі),

- політичні цінності (певні судження про політичне життя, про політичні цілі та відповідні переваги – законність, порядок тощо),

- політичні переконання, що формуються на підставі знань і цінностей як сукупність уявлень, що характеризують певний політичний ідеал (демократія, анархія, авторитаризм та ін.),

- політичні орієнтації (настанови щодо певної політичної системи і відповідної моделі поведінки в політичному процесі),

а також **динамічні елементи** (громадська думка, масові настрої та ін.).

Зокрема, стан масової політичної свідомості, як правило, фіксується у громадській думці. Тобто. громадська думка – це сукупність суджень, як поділяють різні спільноти з приводу тих чи інших політичних подій та явищ.

Разом з тим, громадська думка – це політичний інститут, що приймає участь у здійсненні влади і є одним з механізмів прийняття рішень на різних рівнях. В цьому контексті можна виділити наступні функції громадської думки:

Контрольна – тобто, громадська думка може регулювати поведінку особистості чи спільноти.

Директивна – тобто, громадська думка допомагає виносити певні рішення.

Консультативна – тобто, громадська думка надає пораду.

Експресивна – тобто, громадська думка займає певну позиції ухвального чи засуджуючого характеру.

Основними каналами виразу громадської думки є референдуми, мітинги, збори, маніфестації, опитування населення, засоби масової інформації.

Громадська думка несе в собі не лише істині, але й ілюзорні уявлення про політичну дійсність, тому що вона формується не лише під впливом об'єктивних соціально-економічних та політичних факторів, але й за допомогою різних ідеологічних форм та методів, де для впливу на людей можуть використовуватися різноманітні засоби маніпулювання.

Врахування громадської думки є невід'ємною важливою умовою функціонування демократичного суспільства. Оскільки громадська думка відбиває інтереси великої кількості людей, остільки важливо досягати певної відповідності та гармонії між офіційною політикою і станом масової свідомості. Будь яке політичне рішення приречене на провал, якщо воно входить у конфлікт з домінуючими в суспільстві інтересами та потребами, а також політичною свідомості, що склалася в суспільстві.

Політичну свідомість можна класифікувати за різними критеріями.

За критерієм соціальних функцій виділяють консервативну, реакційну, реформаторську та революційну політичну свідомість.

За критерієм соціальної основи (критерієм носія) виділяють масову, групову та індивідуальну політичну свідомість.

За глибиною віддзеркалення дійсності вона може бути:

- емпіричною, що базується на безпосередньому практично-політичному досвіді особистості;
- повсякденною - формується на базі повсякденного досвіду людей з елементами теорії та ідеології;
- науково-теоретичною - формується певними соціальними групами на ґрунті цілеспрямованого дослідження політичного процесу.

Перші два типи політичної свідомості (емпірична та повсякденна) відрізняються:

- занадто поверхневим відображенням політичного процесу без проникнення у його сутність;
- певною суперечливістю;
- несистематизованим та уривчастим характером;
- великою емоційною залежністю тощо.

Але незважаючи на ці недоліки вони мають велике значення для особистості, оскільки, по-перше, мають певну пізнавальну цінність і є джерелом для теоретичної свідомості і, по-друге, забезпечують елементарну орієнтацію людини в суспільно-політичному житті.

Серед найважливіших функцій політичної свідомості виділяють:

Пізнавальна (тобто формування системи знань про навколишню політичну дійсність).

Інтегруюча (тобто об'єднання різних соціальних груп суспільства на базі спільних ідей та цінностей).

Оціночна (тобто надання орієнтації у політичному житті, оцінка політичних подій).

Регулятивна (тобто надання орієнтирів відповідно до політичної дійсності).

Прогностична (тобто забезпечення основи для передбачення змісту й характеру політичного процесу).

Нормативна (тобто складання загальноприйнятого образу майбутнього).

8.2 Сутність політичної культури, її структура та функції

Хоча багато з того, що сьогодні відносять до політичної культури описували ще мислителі часів Античності (Платон, Аристотель та ін.), сам термін «політична культура» вперше з'явився в трудах німецького філософа І.Г.Гердера лише у XVIII ст., а в активне його застосування у 1956 р. здійснив американський політолог Г. Алмонд. Серед сучасних авторів концепцій політичної культури можна назвати – Г.Пауелл, С. Верба, Л. Пай, Р.Таккер та ін.

Політична культура виступає структурним елементом політичної системи суспільства. Вона розкриває взаємовідносини суб'єктів політики, ступінь їхньої свідомості, активності і готовності до тих або інших політичних дій.

У політологічній теорії існують різноманітні підходи щодо визначення політичної культури, що пояснюється широким спектром думок щодо того, що являє собою культура взагалі. Одні автори розуміють політичну культуру як суб'єктивну сферу, що лежить в основі політичної діяльності. Її зводять до орієнтацій, системи цінностей, символів, вірувань і настанов індивідів на політичні дії. Інші трактують її як засіб духовно-практичної діяльності, наприклад, як реалізацію політичних знань, ціннісних орієнтацій і моделей поведінки. У цьому випадку культура розуміється як політична свідомість і політична поведінка. Більш широкі трактування включають у культуру політичні інститути.

Отже, політичну культуру можна визначити як систему історично сформованих, відносно усталених та такими, що втілюють досвід попередніх поколінь настанов, переконань, уявлень та моделей поведінки, які проявляються в політичній діяльності людей і забезпечують відтворення політичного життя.

Зміст політичної культури складають наступні складові елементи:

1. Знання про політику та зацікавленість у політичних подіях.
2. Оцінка політичних явищ і процесів.
3. Емоційний бік політичної позиції особистості.
4. Визнання у даному суспільстві зразків політичної поведінки, які визначають, як можна чи слід поступати.

Тобто політична культура включає в себе: думки, почуття, оцінки більшості громадян в їхньому ставленні до такого політичного об'єкта як держава, до гілок влади, до того, ким та як приймаються політичні рішення. Окрім того до змісту поняття «політична культура» належать такі цінності, як свобода, державність, гуманізм, справедливість, бажання захистити незалежність та економічні інтереси своєї держави.

Політичну культуру суспільства варто розглядати як органічну частину більш широкої загальнонаціональної культури. Її специфіка детермінована особливостями історичного досвіду і національного характеру народу, комплексом соціально-політичних і економічних чинників, особливостями геополітичного положення країни, природними чинниками. У якості її складових елементів виступають: політичні традиції, ідеї, концепції, норми політичної практики. Політична культура характеризує конкретне суспільство, тому, з огляду на специфіку національного характеру, ментальність народу, можна говорити про самотутність політичних культур різних країн.

Загалом структуру політичної культури схематично можна представити у вигляді таких блоків:

Блок 1. Культура політичної свідомості, що включає:

- політичні уявлення та переконання;
- політичні настанови;
- політичні цінності, традиції норми та звички.

Блок 2. Культура політичної поведінки, що включає:

- культуру політичної участі;
- культуру політичної діяльності.

Блок 3. Культура функціонування політичних інститутів, що включає:

- культуру електоральних процесів;
- культуру прийняття та реалізації політичних рішень;
- культуру регулювання політичних конфліктів

Політична культура – явище неоднорідне. Вона функціонує на загальному (політична культура суспільства), груповому й індивідуальному рівнях.

Політична культура індивіда формується як під впливом загальнонаціональної культури, так і в результаті придбаного особистого досвіду і знань про політичний світ, тобто у процесі соціалізації.

Груповий рівень культури представлений різноманітними субкультурами, тобто автономними моделями в рамках домінантної загальної політичної культури. Носіями субкультур можуть бути різноманітні етнічні, релігійні, демографічні і регіональні спільності.

Політична культура – явище динамічне, вона змінюється разом із розвитком суспільства, хоча зміни культурних цінностей, традицій відбуваються значно повільніше, ніж зміни технологічних, економічних і соціальних сторін життя. Це обумовлено специфічним сполученням у культурі консервативних і динамічних компонентів, нового і старого.

Виходячи з зазначеного, фахівці вказують на здатність політичної культури здійснювати потрібний вплив на політичні процеси та інститути:

- під її впливом можуть **відтворюватися** традиційні форми політичного життя. Саме ця обставина пояснює чому більшість революцій часто закінчується або поверненням до старих порядків (тобто неможливість адаптації до нових порядків), або терором (тобто насильне примушення людей до нових принципів та порядків).
- політична культура здатна **породжувати** нові, нетрадиційні для суспільства, форми політичного та соціального життя.
- політична культура здатна **комбінувати** елементи попереднього та перспективного політичного устрою.

Отже, урахування культурного чинника є найважливішим при аналізі процесів перетворень, що відбуваються в суспільстві.

Значення політичної культури в політичній системі суспільстві визначається її функціями, насамперед, її спроможністю виступати чинником, що інтегрує суспільстві. До головних функцій політичної культури слід віднести:

1. Комунікативна (тобто політична культура виступає засобом зв'язку громадян з політичною системою та одного з одним. Ця функція забезпечує спадкоємність політичного досвіду різних поколінь).
2. Регулятивна (тобто забезпечення сталого та злагодженого політичного життя через утвердження певного консенсусу в суспільстві, узгодження взаємовідносин різних соціальних груп).
3. Засвоєння та перетворення політичних відносин (тобто на основі знань норм та правил політичного життя політична культура здатна забезпечувати використання накопченого досвіду).
4. Виховна (тобто політична культура спрямована на формування і розвиток особистості як суб'єкта політичних відносин).
5. Прогностична (тобто політична культура надає можливість передбачення можливих варіантів практичних дій різних соціальних груп у конкретних соціально-політичних умовах та ситуаціях).
6. Інтегративна (тобто політична культура забезпечує різним групам можливість співіснування у межах певної політичної системи – збереження цілісності держави і її взаємовідносин з суспільством у цілому).

Але за певних історичних умов деякі з означених функцій політичної культури можуть вщухати або навіть зникати.

8.3 Типи політичних культур

Політологи виділяють декілька базових моделей політичної культури.

Зокрема, американські політологи Г. Алмонд і С. Верба виділили три базових типи політичної культури:

- патріархальна, або парафіяльна, яка характеризується повною відсутністю у населення інтересу до політики, сліпим підпорядкуванням владі, злиттям політичних орієнтацій із релігійними і соціальними;
- підданська культура, яка відзначається певним інтересом соціальних суб'єктів до функціонування політичної системи. Проте самі суб'єкти не проявляють особливої політичної активності, покладаючи свої надії на органи влади та політичних лідерів.
- активістська культура (культура участі), яка відрізняється від всіх інших типів активною участю громадян у політиці незалежно від позитивного або негативного відношення до політичної системи.

Як правило, в історії переважають змішані політичні культури, що представляють собою різні варіанти сполучення базових типів: патріархально-підданська, піддансько-активістська і патріархально-активістська.

Серед інших типологізацій політичних культур виділяється також така, що здійснюється у відповідності з типом політичної системи. де говорять про тоталітарну, авторитарну і демократичну культури.

У тоталітарній культурі домінують такі ознаки:

- відсутність толерантності до інших думок, способів життя;
- відмова від можливості поступок і ставка на силове вирішення конфліктів;
- створення їхніх культів керманичів;
- домінування в суспільній свідомості міфів;
- фанатичне служіння ідеям, відчуття єдності з владою;
- активне залучення громадян до участі у політичному житті, але за принципами, що визначає сама влада тощо.

Для авторитарної культури характерна відсутність активної підтримки влади, остання втрачає сакральність. У основі авторитарної культури лежать або патріархальні, або підданські орієнтації населення.

Серед характерних ознак демократичної політичної культури виділяють:

- толерантність до інакомислення, визнання за інакомислячими права відстоювати свою точку зору;
- схильність до пошуку поступок як головного засобу вирішення конфліктів;
- консенсус у відношенні базових ліберальних цінностей;
- активне включення громадян у політичний процес;
- визнання та поважливе ставлення до прав та свобод особистості;
- контроль громадян за діяльністю влади тощо.

Досить розповсюдженою є типологізація політичних культур за критерієм специфіки цивілізації, згідно з якою виділяють політичну культуру Заходу (основні джерела – політичні ідеї Стародавніх Греції та Риму; релігійні цінності християнства і Сходу (основні джерела – цінності арабсько-мусульманського; конфуціанства та індо-буддизму).

Політична культура Заходу:

- переконання, що влада може базуватися на фізичних чи духовних перевагах людини над іншими:

- усвідомлення самодостатності особистості для здійснення владних повноважень;
- пріоритет ідеалів особистої свободи;
- раціональне ставлення до виконання елітами та лідерами своїх функцій управління, контроль за їх діяльністю.

Політична культура Сходу:

- переконання в божому походженні влади, що не пов'язана з будь-якими людськими перевагами;
- відмова від ідеї самодостатності особистості у здійсненні влади, необхідність посередника між людиною і владою;
- політична індиферентність особистості;
- обожнення правителів, відсутність переконання у необхідності контролю за ними

Ці види культури чимало дослідників розглядають також у форматі замкнутих та відкритих типів політичної культури. Замкнуті орієнтуються на власні уявлення про політичне життя, свої національні традиції та звичаї і такий тип політичної культури є типовим для країн Сходу. Відкриті політичні культури також зберігають свої традиції, цінності, норми, але проявляють інтерес до інших політичних ідей, моделей політичного устрою; вони характерні для країн Заходу.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Визначте основні види політичної свідомості.
2. Охарактеризуйте основні функції політичної свідомості.
3. Визначте роль і місце громадської думки у суспільно-політичному житті.
4. Що являє собою політична культура?
5. З яких елементів складається політична культура?
5. Які функції виконує політична культура?
6. Здійсніть класифікацію політичних культур.

ТЕМА 9 ПОЛІТИКА І ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

9.1 Поняття та функції засобів масової інформації

9.2 Основні канали та особливості політичного впливу ЗМІ

9.3 Політичне маніпулювання та шляхи його обмеження

9.1 Поняття та функції засобів масової інформації

Особливістю політики як колективної, цілеспрямованої діяльності людей є неможливість її функціонування без зв'язку між носіями влади та громадянами. Цей зв'язок і повинні забезпечувати ЗМІ.

ЗМІ – це установи, створені для відкритої, публічної передачі, завдяки спеціальному технічному інструментарію, різних відомостей різним особам.

Серед відмінних ознак як політичного інституту виділяють:

- 1) Публічність, тобто необмежений характер та надперсональне коло споживачів;
- 2) спеціальна технічна забезпеченість;
- 3) непряма, тобто розділена в просторі і часі, взаємодія комунікативних партнерів;
- 4) односпрямованість взаємодії, що означає пріоритетність у впливові від інформатора до споживача;
- 5) непостійний характер аудиторії.

У мережу ЗМІ входять теле-, радіопрограми, газети, журнали, інформаційні агентства, Інтернет. Всі вони розрізняються можливостями та силою впливу на споживачів.

Серед основних функцій ЗМІ виділяються:

- 1) інформаційна (отримання і розповсюдження відомостей про найбільш важливі для громадян і органів влади події);
- 2) освітня функція (донесення до громадян певних знань, які дозволяють адекватно оцінювати, упорядковувати відомості, отримані з різних джерел, правильно орієнтуватися у суперечливому потоці інформації);
- 3) функція соціалізації (засвоєння людиною політичних норм, цінностей, зразків поведінки дозволяє їй адаптуватися до соціальної дійсності);
- 4) функція критики і контролю (ці функції дещо співпадає з функціями опозиції та органів прокуратури, але відрізняється від них: а) необмеженість свого суб'єкту, тобто об'єктом уваги може бути будь яка сторона політичного життя; б) опорою в основному на авторитет громадської думки, а не на адміністративні чи економічні санкції);
- 5) артикуляція та інтеграція (вираз різних суспільних інтересів та об'єднання політичних суб'єктів);
- 6) мобілізаційна функція (спонукання людей до певних політичних дій чи до соціальної бездіяльності, їх включення в політику);
- 7) формування громадської думки.

ЗМІ забезпечують представникам різних суспільних груп можливість публічно виражати свої думки, знаходити та об'єднувати однодумців, чітко

формулювати та представляти в громадській думці свої інтереси. Без преси, телебачення, радіомовлення жоден громадянин не може правильно зорієнтуватися у політичних процесах, визначити свою політичну орієнтацію, приймати відповідальні рішення. Наявність демократично організованих ЗМІ, здатних об'єктивно висвітлювати політичні події, – одна із найважливіших гарантій стабільності демократичної держави.

9.2 Основні канали та особливості політичного впливу ЗМІ

Хоча ЗМІ повинні вирішувати певні задачі суспільно-політичного життя, реально вони доволі самостійні, тобто можуть мати власні цілі діяльності, що часто не співпадають з інтересами суспільства. У політичній системі демократичного суспільства, у його інформаційному просторі засоби масової інформації (ЗМІ) відіграють настільки важливу роль, що їх навіть метафорично називають «четвертою владою».

Активна та самостійна роль ЗМІ проявляється через різні етапи та сторони інформаційного процесу, зокрема:

- 1) ЗМІ мають автономію в питанні виготовлення та відбору відомостей, що розповсюджуються в суспільстві. Це є реальним важелем владних повноважень, тому що від того яку інформацію отримують агенти політики багато в чому залежить їх поведінка та дії. При цьому для ЗМІ є характерним наявність двох головних засобів розповсюдження інформації: послідовний (це ґрунтовне, аналітичне висвітлення теми, що типове для преси) та фрагментарний (це обмежене, поверхнєве надання інформації, що є типовим для телебачення).
- 2) Важливий засіб політичного впливу ЗМІ – це визначення тем і напрямів інформації. Як правило головний критерій при цьому – увага публіки, що має визначити успіх ЗМІ в боротьбі з конкурентами. Для привернення уваги масмедія при виборі тем зазвичай керуються наступними принципами:
 - пріоритетність та привабливість тем для громадян;
 - неординарність фактів;
 - новизна інформації;
 - відомості про політичний успіх;
 - високий суспільний статус осіб, які надають інтерв'ю тощо.

Неважко пересвідчитись, що ці принципи зорієнтовані на перемогу на ринку інформації, що часто може не співпадати з суспільними вимогами.

- 3) Політичний ефект діяльності ЗМІ є дуже значний через їх здатність здійснювати одночасний вплив на розум та почуття людей. При цьому у демократичному суспільстві переважає **раціональна** інформаційна модель (тобто переконання людей через інформацію та аргументацію за законами логіки), в той час як у тоталітарному суспільстві домінує так звана **емоційна** інформаційна модель (розрахована на психологічний вплив, де емоції мають підкорювати розум).

4) Свідченням зростаючої ролі ЗМІ є формування інформаційного суспільства.

Це досить заможне суспільство, яке відповідає наступним вимогам

- кожний член суспільства у будь який час і у будь якому місці має доступ до необхідної інформації;
- суспільство здатне забезпечити кожного інформаційними технологіями;
- суспільство саме здатне виробляти всю необхідну для життєдіяльності інформацію.

Головний продукт виробництва інформаційного суспільства – знання, що є головним елементом у здійсненні влади. У США навіть впроваджено спеціальний термін «норідж», який означає суспільство засноване не знаннях, а суспільство, що засновано на пріоритетному впливові засобів масової інформації – це медіакратія.

9.3 Політичне маніпулювання та шляхи його обмеження

Політичне маніпулювання – це приховане управління політичною свідомістю та поведінкою людей з метою примусити їх до дії, або бездіяльності всупереч власним інтересам.

Як засіб соціального управління політичне маніпулювання має для його суб'єктів низку переваг у порівнянні з силовими та економічними методами, тому що: здійснюється непомітно для тих, ким керують і не потребує значних матеріальних витрат.

Технологія маніпулювання заснована на систематичному впровадженню у свідомість мас соціально-політичних міфів, тобто якихось ілюзорних ідей, що стверджують необхідні цінності та норми і сприймаються на віру без критичного осмислення. Наприклад, у комуністичній системі це були міфи про: приватну власність як джерело зла; керівну роль комуністичної партії; незбійну загибель капіталізму і таке ін.

Серед основних засобів маніпулювання виділяються:

- 1) пряме підтасовування фактів;
- 2) замовчування невігідної інформації;
- 3) розповсюдження брехні та наклепів;
- 4) застосування напівправди (висвітлення конкретних, незначущих деталей при одночасному замовчуванні більш важливих фактів або загальна неправдива інтерпретація подій);
- 5) навішування ярликів для компрометації політиків чи політичних ідей;
- 6) використання засобів лінгвістичного маніпулювання тощо.

Маніпулювання широко використовується не лише у тоталітарних і авторитарних державах, але й у сучасних західних демократіях, особливо під час проведення виборчих кампаній.

Хоча можливості маніпулятивного використання ЗМІ великі, але не безмежні. Аби бути ефективним маніпулювання має спиратися на менталітет та

повсякденні уявлення людей, масову свідомість, що склалася в суспільстві ; стереотипи людей.

Головними ж перешкодами на шляху маніпулятивного використання ЗМІ можуть бути:

- власний досвід людей;
- неконтрольовані владою системи спілкування (родина, родичі, знайомі, друзі);
- наявність незалежних ЗМІ в суспільстві.

Останні чинник значною мірою може бути забезпечений завдяки одночасну наявність різних форми суспільної організації ЗМІ. Серед них виділяються:

- 1) Приватна (комерційна) форма організації. Є панівною, наприклад у США. Вона заснована на приватній власності і фінансуванні за рахунок реклами та приватних пожертвувань. Головна перевага – досить високий якісний рівень, яке наслідок конкурентної боротьби за споживачів. Головний недолік – пряма залежність від рекламодавців та власників.
- 2) Державна форма організації. Є типовою, наприклад для Франції. Для неї є типовим контроль та фінансування з боку держави. Головна перевага – можливість порушувати загальнодержавні та загальнонаціональні проблеми. Головний недолік – не досить високий рівень конкурентоздатності продукції, обумовлений бюджетним фінансуванням та досить великий тягар для державного бюджету.
- 3) Суспільно-правова форма організації. Наприклад, радіо та телебачення у ФРН, але вся преса – приватна. Для неї характерне фінансування за рахунок спеціального податку, що виплачують громадяни, а контроль здійснюють спеціальні наглядові ради, що складаються з найважливіших суспільних груп та організацій.

Таким чином, жодна з розглянутих форм організації ЗМІ не є універсальною, позбавленою недоліків. Тому кращий варіант забезпечення незалежності ЗМІ – це сполучення всіх трьох форм з урахуванням особливостей кожної країни.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Що відноситься до засобів масової інформації?
2. Визначте відмінні риси ЗМІ як політичного інституту.
3. Які функції виконують засоби масової інформації?
4. В чому полягають особливості політичного впливу ЗМІ?
5. Визначте характерні ознаки інформаційного суспільства.
6. Що є основою політичного маніпулювання?
7. Які засоби використовують ЗМІ задля політичного маніпулювання?
8. Визначте основні перешкоди на шляху політичного маніпулювання.
9. Порівняйте різні форми суспільної організації ЗМІ.

ТЕМА 10 МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА І СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

10.1. Міжнародні відносини і їх сучасні тенденції.

10.2 Сутність, зміст, функції та форми зовнішньої політики.

10.3 Характеристика основних глобальних політичних проблем.

10.1 Міжнародні відносини і їх сучасні тенденції

В сучасних умовах без врахування процесів, що відбуваються в світі, не можна повною мірою зрозуміти сутності внутрішньої політики, держави та розробити стратегію її зовнішньополітичної діяльності.

Міжнародні відносини в історичному аспекті зародилися в далекій давнині: спочатку між першими історичними спільнотами людей – родами і племенами. Вони вирішували дуже вузьке коло питань: забезпечення безпеки, визначення території проживання і господарювання, примітивний обмін результатами праці і полювання.

Виникнення міжнародних відносин пов'язано з процесом утворення перших держав. Вони мали вирішувати в основному 2 групи завдань: військові, які було зведено до захисту території та захопленню нових земель і торгово-економічних. Одночасно стала розвиватися договірно-правова основа міжнародних відносин, які на той час мали регіональний характер.

В умовах феодалізму і особливо при переході до капіталізму, була подолана замкнутість, пов'язана з розвитком промисловості і всебічним розширенням зовнішньої торгівлі, стала формуватися всесвітня система міжнародних міждержавних відносин.

У сучасних умовах міжнародні відносини дедалі більше ускладнюються і будуються з урахуванням сучасного різноманіття світу.

Міжнародні відносини – це сфера міждержавного міжнаціонального спілкування. В ході взаємодії держав і народів, що реалізують в цій сфері свої інтереси, формуються різноманітні відносини: дипломатичні, економічні, соціальні, культурні, інформаційні та інші.

Принципи міждержавних відносин в сучасних умовах зафіксовано у низці міждержавних угод та міжнародних політико-правових актів найважливіші з яких: Статут ООН; Декларація про принципи міжнародного права (1970); Заключний акт наради з безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінська угода) тощо.

Ці принципи ефективно регулювали зовнішньополітичні відносини протягом більш як півстоліття після другої світової війни, але з формуванням нової системи світового порядку вони дедалі більше будуть піддаватися трансформації у напрямку пріоритетності вирішення таких проблем як: боротьба із світовим тероризмом; запобігання гуманітарних катастроф; спільні дії з захисту прав людини і ствердження принципів демократії у світі тощо.

Серед сучасних тенденцій міжнародних відносин виділяють:

- інтернаціоналізація всіх сфер суспільного життя, яка знаходить вираз у зростанні контактів і взаємозв'язків між людьми, взаємозалежності держав в економіці, освіті, культурі, науці, охороні здоров'я, захисті прав людини та забезпечення всіх аспектів її безпеки;
- формування глобальних проблем, вирішення яких можливе лише за умов спільних зусиль і взаємодії всіх держав щодо збереження миру, зменшення військової небезпеки, збереження навколишнього середовища, боротьби з епідеміями і злочинністю;
- демократизація суспільного життя, через відмову від військово-силових методів вирішення проблем, адже вони виявляються все менш ефективними і все більш небезпечними, а також через повагу прав всіх учасників міжнародних відносин, якими б малими вони не були.

10.2 Сутність, зміст, функції та форми зовнішньої політики

Зовнішня політика – це комплекс державних дій спрямованих на встановлення та підтримання певних відносин із світовим співтовариством з метою захисту та відстоювання національних інтересів та вирішення глобальних проблем.

Зовнішньополітичні інтереси, тобто те, що визначає зовнішню політику, конкретні зовнішньополітичні акції держави – це вираз загальних і приватних потреб держави, що впливають з її місця і ролі в системі міждержавних відносин.

Головні інтереси – це інтереси, пов'язані із забезпеченням безпеки і цілісності економічної і політичної незалежності держави, які захищаються всіма засобами: дипломатичними, економічними, ідеологічними, військовими. Ці інтереси знаходять свій вираз у таких зовнішньополітичних функціях держави як:

- захисна функція (відстоювання прав та інтересів своїх громадян);
- інформаційно-представницька (вираз точки зору держави на світовій арені та поінформування керівництва країни про дії та наміри інших держав);
- організаційно-посередницька (практична реалізація політичних доктрин, концепцій та програм держави).

Специфічні інтереси – це окремі, порівняно приватні, хоча і вельми важливі інтереси, що знаходять свій вираз конкретних функціях зовнішньої політики держави, як можуть бути найрізноманітнішими і, як правило, обумовлені такими чинниками як; політичний лад держави; форма правління; стан економіки; національно-історичні традиції, географічне положення тощо. Але навіть серед них виділяються такі, що є спільними для більшості країн, як то: забезпечення національної безпеки; збільшення могутності нації; зростання престижу та зміцнення міжнародних позицій держави тощо.

Між головними і специфічними інтересами існує зв'язок. Перші – більш стійкі, тут може змінюватися лише форма вираження. Другі – більш мінливі і можуть переростати в головні.

Особливу роль у зовнішній політиці держави відіграє її національні інтереси. Національний інтерес – це не чітко визначена величина. Визначаючи його для кожної окремої країни потрібно враховувати конкретну ситуацію, об'єктивні і суб'єктивні критерії, які на неї впливають. Але це важлива концептуальна категорія, яка допомагає хоча б в загальних рисах зрозуміти, що штовхає ті чи інші держави до певних дій на міжнародній арені. Під національним інтересом ми розуміємо відносини захисту, збереження і примноження тих цінностей, які є важливими для існування цієї держави.

Зовнішня політика здійснюється у відповідності з певними принципами, тобто правилами поведінки у міжнародному житті. Для держав-членів ООН їх загалом сім, зокрема:

- 1) суверенна рівність всіх держав;
- 2) сумлінне виконання міжнародних обов'язків;
- 3) вирішення суперечок виключно мирним шляхом;
- 4) невикористання сили та погрози сили;
- 5) невтручання у внутрішні справи інших країн;
- 6) рівноправ'я та самовизначення націй та народів;
- 7) співробітництво держав.

Задля реалізації функцій та цілей зовнішньої політики служать відповідні **засоби зовнішньополітичної діяльності**: дипломатичні; економічні; інформаційно-наукові, культурні, військові.

Дипломатична діяльність – дозволяє вирішувати спірні питання політичними методами, без застосування сили. –

Економічні зв'язки – відкривають можливості для спеціалізації виробництва і взаємовигідної торгівлі.

Інформаційно-наукові зв'язки що забезпечують вдосконалення технологій виробництва, використання інновацій в сфері науки і техніки для прогресу.

Культурне співробітництво дозволяє зберегти і примножити духовні цінності, обмінюватися культурними делегаціями, купувати наукову і художню літературу, забезпечує взаємне культурне збагачення держав і народів тощо.

Співпраця у військовій області, залежить від того, які стосунки склалися між державами. Якщо ці відносини дружні, то співпраця носить довірливий характер, припускаючи обмін інформацією, спільні навчання тощо.

Використання різних засобів зовнішньополітичної діяльності задля реалізації певних функцій та вирішення певних задач призводить до формування різних **типів зовнішньої політики** національних держав, зокрема:

- **пасивний тип** (характерна для невеликих, економічно слабких країн, які на міжнародній арені намагається пристосуватися до міжнародного середовища, перевести свою діяльність на позиції інших держав);
- **активний тип** (притаманний більшості країн і спрямований на пошук балансу між принципами конкуренції та співробітництва);
- **консервативний тип** (типовий для колись «великих» держав, які прагнуть зберегти свій вплив на міжнародній арені і досягнутий раніше баланс між внутрішньою і зовнішньою політикою);

- **агресивний тип** (типовий для імперських держав, які прагнуть до експансії і намагаються розв'язати свої внутрішні проблеми за рахунок інших держав).

На різних етапах історії, в залежності від політичного режиму і соціально-економічного ладу, зовнішня політика держави має певну форму, яка визначає і її стратегічний принцип, і конкретне відношення до інших країн.

Відомі такі форми зовнішньополітичної діяльності:

- політика холодної війни, яка була характерна для країн двох протиборчих систем - соціалістичної і капіталістичної з кінця 40-х до кінця 80-х років ХХ ст.;
- політика блоків, як практикувалася як у минулому (Антанта, Троїстий союз) так і в сучасних умовах (НАТО, Варшавський договір);
- політика неприєднання, тобто відмова від участі в будь-яких блоках, проведення самостійної політика (Індія);
- політика нейтралітету. тобто політика держав, що знаходяться поруч з конфліктуючими і оголошення себе поза участю в їх спорах (Швейцарія, Швеція, Австралія);
- політика розрядки, яка означає прагнення держав перейти від конфронтації до світового співробітництва (почалося на початку 80-х років ХХ ст.);
- політика рівноваги сил, яка має на меті домогтися паритету в співвідношеннях озброєнь (договори по ОСВ- 1 між ядерними державами).

У здійсненні зовнішньої політики найбільш складної є проблема **прийняття рішення**, воно має завжди відповідати низці вимог, зокрема:

- а) відповідність інтересам правлячих еліт держави;
- б) врахування національних інтересів;
- в) неспричинення шкоди міжнародним союзам;
- г) відповідати принципам міжнародного права, прийнятих у цивілізованому світі.

10.3 Характеристика основних глобальних політичних проблем

Серед основних критеріїв, за яким визначаються глобальні політичні проблеми, виступають такі:

- ця проблема у будь-якій площині має порушувати питання виживання людства;
- ця проблема є спільною для всіх соціально-політичних сил будь-якої країни;
- ця проблема вимагає спільних зусиль багатьох країн в її вирішенні.

Отже, глобальна політична проблема – це детерміноване сучасним розвитком розвитку цивілізації суспільно-політичне протиріччя, що досягло критичної межі.

Існуючі глобальні політичні проблеми умовно можна розділити на 4 великі групи;

1. **військово-політичні проблеми**, серед яких:
 - збільшення кількості локальних конфліктів та війн у світі;
 - накопичення озброєння масового знищення та погроза його несанкціонованого використання;
 - утилізація ядерного, хімічного та бактеріологічного озброєння тощо;
2. **політико-екологічні проблеми**, серед яких:
 - погіршення якості біосфери;

незворотність кліматичних змін;
забруднення світового океану;
збільшення кількості та масштабів стихійних лих;
поява та розповсюдження невиліковних хвороб тощо;

3. **політико-економічні проблеми**, серед яких:

голод;
виснаження природних ресурсів;
незбалансованість росту народонаселення тощо;

4. **соціально-політичні проблеми**, серед яких:

злочинність;
тероризм;
наркоманія;
міграція;
національні та релігійні конфлікти;
порушення прав людини тощо.

На практиці всі ці проблеми є взаємопов'язаними та вимагають комплексних спільних зусиль багатьох країн у їхньому вирішенні.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Охарактеризуйте основні принципи міжнародної політики.
2. Проаналізуйте напрямки зовнішньополітичної діяльності національних держав.
3. Проаналізуйте основні засоби зовнішньополітичної діяльності.
4. Поясніть сутність основних принципів міждержавних відносин.
5. Визначте відмінні ознаки основних типів зовнішньої політики.
6. Охарактеризуйте різновиди і форми міжнародних відносин.
7. Визначте зміст основних глобальних політичних проблем.

ТЕМА 11 СОЦІОЛОГІЯ, ЇЇ МІСЦЕ І РОЛЬ У НАУЦІ І СУСПІЛЬСТВІ

11.1 Об'єкт і предмет соціології

11.2 Закони та категорії соціології

11.3 Структура, функції, методи соціології

11.1 Об'єкт і предмет соціології

Слово «соціологія» походить від латинського слова «societas» (суспільство). Отже, дане словосполучення означає в прямому розумінні вчення про суспільство. Вперше термін «соціологія» в науку ввів французький мислитель Огюст Конт (1798-1857), який вважається засновником науки. Вводячи новий термін у 30-х роках XIX ст., він визначав соціологію як загальну науку про структуру суспільства, його розвиток. Намагання пізнати, осмислити суспільство, реалізувати своє ставлення до нього супроводжувало людство на всіх етапах його історії. Виникнення соціології як самостійної науки було зумовлене розвитком соціуму та суспільствознавства в кінці XVIII – на початку XIX ст. В ті часи світ переживав глибокі соціальні зміни, пов'язані з переходом від традиційного до сучасного індустріального суспільства. Нові форми економічного та політичного життя вимагали конкретного наукового аналізу. Постала потреба переходу від загальних абстрактних філософських роздумів про суспільство та тенденції його розвитку до позитивної науки, яка має справу не тільки з теорією, а й оперує значним фактичним матеріалом. А так як наукові методи пізнання були розроблені і застосовувались в той час природознавством, то соціологія перебувала під його впливом.

Об'єктом соціологічного знання є суспільство, але суспільство вивчають і право, і філософія, і історія, і етика і т.д. Отож, коли ми говоримо про об'єкт пізнання соціології, то маємо на увазі зв'язки і відносини, які прийнято називати соціальними.

Слід відрізнити об'єкт і предмет соціології. Коли ми говоримо про об'єкт пізнання, то мова йде про те, на що спрямована пізнавальна діяльність дослідника, а коли – про предмет, то це означає, що завдяки даній науці (у нашому випадку це соціологія) ми вивчаємо якусь специфічну сторону об'єкта. Тому предмет науки не може бути тотожним об'єкту (чи об'єктам), які вона вивчає. Предметом соціології є окремі аспекти, особливості, відносини об'єкта дослідження. Сучасне тлумачення предмета соціології має враховувати насамперед те, що вона є специфічним науковим знанням про суспільство, яке відрізняється від інших суспільних наук і має свій самостійний предмет.

Об'єкт соціології – суспільство як цілісна соціальна реальність, що відбиває ту чи іншу сторону соціального життя, такі об'єктивні явища суспільства, як соціальні відносини, соціальні зв'язки, соціальні організації, соціальні інститути тощо. Зарубіжні автори по-різному висловлюються щодо предмета соціології, але найбільш загальноприйнятим є розуміння, що **предмет соціології** – це закони і закономірності функціонування та розвитку суспільства як цілісного організму; особистості, соціальної групи, спільноти; соціальне

життя суспільства, тобто взаємодія соціальних суб'єктів з проблемами, пов'язаних з їх соціальними статусами і ролями.

Отже, **соціологія** – це наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії.

11.2 Закони і категорії соціології

У процесі функціонування спільнот формується безліч різних соціальних зв'язків. Нерідко вони сприймаються, як щось тимчасове, випадкове. Та насправді всі вони зумовлені суспільними зв'язками, відносинами, що характеризуються загальністю, необхідністю. Ці зв'язки називають законами.

Соціальний закон – об'єктивний і повторюваний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей або їх дій. В сучасній соціології виділяють п'ять категорій соціальних законів:

– **закони, що констатують співіснування соціальних явищ.** За такими законами, якщо явище одне, то має бути і інше явище. Так, індустріалізація і урбанізація в суспільстві визначають скорочення зайнятого в суспільному господарстві населення;

– **закони, що визначають тенденції розвитку.** Ці закони зумовлюють зміну структури соціального об'єкта, перехід від одного порядку взаємовідносин до іншого. Наприклад, зміна характеру продуктивних сил вимагає зміни характеру виробничих відносин;

– **закони, що визначають зв'язок між соціальними явищами.** Це функціональні закони, вони відображають зв'язок між основними елементами соціального об'єкта, що відбиває характер його функціонування;

– **закони, що фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами.** Ці закони зводяться до того, що найважливішою і найнеобхіднішою умовою соціальної інтеграції виступає поєднання суспільних інтересів з особистими;

– **закони, що вказують на можливість чи вирогідність зв'язку між соціальними явищами.** Так, рівень розпаду шлюбів в різних країнах підвищується і коливається разом з економічними циклами.

Соціальні закони або тенденції проявляються не взагалі, а в конкретній формі – в діяльності окремої людини. Людина діє в конкретній обстановці, умовах суспільства. Соціологія досліджує відносини соціальних спільностей, верств, що дозволяє не лише виявити форми прояву соціальних тенденцій у різних сферах суспільства, дисфункціональні елементи в соціальному механізмі, але й їх усувати.

Категорії соціології. Поняття «категорія» виражає універсальні особливості дійсності, загальні закономірності розвитку матеріальних, природних і духовних явищ. Як родове поняття, воно означає розряд, групу предметів, явищ тощо.

Розрізняють дві основних групи категорій соціології:

1. Категорії, що пояснюють статику суспільства, його структуру з виокремленням її основних підсистем та елементів. Серед них такі категорії, як «соціальна спільність», «соціалізація», «особистість», «соціальна група», «соціальна верства», «соціальна стратифікація», «соціальний контроль» та ін.

2. Категорії, що характеризують динаміку суспільства, його основні зміни – причини, характер, етапи тощо. Ці категорії вказують, як змінюється соціальний об'єкт, якими є особливості його розвитку. Серед них такі категорії, як «соціальний розвиток», «соціальна трансформація», «соціальний протест», «соціальний рух», «соціальна мобільність» та ін.

Більш поширеним є підхід, за яким виділяють три групи категорій:

1. **Загальнонаукові категорії** у соціологічному заломленні («суспільство», «соціальна система», «соціальний розвиток» тощо).
2. **Безпосередні соціологічні категорії** («соціальний статус», «стратифікація», «соціальний інститут», «соціальна мобільність» тощо).
3. **Категорії дисциплін, суміжних із соціологією** («особистість», «сім'я», «соціальна політика», «економічна соціологія» тощо)

Однією з особливих і найуживаніших у соціології є категорія «соціальне».

Соціальне (лат. *socialis* – товариський, громадський), сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Категорія «соціальне» тісно взаємодіє з категорією «соціальні відносини».

Соціальні відносини – самостійний, специфічний від суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб'єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.

Поняття «соціальні відносини» і «суспільні відносини» часто ототожнюють. Але це правомірно лише тоді, коли соціальні відносини розглядають у широкому значенні, протиставляючи їх природним. Суспільні відносини є більш широким поняттям, ніж соціальні відносини. Суспільні відносини – це ті відносини, які встановлюються між великими групами людей. За сферою прояву суспільні відносини можна поділити на: економічні, політичні, духовні, соціальні. Соціальні відносини – це стосунки між групами людей, різноманітні зв'язки між соціальними суб'єктами в процесі їх життєдіяльності, вони існують поряд з суспільними відносинами. До них можна віднести всі форми відносин між невеликими спільнотами: побутові, сусідські і т.д. Це трансформація суспільних норм через призму індивідуальних інтересів.

Важливими категоріями є також «соціальна дія» та «соціальна взаємодія».

Соціальна дія – визначена система вчинків, засобів і методів, за допомогою яких особа чи група має намір змінити поведінку, установки або думки інших осіб чи груп;

Соціальна взаємодія – вид безпосередніх або опосередкованих стосунків, зв'язків, що існують і проявляються на суспільному і міжособистісному рівнях; форма соціальної комунікації або спілкування двох і більше осіб, спільнот, в якій систематично здійснюється вплив один на одного.

11.3 Структура, функції і методи соціології

Під **структурою соціологічного знання** розуміють систему взаємопов'язаних уявлень, понять, поглядів, підходів, теорій про соціальну дійсність на різних рівнях, виходячи із ступеня узагальнення або конкретизації пояснення соціальної дійсності. Особливістю структури соціологічного знання є те, що вона є не просто певною сукупністю інформації, уявлень і наукових понять про соціальні явища і процеси, а перш за все певною упорядкованою системою знань про суспільство як динамічно функціонуючий соціальний організм.

Існує багато підходів до визначення критеріїв структуроутворення і кількості рівнів соціології – від найпростішого (поділ соціології на фундаментальну і прикладну до найскладнішого (виокремлення семи рівнів соціології). Але більшість учених дотримується думки про трирівневу структуру соціології, яка передбачає такі рівні соціологічного знання: загальнотеоретична соціологія, спеціальні і галузеві соціологічні теорії та емпіричні дослідження.

1. **Загальнотеоретична соціологія.** На цьому рівні суспільство вивчають як єдиний соціальний організм, акцентуючи на глобальних проблемах. Отримані знання встановлюють сутнісний зв'язок між окремими підсистемами суспільства, всебічно описують їх.

2. **Спеціальні і галузеві соціологічні теорії** мають набагато вузький пізнавальний ракурс, аніж загальносоціологічні. Вони торкаються в основному окремих сфер суспільного життя, соціальних груп та інститутів, поєднують у собі теоретичний і емпіричний рівні дослідження. Вони, по суті, займають проміжне становище між фундаментальними і емпіричними дослідженнями, тобто займають середній рівень, і які забезпечують взаємозв'язок між ними в межах окремих галузей соціології.

Галузеві соціологічні теорії, або просто галузеві соціології – галузі соціологічного знання, які постають на межі власне між соціологією та іншими науками: економікою, правознавством, політологією. Вони ніби розподіляють свій об'єкт з тією чи іншою наукою про суспільство, виділяючи в ньому власне соціальний вимір, насамперед, соціальні відносини, групові інтереси, інституційні зв'язки тощо. Так, галузевими називають економічну соціологію, соціологію політики, соціологію культури, соціологію праці тощо.

Спеціальні соціологічні теорії – галузі соціологічного знання, які вивчають, насамперед, окремі соціальні спільноти у їх конкретному стані (соціологія малих груп, соціологія міста, соціологія молоді, соціологія села та ін.), соціальні інститути (соціологія сім'ї, соціологія освіти тощо), соціальні процеси (соціологія конфлікту, соціологія вивчення мобільності міграційних

процесів, масової комунікації, злочинності, самогубств і ін.). До спеціальних соціальних теорій відносять також соціологію особистості та ті теоретичні побудови, які пояснюють закономірності міжособистісного спілкування: теорію соціальних ролей, теорію референтних груп, соціальних статусів.

Третій рівень системи соціологічного знання – це **конкретно соціологічні (емпіричні) дослідження** соціальних фактів, тобто теорія, методика і техніка конкретно-соціологічного аналізу.

У сучасній соціології виділяють також – макро і мікро- соціології.

Макросоціологія орієнтується на дослідженнях великих соціальних спільнот, систем і груп, а також на вивчення глобальних соціальних процесів. Тим самим вона спрямована на вивчення законів і закономірностей суспільного життя людства в цілому, у сукупності його основних підсистем.

Мікросоціологія досліджує соціальні процеси, явища і тенденції, що відбуваються у відносно невеликих соціальних системах, таких, як сім'я, колектив, мала соціальна група.

Різноманітність зв'язків в соціології із життям суспільства, її суспільне призначення визначаються насамперед тими функціями, які вона виконує.

Серед основних **функцій соціології** виділяють:

1. **Пізнавальна функція.** Соціологія покликана вивчати соціальні явища, які через свою природу не тільки відчують постійну дію людської практики, а й самі є її прямим наслідком. Пізнавальна функція імплікує накопичення знань про природу конкретного стану соціальних явищ, про те, як розвиваються суспільство і людина.
2. **Описова функція** – систематизація, опис, нагромадження отриманого дослідницького матеріалу у вигляді аналітичних записок, різних наукових звітів, статей, книг.
3. **Інформаційна функція** – збір, систематизація і нагромадження соціологічної інформації, отриманої в результаті проведення дослідження.
4. **Прогностична функція** – видача соціологією соціальних прогнозів.
5. **Ідеологічна функція** – участь соціології в ідеологічному житті суспільства.
6. **Методологічна функція** – розробка засобів вивчення соціальних процесів та явищ.
7. **Функція соціального управління.** Виявляється у свідомій, цілеспрямованій дії щодо соціальних систем, інститутів, процесів з метою оптимізації напряму, темпів їх розвитку і функціонування.
8. **Виховна функція** – реалізується в тому, що знання, які здобуваються соціологією використовуються системою виховання і впливу на свідомість і поведінку людей з метою формування їх певних соціальних якостей.

Методи соціології – це способи, інструменти, які використовує соціальна наука задля дослідження законів і категорій, що становлять її предмет. Метод взагалі визначається в науковій літературі як

систематизований засіб досягнення теоретичного і практичного результату, вирішення проблеми або отримання нової інформації.

В соціології використовують, по-перше, загальнонаукові методи (історичний, структурно-функціональний, порівняльний, системний, аналіз, синтез і т.ін.), по-друге, власне методи соціологічного дослідження.

Методи соціологічного дослідження діляться на **методи збору інформації** (метод аналізу документів, метод спостереження, метод опитування, метод експерименту) і **методи аналізу матеріалу** (використання статичних групувань, шкалування, виявлення кількісних залежностей і т.д.).

1. **Метод аналізу документів.** Документом в соціології називають створений людиною предмет, призначений для фіксації, передачі і зберігання інформації. В залежності від автора документи поділяються на офіційні (створені юридичною або посадовою особою) та документи приватного походження. За змістом документи поділяються на правові, економічні, технічні і т.д. Існує два види методів аналізу документів – традиційний і контент-аналіз.

2. **Метод спостереження.** Характерними рисами наукового спостереження, на відміну від буденного, є **систематичність, планомірність, цілеспрямованість.** Спостереження може бути: включеним, невключеним; польовим, лабораторним. Головною особливістю методу спостереження є те, що відбувається безпосередній зв'язок з об'єктом, також однією з особливостей методу є неможливість повторного спостереження.

3. **Метод опитування.** Даний метод займає 90% всіх методів збору інформації. Опитування – це метод збору соціальної інформації про об'єкт в ході безпосереднього (інтерв'ю) або опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога (інтерв'юєра) і того, кого опитують (респондента) шляхом реєстрації відповідей респондента.

Методи опитування поділяються на інтерв'ю і анкетне опитування. **Інтерв'ю** – бесіда, що проводиться за певним планом і передбачає прямий контакт інтерв'юєра з респондентом. Особливістю анкетного опитування є використання анкети, що заповнюється респондентом (сам читає анкету і фіксує відповіді). **Анкетне опитування** може бути очним, при якому інтерв'юєр роздає анкети і присутній при їх заповненні, та заочним, яке в свою чергу може бути поштовим (анкети розсилаються поштою і через деякий час повертаються дослідникам), пресовим (анкета публікується на сторінках газет чи журналів) і телефонним (опитування відбувається по телефону). Особливим видом опитування є **експертне опитування**, тобто опитування, в ході якого респондентом є експерт (спеціаліст в певній галузі діяльності).

4. **Метод експерименту.** Соціальний експеримент – спосіб отримання інформації про соціальний об'єкт в результаті впливу на нього деяких факторів. Експеримент передбачає безпосереднє втручання дослідника в реальний хід подій. Виділяють наступні види експерименту: економічний, правовий, педагогічний, соціально-психологічний і т.д.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Коли виникла соціологія як специфічна галузь наукового знання?
2. Що є об'єктом соціології?
3. Чим відрізняється соціологія від інших наук про суспільство?
4. Що таке “соціальні закони”? Чим вони відрізняються від законів природи?
5. Що Ви розумієте під терміном “соціальне”?
6. Чим відрізняється макро- і мікросоціологічна теорії?
7. У чому суть основних функцій соціології?
8. Що ви розумієте під методами і прийомами соціології?
9. Чому зростає значення соціології в наш час?
10. У чому виявляється зв'язок соціології з іншими науками?
11. Аргументуйте твердження про соціологію як одну з провідних соціально-гуманітарних дисциплін.

ТЕМА 12 СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

12.1 Сутність та типологія суспільств

12.2 Характеристика основних елементів суспільства

12.3 Соціальна структура суспільства

12.1 Сутність та типологія суспільств

В соціологічній науці термін «суспільство» розглядається в широкому і вузькому значеннях. У широкому значенні – це сукупність відносин зв'язків між людьми, що історично розвиваються і складаються в процесі їхньої спільної життєдіяльності. У вузькому значенні – це історичний конкретний тип (рід, вид, підвид) того чи іншого суспільства (наприклад, буржуазне суспільство), певні форми соціальних відносин і зв'язків, що відображають всебічну залежність індивідів одне від одного.

Осмислення й усвідомлення того, що людина живе в суспільстві, відбувалося в процесі тривалого розвитку соціально-філософської науки : в античні часи сфера людського буття ототожнювалася не з суспільством, а з державною; у філософії Нового часу уявлення про суспільство спочатку формуються переважно в рамках теорії суспільного договору, відповідно до якої перехід людини з природного в суспільний стан пов'язується з виникненням держави.

Великий крок вперед у цьому напрямку був зроблений Г. Гегелем , який відокремив громадянське суспільство як сферу приватних (майнових та інших) інтересів людей від держави, що являє собою сукупність взаємозалежних установ і організацій , які здійснюють управління суспільством, використовуючи владні функції.

В поясненні сутності і будові суспільства, як цілісної системи, механізмів його функціонування і розвитку особлива роль належить засновникам і видатним представникам соціологічної науки. Французький соціолог О.Конт вважав суспільство функціональною системою, структуру якої складають сім'я, класи і держава; яка базується на поділі праці і солідарності. Є.Дюркгейм розглядав суспільство, як індивідуальну духовну реальність, засновану на системі колективних уявлень. Класик німецької соціології М.Вебер вважав, що суспільство - це взаємодія людей, яка є продуктом соціальної тобто орієнтованої на інших людей , дії. Американський соціолог Т.Парсонс визначав суспільство , як систему соціальних дій і відносин між людьми, початком яких є норми і цінності. К.Маркс вважав , що суспільство - це сукупність відносин між людьми , що історично розвиваються в процесі їхньої спільної діяльності.

Таким чином, поняття суспільство в своєму історичному розвитку мало велику кількість різних тлумачень залежно від історичного періоду, а також концепцій і шкіл, в межах яких воно формувалося.

В соціології варто розрізнити три дуже подібні поняття – «країна», «держава», «суспільство». **Країна** – це частина світу або території, що має

визначені кордони і користується державним суверенітетом. **Держава** – це політична організація даної країни, що включає визначений тип режиму влади, органи і структури правління. **Суспільство** – це соціальна організація даної країни, основу якої складає соціальна структура. Отже, суспільство – це соціальна організація не тільки країни, але також нації, народності, племені.

До найхарактерніших сутнісних рис суспільства належить:

- спільність території проживання людей, що взаємодіють між собою;
- цілісність і сталість (єдине ціле);
- здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- певний рівень розвитку культури, система норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми;
- автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток.

Із соціологічної точки зору американський соціолог Едуард Шіллз суспільством вважав об'єднання, що відповідає таким критеріям:

- 1) не є частиною якої-небудь більш великої соціальної системи (суспільства);
- 2) шлюби укладаються між представниками лише даного об'єднання (суспільства);
- 3) поповнення за рахунок дітей, які визнані представниками цього суспільства;
- 4) існування його у тривалішому часі, ніж середня тривалість життя окремого індивіда;
- 5) наявність власної назви та історії;
- 6) єдність загальної системи цінностей (традиції, звичаїв, норм, законів, правил тощо);
- 7) має власну систему управління.

Усе це дає змогу трактувати суспільство, як соціальну систему.

Типологізація суспільства – це класифікація суспільства на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, які відрізняють одні суспільства від інших. Залежно від критеріїв соціологи по-різному визначали типи суспільств. Наприклад, беручи за головну ознаку письменність, їх поділяли на писемні та дописемні. За критерієм чисельності рівнів управління та ступенів соціальної диференціації всі суспільства поділяють на прості і складні.

Прості суспільства – це ті, де немає керівників та підлеглих, багатих та бідних (первісні племена), **складні суспільства** – це суспільства, де є кілька рівнів управління, декілька соціальних верств населення, що розташовуються зверху вниз із зменшенням доходів.

Характерним для соціології є розподіл суспільства на **традиційне** та **індустріальні**. В основі цієї типології лежить критерій способу здобуття засобів існування:

1. **Суспільство мисливців і збирачів**. Структура його надто проста, а соціальне життя організоване на основі родинних зв'язків, усім править вождь.

2. **Садівничі суспільства.** Воно теж ще не знає, що таке додатковий продукт, основою його соціальної структури є родинні зв'язки. Але їх система помітно розвинутіша, складніша.

3. **Аграрні суспільства.** На цьому етапі вже з'являється додатковий продукт, розвиваються торгівля, ремесло, зароджується держава. Система родинних зв'язків перестає бути основою соціальної структури суспільства.

4. **Промислові суспільства.** Виникають наприкінці 18 століття, з появою промислового виробництва, використанням у виробничих цілях наукових знань, значним додатковим продуктом, розвитку системи державного управління.

Застосування цього критерію іншими соціологами передбачає, крім перших трьох, **індустріальне** та **постіндустріальне** суспільства (правда, не у всіх країнах, а лише у найрозвинутіших). У **постіндустріальному** суспільстві переважає не промисловість, а інформатика, інформаційно-комп'ютерні технології та сфера обслуговування. Безлюдні роботизовані заводські цехи, гігантські супермаркети, космічні станції – ознаки постіндустріального суспільства, яке ще часто називають інформаційним. Глобальні зміни відбуваються у всьому соціокультурному комплексі.

Для постіндустріального (інформаційного або технотронного) суспільства характерно: висунення на передній план (після сільського господарства і промисловості) теоретичної сфери економічної діяльності сфери послуг; індивідуалізація виробництва і споживання, визначення провідної ролі науки, знань, отримання і розповсюдження інформації, а також університетів, науковців, менеджерів, комп'ютеризація і відкритість суспільства; безперервна освіта і різке зростання творчого начала в праці, професіоналізму, відповідальності. Різницю стартових умов соціального просування визначають вже не расові, статеві або вікові відмінності, а освіта, досвід, майстерність, талант людини.

Існують й інші підходи до типологізації суспільства. Зокрема в середині 19 століття К.Маркс запропонував власну типологію суспільства за способом виробництва і формою власності – первіснообщинна, рабовласницька, феодална, капіталістична, комуністична, суспільно – економічні формації. Німецький соціолог Фердинанд Тьонніс з огляду на наявність і стан промислового виробництва, класифікував їх на традиційне (допромислове) та промислове.

Сучасна соціологія використовує всі зазначені типології, поєднуючи їх у певну синтетичну модель. Її автором вважають американського соціолога Даніеля Белла, який розділяв всесвітню історію людства на три стадії: доіндустріальну, індустріальну, постіндустріальну.

Соціальний розвиток суспільства з такими соціальними змінами, коли одна стадія приходить на зміну іншій, змінюються технологія, спосіб виробництва, форма власності, соціальні інститути, культура, спосіб життя, чисельність населення, соціальна структура суспільства. Процес соціальних змін, що відбувається впродовж періоду переходу суспільства від доіндустріальної до

індустріальної форми життя носить назву модернізація. Вона охоплює кардинальні зміни соціальних інститутів та способу життя людей.

Модернізація – це перехід від однієї якості суспільства до іншої, спроба кожного окремого суспільства пристосуватися до сучасних вимог, відмова від старих форм життєдіяльності та пошук нових. За умов модернізації на перший план виходять технологічні і економічні тенденції в розвитку суспільства. Соціологи розрізняють два типи модернізації – органічну та неорганічну.

Органічна модернізація є моментом власного розвитку країни та підготовлена всім ходом попередньої її еволюції. Така модернізація починається з культури, зі змін у суспільній свідомості.

Неорганічна модернізація – це відповідь на зовнішній виклик зі сторони більш розвинутих країн, формою «наздоганяючого розвитку» з метою подолання історичної відсталості. Вона починається з економіки та політики, а не з культури. Саме такий вид модернізації властивий пострадянським країнам.

12.2 Характеристика основних елементів суспільства

Суспільство розглядають як макросистему, яка включає сукупність підсистем.

Соціальна система – це складноорганізоване цілісне утворення, впорядковане і пов'язане з сукупністю взаємодетермінованих зв'язків між його елементами.

Можна виділити ряд особливостей, які притаманні соціальній системі:

- 1) Цілісність, відносна завершеність об'єкта і його відносна єдність;
- 2) Наявність внутрішніх зв'язків;
- 3) Наявність зовнішніх зв'язків з іншими об'єктами та системами;
- 4) Має свою структуру, внутрішню будову;
- 5) Соціальна система, як об'єкт є відносно автономною;
- 6) Самоорганізована і саморегульована система;
- 7) Виконує численні функції;
- 8) Соціальна система скерована на досягання певного результату.

Основними типами виділення й аналізу соціальних систем є соціальні спільноти, соціальні інститути, соціальні організації.

Соціальна спільність – це сукупність індивідів, яка реально існує, яку можна емпірично зафіксувати, що відрізняється відносною цілісністю та виступає самостійним суб'єктом соціальної дії (молодь, політична партія, сім'я тощо).

Соціальні спільноти відрізняються великим різноманіттям видів і форм.

За кількісним складом вони змінюються від союзу двох людей (діади), до таких, які начисляють десятки мільйонів; за тривалістю існування - від таких, що тривають недовго (концертна аудиторія), до таких, що існують протягом багатьох століть (етноси); за щільністю зв'язків між індивідами – від різного ступеня згуртованих колективів (протестантська секта) до вельми розпливчатих, аморфних організацій (клуб любителів певного стилю в музиці).

Соціальні спільноти можуть виникати спонтанно (мимовільно), інституціоналізовано (організовано), бути формальними чи неформальними. За найдетальнішою сукупністю ознак можна виділити два широкі підкласи соціальних спільнот – масові й групові спільноти.

Масова соціальна спільнота – це сукупність індивідів, яких об'єднують спільні погляди, схильності, смаки тощо. Наприклад, широкі рухи за чистоту навколишнього середовища, члени любительських клубів, вболівальники спортивних команд. Масові соціальні спільноти мають в основному статистичний характер, значною мірою вони є неструктурованими, аморфними утвореннями ситуативного походження; Функціонують на основі і в межах конкретної діяльності, неможливі поза нею.

Групова соціальна спільнота (соціальна група). Соціальна група – відносна мала кількість людей, пов'язаних між собою формою діяльності, спільністю інтересів, норм, цінностей. У суспільстві існує значна кількість типів, видів груп.

Залежно від чисельності груп, вони поділяються на :

Великі – включають значну кількість людей, які між собою не взаємодіють (колектив підприємства).

Малі – відносно невелика кількістю людей, які безпосередньо пов'язані особистим контактом, об'єднані спільними інтересами, цілями (студентська група), як правило, в малій групі є лідер.

В залежності від способу утворення соціальної групи поділяються на: формальні - організовані для реалізації певної задачі, цілі чи на основі спеціалізованої діяльності (студентська група); неформальні - добровільні об'єднання людей на основі інтересів, симпатій(компанія друзів).

Від характеру зв'язків в середині групи, поділяються на первинні і вторинні.

Первинна соціальна група – це невелика група людей, між якими існують прямі контакти, що відображають різні аспекти їх особистостей. До первинних соціальних груп можна віднести сім'ю, групи друзів, невеликі виробничі колективи.

Вторинна соціальна група, між якими майже відсутні емоційні зв'язки і її взаємодія зумовлена прагненням досягнути певної мети.

Виділяють також такий вид груп, як референтна група – це соціальна група, що реферує цінності суспільства і за нормами якої живе і діє індивід, який входить до складу цієї групи.

Соціальні інститути. Соціальний інститут – це стійка, організована форма діяльності груп, спільностей людей, соціальних верств, форма закріплення і спосіб здійснення спеціалізованої діяльності, яка забезпечує функціонування суспільних відносин. Соціальні інститути виникають в процесі суспільного розподілу праці і суспільних відносин в межах соціальної організації суспільства. Їх діяльність може бути охарактеризована з зовнішнього та внутрішнього боку. Зовнішні соціальні інститути – це сукупність осіб, установ, які володіють певними матеріальними засобами і здійснюють конкретну соціальну функцію. Змістовна, внутрішня, сторона

діяльності соціальних інститутів – певний набір стандартів поведінки конкретних осіб в конкретній ситуації. Кожний соціальний інститут характеризується наявністю мети діяльності конкретними функціями, що забезпечують її досягнення, набором соціальних позицій та ролей, типових для певного соціального інституту, а також системою санкцій.

Кожний соціальний інститут має свою структуру, яка включає:

1. Соціальні норми, правила, які уособлюються у вимогах, статутах, інструкціях, законах. Соціальні норми – це система вимог і правил, які встановлені суспільством або групою щодо своїх членів з метою здійснення ними діяльності за певним зразком. Соціальні норми деперсоналізовані, вони стосуються кожного члена суспільства.
2. Наявність спеціалізованих установ, закладів (наприклад, тюрма, церква як будівля).
3. Спеціалізований професійний суб'єкт соціального інституту (наприклад, в політичних інститутах – чиновники).
4. Здійснення соціального контролю, яке відбувається через санкції. Прикладом формального соціального інституту може бути суд.

За типом вирішуваних завдань соціальні інститути можна розділити на п'ять груп:

- 1) економічні, що займаються виробництвом і розподілом матеріальних благ, організацією праці і т. ін. (власність);
- 2) політичні, пов'язані із здійсненням функцій влади (влада, уряд, держава);
- 3) інститути стратифікації, які визначають розподіл позицій і людських ресурсів;
- 4) родинні інститути (сім'я, шлюб);
- 5) культурні інститути, що пов'язані з релігійними звичаями, з науковою і художньою творчістю; організують відношення людей до релігії, культури та ін. (церква, мистецтво).

Основними функціями соціальних інститутів є: організаційна, регулятивна – управлінська, культурна – виховна, контрольна.

Суспільство, як соціальні реальність упорядковано не тільки інституціонально, але й організовано. Організація, як процес налагодження та узгодження поведінки індивідів притаманна всім суспільним утворенням – об'єднанням людей, закладам, установам тощо.

Соціальні організації – це відносно автономна група людей, що разом прагне досягти визначної мети. Основні ознаки соціальної організації – це наявність мети, сукупність статусів і ролей, наявність правил у середині організації, ієрархічна структура, підпорядкованість вищестоящим організаціям. Наприклад школа, університет, банк, підприємство, фірма тощо. Суспільство розглядає соціальну організацію, як інструмент для досягнення певних цілей – економічних, соціальних, політичних, ідеологічних. Особливості соціальної організації полягають насамперед в ієрархічності її елементів, тобто це не що інакше, як пірамідально побудована система. Їхніми елементами, як і елементами всіх соціальних систем є люди, які взаємопов'язані між собою на основі ієрархії соціальних статусів та соціальних

ролей. Що до типології організацій, найбільше виділяють два основних типи: формальні і неформальні організації.

Формальні організації будують соціальні відносини на підставі регламентації зв'язків, статусів, норм. Ними є, наприклад, фірма, мерія, університет.

Неформальні організації ґрунтуються на товариських взаєминах та особистому виборі зв'язків учасників і характеризується соціальною самостійністю. Ними є любительські групи, відносини лідерства тощо.

12.3 Соціальна структура суспільства

Будь яка соціальна система має певну соціальну структуру.

Соціальна структура суспільства ієрархічна упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами.

Соціальна структура суспільства є частиною соціальної системи, об'єднує в собі два компонента – соціальний склад, тобто набір елементів даної структури, серед яких різноманітні за типом спільності та групи людей; соціальні зв'язки, тобто набір зв'язків цих елементів, що відрізняються як за поширеною їхньою дією, так і за значенням у характеристиці соціальної структури суспільства на певному етапі функціонування й розвитку.

Отже, соціальна структура суспільства це стійкий зв'язок елементів у соціальній системі, що означає об'єктивний розподіл суспільства на окремі спільності (групи, класи, прошарки) і в той самий час, вказує на різноманітне становище людей щодо один одного, виходячи з численних критеріїв. Кожен з елементів соціальної структури суспільства у свою чергу є складною соціальною системою зі своїми підсистемами і зв'язками. Основним елементами соціальної структури є індивіди, котрі займають окремі соціальні позиції (статуси в суспільстві й виконують у ньому певні соціальні функції ролі). На основі статусно-рольових ознак і відбувається об'єднання індивідів у групи та інші соціальні спільності. Тому соціальну структуру суспільства визначають ще і як сукупність статусів і ролей, які схожі на переплетення гілок, що складають корону дерева. У свою чергу статуси й ролі – це похідні суспільного поділу праці, які освоюють індивіди у процесі суспільного поділу праці, які освоюють індивіди у процесі соціалізації.

Таким чином, соціальна структура – це анатомічний «кістяк» суспільства, де «плоттю», що оточує даний «кістяк» є культура, а початком є соціальний контроль, який включає різноманітні норми й санкції, прийняті в даному суспільстві. Крім того, варто підкреслити, що «будівельними цеглинами» соціальної структури суспільства є саме статуси й ролі, що пов'язується між собою функціональними відносинами

У соціології поняття «соціальна структура» вживається в широкому й вузькому значеннях. У широкому значенні – це соціальна структура це побудова суспільства в цілому, система зв'язків між усіма основними елементами. У вузькому значенні термін «соціальна структура» визначають, як сукупність

соціально – класових, соціально – демографічних, професійно – кваліфікаційних, територіальних, етнічних конфесійних спільностей, пов'язаних відносно стійкими взаємовідносинами.

Серед основних підструктур соціальної структури суспільства виділяють

Соціально – класова структура суспільства – сукупність соціальних класів, певні зв'язки і відносини. Основу соціально – класової структури складають класи - великі соціальні спільності людей, що розрізняються за їх місцем в системі суспільного виробництва.

Англійський соціолог Чарльз Бут на основі поділу населення залежно від умов його існування (район проживання, прибуток, тип житла та інші) виділяв три суспільних класи : «вищий», «середній», і «нижчий». Таким розподілом користуються і сучасні соціологи.

Соціально – демографічна структура включає спільності, які виділяються за віком, статтю. Ці групи утворюються на основі соціально – демографічних ознак (молодь, пенсіонери, жінки та ін.).

Професійно – кваліфікаційна структура суспільства включає спільності, що утворюються на основі професійної діяльності в різних галузях народного господарства.

Соціально – територіальна структура. Територіальні спільності розподіляються за місцем проживання (мешканці міста, села, регіонів).

Етнічні спільності – це спільності людей, об'єднаних за етнічною ознакою (народ, нація).

Конфесійні спільності – групи людей, що утворюються на основі віросповідання, на основі належності до певної віри (християнин, буддисти і інші).

Отже, суспільство є складноструктурованою та багатовимірною будовою. Кожна особистість від народження до кінця свого життя в ньому може бути охарактеризована через набір властивих їй статусів та відповідних їм соціальних ролей, також об'єктивно є членом одночасно багатьох соціальних груп та спільнот, які разом з соціальними інститутами та соціальними організаціями , системою соціальних відносин і складають соціальну структуру суспільства.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Що таке «суспільство»? Чому людина не може існувати поза суспільством?
2. Чи можна ототожнювати суспільство з державою? Поясніть.
3. Які історичні типи суспільства ви знаєте?
4. За якими критеріями можна здійснювати типологізацію суспільства? Наведіть приклад.
5. В чому полягає різниця між доіндустріальним, індустріальним та постіндустріальним суспільством?
6. До якого типу суспільства ви віднесли б сучасну Україну?
7. Що слід розділити під терміном «модернізація суспільства»?
8. Що означає суспільство, як соціальна система?

9. Охарактеризуйте основні елементи соціальної системи.
10. Поясніть поняття соціального інституту, яка його структура?
11. На основі чого утворюються соціальні спільності?
12. Що таке соціальна структура суспільства?

ТЕМА 13 ОСОБИСТІТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПРОЦЕСІВ

- 13.1 Поняття особистості в соціології
- 13.2 Соціалізація: сутність, етапи, агенти
- 13.3 Соціальний статус та соціальна роль особистості
- 13.4 Девіантна поведінка: форми, види, причини

13.1 Поняття особистості в соціології

Елементами соціальних систем є люди. Входження людини в суспільство відбувається через різноманітні соціальні спільності: групи, інститути, організації та системи прийнятих у суспільстві норм і цінностей (культуру). Внаслідок цього людина залучена до багатьох соціальних систем, кожна з яких справляє на неї системоформуючий вплив. Вона стає не тільки елементом соціальної системи, а системою, що має складну структуру.

У соціології особистість розглядається не як продукт природи, а передусім як сукупність суспільних відносин, продукт суспільства.

Особистість як соціальна якість людини є предметом соціальних наук: філософії, соціології, психології та ін. Соціологія досліджує особистість як суб'єкт соціальних відносин, виділяючи в ній соціально-типові характеристики, які розвиваються під впливом соціальних інститутів, а також шляхи та канали зворотного впливу особистості на соціальний світ. Отже специфіка соціального підходу до вивчення особистості полягає в тому, що він аналізує її суто соціальні характеристики.

У повсякденній і науковій мові дуже часто зустрічаються терміни: «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість». Найчастіше ці слова вживаються як синоніми. Але якщо ставитися суворо до визначення даних понять, то можна виявити істотні значеннєві відтінки.

Людина – поняття саме найзагальніше, родове. Це поняття використовується для позначення загальних, властивих усім людям можливостей, що відрізняють нас від тваринного світу.

Індивід – одиничний представник людського роду і його «першоцеглинка». Його характеристиками є такі ознаки, як стать, вік, раса, статус, роль.

Індивідуальність – сукупність рис, що відрізняють одного індивіда від іншого, причому розбіжності проводяться на різних рівнях -біологічному, нейрофізіологічному, психологічному, соціальному та ін.

Поняття особистості використовується в різних науках. Спочатку слово «особистість» означало маску, роль, яку відігравав актор у грецькому театрі. Соціологічне поняття особистості легше засвоюється при порівнянні його з поняттям особистості в інших науках. Зокрема:

у психології особистість – це, насамперед, індивідуальність людини, яка показує відмінність цієї людини від інших людей. Проте ознака індивідуальності сама по собі недостатня: індивідуальні і тварини.

Інша важлива риса психологічного розуміння особистості-самосвідомість;

у філософії особистість – більш складне утворення. Воно містить у собі психологічні риси, але вводить і нові. Особистість у філософії – це «властивість» поведінки людини, що виявляється в ряді властивостей суб'єктивного плану. Це, насамперед, свобода волі, здатність приймати рішення й нести за них відповідальність. Чим складніше приймати рішення, тим більше розкривається властивість людини як особистості. Обов'язковою рисою особистості є критичність, самокритичність, здатність до творчості; в історії також активно використовує поняття особистості. Історики вважають особистістю будь-кого, чия діяльність має значимість для інших людей у тому чи іншому масштабі й контексті.

Представлені визначення особистості в інших науках створюють фон задля з'ясування власного соціологічного розуміння цієї властивості людини. Основна відмінність соціологічного трактування особистості полягає в тому, що соціологія включає в це поняття об'єктивний зміст діяльності людини. Отже, в соціології особистість – це певна соціальна властивість людини, що визначає її зв'язки з іншими людьми в даний час.

Особистість з погляду соціології, означає одиничну людину, що виявляє соціально значимі риси індивідуальної життєдіяльності завдяки взаємодії з іншими людьми і цим сприяє стабілізації та розвитку суспільних відносин.

Соціальна властивість – це здатність здійснювати соціально значиму діяльність. Людина починається як особистість у соціологічному плані в той момент, коли вона набуває здатності виконувати соціально значиму діяльність – хоча б одну соціальну роль. З оволодінням першою соціальною роллю людина починається як особистість, а з набуттям певної матеріальної незалежності від батьків або інших осіб вона стає особистістю.

Ключовим поняттям у розумінні природи особистості є її соціальна структура. Особистість взаємодіючи із суспільством, виявляє свої характерні риси: самосвідомість, ціннісні орієнтації, соціальні відносини, автономність, внутрішню духовну структуру (потреби, інтереси, цінності, мотиви, соціальні настанови тощо).

Соціологічний підхід до структури особистості враховує передусім особливості й механізм її соціальної поведінки. Вона має певні спонукальні чинники, до яких належать потреби та інтереси.

Потреби – це внутрішні стимули активності особистості, те, що забезпечує її існування і самозбереження. Виділяють два види потреб: природні і соціальні. Природні потреби – це потреби людини як біологічної істоти, наприклад, потреба в їжі, житлі, одязі і т.п.. Соціальні потреби створюються суспільством і залежать від рівня його розвитку, а також від специфічних умов діяльності соціальних суб'єктів (особистості, соціальної групи і т.д.). прикладами соціальних потреб можуть бути потреби в спілкуванні, в трудовій діяльності, турботі про інших тощо. Усвідомлені потреби виступають вже як інтереси.

Інтерес – це форма прояву потреби, що скеровує суб'єкт на усвідомлення мети діяльності. Для того, щоб людина здійснила конкретні дії, вона повинна усвідомити потреби та інтереси, зробити їх внутрішніми мотивами.

Мотив – це спонукання до активної діяльності суб'єкта (особистості, соціальні групи, спільності), пов'язане з прагненням задовольнити певні потреби. В соціології мотив розглядається як усвідомлена потреба суб'єкта в досягненні певних цілей.

З потребами та інтересами тісно пов'язані цінності. Цінність виражає соціальне становлення людини до об'єктів та явищ оточуючої дійсності. Вона визначає ціннісні орієнтації особистості.

Ціннісні орієнтації – соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку особистості і поділяються нею. Ціннісні орієнтації виступають як соціальні настанови особистості, регулюють її діяльність.

Соціальні настанови – соціально визначені загальні орієнтації особистості, які відображають можливості особи діяти відповідно до об'єкта дії.

13.2 Соціалізація: сутність, етапи, агенти

Головним соціальним процесом, через який здійснюється взаємодія між особистістю та суспільством, є процес соціалізації.

Соціалізація – процес інтеграції індивіда в суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формується соціально значущі риси особистості.

Існують два основних підходи у визначенні сутності процесу соціалізації.

Соціалізація – це своєрідне дресування, це вулиця з одностороннім рухом, коли активною стороною є суспільство, а сама людина – пасивний об'єкт його різноманітних впливів.

Соціалізація розглядається як процес, що триває протягом усього життя людини. Активними сторонами є як суспільство, так і індивід.

В процесі соціалізації виділяють такі стадії:

1. Дотрудова стадія або стадія адаптації (від народження до підліткового періоду дитина засвоює соціальний досвід некритично, адаптується, пристосовується, спадкує).

Стадія індивідуалізації (проявляється бажання виділити себе серед інших, критичне ставлення до суспільних норм поведінки). У підлітковому віці стадія індивідуалізації, самовизначення «світ і я» характеризується як проміжна соціалізація, тому що все ще не стійке у світогляді й характері підлітка. Юнацький вік (18-25 років) характеризується як стійка концептуальна соціалізація

Стадія інтеграції (проявляється бажання знайти своє місце в суспільстві). Інтеграція відбувається благополучно, якщо властивості людини приймаються групою, суспільством. Якщо не приймаються, можливі такі виходи:

- зберігання своєї несхожості й поява агресивності взаємодій (взаємовідносин) із людьми й суспільством;
- зміна себе, «стати як усі»;
- конформізм, зовнішнє погодження, адаптація.

2. Трудова стадія соціалізації охоплює увесь період зрілості людини, увесь період її трудової діяльності, коли людина не тільки засвоює соціальний досвід, але й відтворює його, використовуючи активний вплив на середовище через свою діяльність.

3. Післятрудова стадія соціалізації розглядає літній вік як вік, що вносить. Істотний внесок у відтворення соціального досвіду, у процес передачі його новим поколінням.

Виділяють також початкову, що охоплює період дитинства і юності, і тривалу соціалізацію. Процес початкової соціалізації досягає певного ступеня завершеності при досягненні особистістю соціальної зрілості, що характеризується досягненням інтегрального соціального статусу. Досягнення останнього зазвичай передбачає: уміння розпоряджатися грошима незалежно від інших; можливість забезпечувати себе коштами до існування; проживання окремо від батьків; самостійність у виборі способу життя.

Первинна соціалізація спрямована на освоєння між особистісних ролей і відносин.

Вторинна соціалізація спрямована на освоєння соціальних ролей і відносин.

Соціалізація – процес, що триває все життя, але найбільш інтенсивно він відбувається в дитячі та юнацькі роки.

Орвіль Г. Брим молодший виділив такі важливі відмінності соціалізації дорослих і дітей.

1. Соціалізація дорослих виражена у зміні їхньої зовнішньої поведінки, дитяча – коректує базові ціннісні орієнтації.

2. Дорослі можуть оцінювати норми, діти – тільки засвоювати їх.

3. Соціалізація дорослих припускає розуміння того, що між «чорним» і «білим» є багато відтінків, діти ж сприймають усе безпосередньо – через ідеал.

4. Соціалізація дорослих спрямована на оволодіння навичками й уміннями, дітей – на мотивацію їхньої поведінки.

Роджер Гоулд припускав, що соціалізація дорослих не є продовженням соціалізації дітей, а є процесом подолання психологічних тенденцій, сформованих у дитинстві.

У процесі соціалізації дорослих нерідко відбувається уточнення, перегляд і навіть відмова від тих настанов, уявлень, що були сформовані в попередні роки. У цьому разі маємо говорити про ресоціалізацію, тобто зміну раніше соціалізованого.

Ресоціалізація – це процес засвоєння нових норм і цінностей замість старих.

Процес, зворотний соціалізації, називається десоціалізацією. Внаслідок нього людина може частково або повністю втратити засвоєні норми і

цінності. Це може бути зумовлене ізоляцією людини, уніфікацією, обмеженням спілкування та можливостей для підвищення культурного рівня та ін.

Інститути, групи й окремих людей, котрі мають значимий вплив на соціалізацію, називають агентами соціалізації. На кожному етапі життєвого шляху виділяються свої агенти соціалізації.

Дитячий період. Головними агентами соціалізації є батьки або люди, які постійно піклуються і спілкуються з дитиною.

Період від 3-х до 8-ми років. Кількість агентів соціалізації швидко зростає. Крім батьків, ними стають друзі, вихователі, інші люди з оточення дитини. Крім цього, у процес соціалізації включаються засоби масової інформації. Особливу роль серед них відіграє телебачення. У ряді праць показано, що роль телебачення зростає в міру зростання дитини, до 8-12 років часто усуваючи вплив батьків і однолітків. Телебачення сприяє формуванню ціннісних орієнтацій, прагнень, рольових моделей поведінки.

Період від 14-ти до 19-ти років. У цей період починає формуватися ставлення до протилежної статі, зростає агресивність, прагнення до ризику, незалежності й самостійності. Важливим у цей період є зміна : агентів соціалізації, зміна й ціннісних орієнтацій, включаючи існування рівнобіжних систем цінностей, посилення схильності до негативних оцінок оточуючих, розбіжність між рівнем соціальних прагнень і низького соціального статусу, суперечність між посиленням орієнтації на самостійність і залежність від батьків.

Важливим агентом соціалізації виступає сім'я. Як показали дослідження, що здійснив Леннард, на процес соціалізації впливає форма комунікації, прийнята в сім'ї: внутрішня й зовнішня. Зовнішня – спрямована на розвиток контактів і інтересів до зовнішнього світу. Орієнтація на обговорення власних проблем і відчуттів - приклад внутрішньої комунікації. Леннард підтверджував, що такий засіб комунікації супроводжується вторгненням батьків в особисте життя дітей і перешкоджає розвитку їхньої самосвідомості і здатності до самоконтролю.

Винятково важливим агентам соціалізації є школа. У школі виробляються уявлення про суспільні цінності. Смелзер відзначає, що американські школярі завчають напам'ять клятву вірності ще не розуміючи її змісту, ідеї патріотизму прищеплюються їм ще до того, як вони зможуть піддати їх сумніву. У такий спосіб здійснюється виховання майбутніх благовидних громадян. У школі діти вперше вчаться працювати в колективі, співвідносити свої потреби з інтересами інших дітей, виробляють навички підпорядкування старшим за статусом, навіть якщо ці «старші» їхні товариші.

Отже, завдяки соціалізації людина залучається до соціального життя, одержує і змінює свій соціальний статус і соціальну роль. В результаті соціалізації людина з біологічної істоти поступово перетворюється в істоту соціальну, здатну жити і діяти в суспільстві. Соціалізація – найважливіший

чинник стабільності суспільства, його нормального функціонування, наступності його розвитку.

13.3 Соціальний статус та соціальна роль особистості

Термін «статус» прийшов до соціології з правознавства, де означав становище особи в системі правових відносин.

Соціальний статус особистості – це певне місце людини в суспільній ієрархії, яке обумовлене його походженням, професією, віком, статтю, сімейним станом.

Кожна людина має не один соціальний статус, оскільки включена не в один соціальний зв'язок і здійснює різні соціальні функції. Так, кожна людина може мати одночасно статуси громадянина певної держави, студента, члена сім'ї, члена політичної партії і т.д.. Усе це Р. Мертон називає «статусним набором».

Соціальні статуси поділяються на предписані статуси і статуси набуті. Предписані статуси дані людині від народження. Прикладами предписаних статусів можуть бути стать, національність, місце народження. Набуті статуси – ті, які набуваються людиною протягом життя (освіта, професія, кваліфікація).

Ієрархія соціальних статусів фіксується поняттям престижу, яке відображає значимість в суспільстві або соціальній спільності положення, яке займає людина. Престижними можуть бути професії, посади, види діяльності.

Соціальна роль відображає динамічний аспект соціального статусу. Соціальна роль – це модель поведінки, яка об'єктивно задана соціальною позицією особистості в системі суспільних або міжособистісних відносин. Кожний соціальний статус має свій ролевий набір, тобто дотримання людиною певних зразків і норм поведінки, що впливають із соціального статусу. Наприклад, статус лікаря – це певні права і обов'язки, переважно закріплені законом. Соціальна ж роль лікаря включає конкретні правила поведінки в спілкуванні з колегами, пацієнтами, адміністрацією, вимоги до рівня освіти, культури та ін.. Роль і статус є нероздільними. Не існує ролей без статусів, як і статусів без ролей. Кожен індивід має серію ролей, які витікають з різних структур, в яких він бере участь. Ці ролі визначають те, що він повинен робити для суспільства і що суспільство може очікувати від нього. Одну з перших спроб систематизації ролей розпочав Т. Парсонс. Він вважав, що будь-яка роль описується 5 основними характеристиками.

Основні характеристики ролі за Т. Парсонсом.

1. Емоції – одні ролі потребують стриманості (суддя, священик), інші – експресії (актор, співак, агітатор, рекламний агент).

2. Засіб отримання – одні ролі призначаються, інші треба завойовувати.

3. Масштаб – частина ролей сформована й чітко обмежена, інша – досить розмита.

4. Формалізація – деякі ролі передбачають спілкування за формальними правилами (дипломатичний прийом, релігійний ритуал, офіційна нарада), інші допускають неформальні взаємовідносини людей (компанія друзів, дискотека).

5. Мотивація – різноманітні види ролей пов'язані з різноманітною мотивацією. Романтик їде на неосвоєні землі «за запахом тайги», підприємець їде туди ж з метою заробити гроші.

Соціальна роль розпадається на рольові очікування – те, чого відповідно до правил гри чекають від тієї або іншої ролі, і на рольову поведінку – те, що людина виконує в межах своєї ролі. Кожного разу, беручи на себе ту чи іншу роль, людини більш-менш чітко уявляє пов'язані з нею права й обов'язки, приблизно знає схему й послідовність дій і будує свою поведінку відповідно до очікувань оточуючих. Суспільство при цьому стежить, щоб усе робилося «як треба». Для цього існує ціла система соціальною контролю – від громадської думки до правоохоронних органів і відповідна їй система соціальних санкцій – від осудження, осуди до насильницького припинення.

Межа рольової поведінки достатньо чітка, оскільки змішування різних функцій або неадекватне їх виконання може призвести до порушення рівноваги всієї соціальної системи. Але ці межі не абсолютні: роль задає загальну спрямованість і мету дії, а стиль їх виконання – чинник варіативний. Наприклад, роль директора фірми припускає реалізацію функції керівництва, управління, і її не можна змішувати з функцією підпорядкування або замінити нею. Але керівництво може здійснюватися різними методами: авторитарними, демократичними, ліберальними, і в цьому плані роль директора фірми не накладає ніяких обмежень.

Рольовий набір – сукупність ролей, яка впливає з певного статусу (що відповідає прийнятим нормам), зі способів поведінки людей (залежно від їхнього статусу чи становища в суспільстві, в системі міжособистісних відносин) Рольові вимоги (призначення, побажання й очікування відповідної поведінки) втілюються в конкретних соціальних нормах, згрупованих навколо соціального статусу.

Нормативна структура соціальної ролі:

- 1) опис типу поведінки, що відповідає даній ролі;
- 2) призначення (вимоги), пов'язаною з даною поведінкою;
- 3) оцінка виконання призначеної ролі;
- 4) санкція – соціальні наслідки тієї або іншої дії в рамках вимог соціальної системи.

Соціальні санкції за своїм характером можуть бути моральними, які реалізовані безпосередньо соціальною групою через її поведінку (презирство), або юридичними, політичними, економічними, реалізованими через діяльність конкретних соціальних інститутів. Зміст соціальних санкцій полягає в тому, щоб спонукати людину до певного типу поведінки.

Оскільки кожна людина відіграє кілька ролей у багатьох різноманітних ситуаціях, між ролями може виникнути рольовий конфлікт. Прикладом цього

може бути конфлікт, який описується в соціології, міжпрофесійною й сімейною роллю жінки.

Типи рольових конфліктів:

- міжрольовий конфлікт, коли вступають у суперечності різноманітні соціальні ролі: студентка - дружина;
- (внутрішньорольовий конфлікт: коли вимоги що висувуються до ролі і різноманітними учасниками взаємодії, не збігаються (одні ролі - чоловік, інші - свекруха, треті - сама дружина);
- інноваційний конфлікт: коли існують суперечності між уявленнями людини про себе та її рольові функції. Часто він може обумовлюватися між раніше сформованими ціннісними, орієнтаціями й новими соціальними вимогами.

Для опису системи соціальних ролей використовують два основних поняття: спосіб життя і стиль життя.

Спосіб життя характеризує той бік соціальних ролей, який прийнятий під впливом соціальних вимог.

Стиль життя – це соціальні ролі або елементи, які виконуються відповідно до внутрішньої схильності. Використовується поняття інституціоналізованих і конвенціональних ролей. Перші залежить від соціальної структури, соціального статусу особистості, другі ж виникають досить повільно в результаті групової взаємодії.

Роль може розумітися як об'єктивно, із погляду її суспільного значення, так і суб'єктивно, переломлюючись у свідомості індивіда і по-своєму витлумачуючись ним. За Т Парсоном, точкою звіту мають бути не особові змісти, як то соціальні потреби щодо тієї або іншої ролі. Так, в індивідуальних настановах сучасної жінки роль дружини (матері) може не мати занадто великого значення й цінності, але а очах суспільства ця роль несе величезне функціональне навантаження. З погляду соціуму, відхилення, відхід від рольових нормативів породжує аномалію. Тому глибоке засвоєння правил рольової поведінки полегшує існування особистості в суспільстві, знижує ступінь її конфліктності, є основою, впевненого і стабільного самопочуття.

Кожне суспільство зацікавлене в певному, відповідному йому типі особистості і тому ставить свої вимоги до формування соціального характеру. Процес формування особистості важкий і багаторазово опосередкований. На основі однакового об'єктивного становища, але внаслідок різного суб'єктивно-оцінного ставлення до нього можуть складатися різноманітні типи особистості.

13.4 Девіантна поведінка: форми, види, причини

Девіація – процес відхилення в соціалізації, відхилення поведінки особи від встановлених у даному суспільстві стереотипів, норм моральності і права.

Ставлення суспільства до девіантної поведінки. У більшості суспільств контроль девіантної поведінки несиметричний: відхилення в погану сторону засуджується, а в гарну – схвалюється. У залежності від того, позитивним чи негативним є відхилення, усі форми девіації можна розташувати на деякому континуумі. На одному полюсі розміститься група осіб, котрі виявляють максимально, несхвальну поведінку: революціонери, терористи, не патріоти, політичні емігранти, зрадники, атеїсти, злочинці, вандалі, циніки, жебраки. На іншому полюсі розташується група з відхиленнями, що максимально схвалюються: національні герої, видатні артисти, спортсмени, вчені, письменники, лідери, місіонери, передовики праці.

Будь-яка поведінка, що викликає несхвалення громадської думки, називається девіантою. Це надзвичайно широкий клас явищ: від безкоштовного проїзду до вбивства людини.

У широкому значенні девіант – будь-яка людина, котра збилася з пуття або відхилилась від норм. При такій постановці варто говорити про форми й масштаби відхилення.

Форми девіантної поведінки: кримінальна злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція, гомосексуалізм, азартні ігри, самогубство.

У вузькому значенні слова – під девіантною поведінкою припускається відхилення, що не спричиняють кримінального покарання. Інакше кажучи, не є протиправними. Сукупність протиправних вчинків, або злочинів, одержала в соціології особливу назву – делінкветна (буквально –злочинна) поведінка.

Серед основних видів девіантності виділяють.

1) Психологічна девіантність – це систематичні відхилення в поведінці особи від сталих стереотипів поведінки. Даний тип девіантності представляють особи з нездоровою психікою. Одні з них, котрі становлять небезпеку для оточуючих, перебувають у медичних закладах, інші живуть серед нормальних людей. Психологічні девіанти поведуться неадекватно до поведінки більшості, тобто не усвідомлюють своєї поведінки.

2) Моральна девіантність – ще систематичні відхилення в поведінці особи від існуючих норм моралі. Прикладами можуть бути прояви дрібного злодійства, хуліганства, жорстокості, черствості, байдужості.

3) Правова девіантність – це порушення особою норм прав або невиконання їхніх вимог. На відміну від перших двох видів для фіксації правової девіантності достатньо й одного епізоду порушення або недотримання.

Серед головних причин девіантної поведінки виділяють.

1. Біологічні і психологічні причини. Наприкінці XIX і на початку XX століття були поширені біологічні і психологічні трактування причин девіації. Італійський лікар Чезаре Ломброзо вважав, що існує прямий зв'язок між злочинною поведінкою й біологічними особливостями людини. Особливе значення він надав рисам особи. Американський лікар і психолог Вільям Шелдон підкреслював важливість будови тіла. Прихильники психологічного трактування пов'язували девіацію з психологічними рисами (нестійкість психіки, порушення психологічної рівноваги тощо).

2. Соціальні причини. Розгорнуте соціологічне пояснення девіації вперше дав Е. Дюркгейм. Він пропонує теорію аномії, що розкриває значення соціальних і культурних чинників. За Дюркгеймом, основною причиною девіації є аномія, буквально відсутність «регуляції», «безформність». У перекладі з грецької мови «номос» означає «закон», а префікс «а» має негативне значення.

Аномія – це стан дезорганізації суспільства, коли цінності, норми, соціальні зв'язки або відсутні або стають нестійкими й суперечливими. Аномію не варто розуміти тільки стосовно права, коли відсутні нові правові норми й закони. Це більш широке і глибоке явище, свого роду хвороба суспільства. Е. Дюркгейм пов'язує її із соціальними потрясіннями: економічними, фінансовими негараздами й банкрутством, антагонізмом між працею й капіталом, революціями, розірванням зв'язків поколінь та ін. Люди відчують почуття безпорадності, тривоги, страху, непевності в майбутньому, їм здається, що прийшов «останній час». У такий непевний час одні люди втрачають: сенс життя, оскільки знецінилась їхня віра в основи суспільства, інші намагаються «половити рибку» в каламутній воді кризи, треті шукають порятунку в релігіях і псевдорелігіях. Аномія характерна різким ослабленням соціальних зв'язків між індивідами, малими й великими соціальними групами, а іноді й їх зникненням.

Ідею аномії в ХХ столітті розвинув американський соціолог Р. Мертон. Він показав, що й у періоди стабільності можлива аномія. Вона пояснюється конфліктом норм у – культурі, розбіжністю між пропагандованими цілями й замовчуванням морально виправданих засобів їх досягнення.

Відповідно до теорії конфлікту (марксизм) джерелом девіації є соціальне несправедливий устрій суспільства, а її подолання пов'язане з подоланням соціальної несправедливості (наприклад, через революцію). До даного напрямку примикає теорія так званого "навішування ярликів", згідно з яким пануючі соціальні групи нав'язують суспільству (через систему влади й сили) своє уявлення про девіацію.

Девіантна поведінка підлягає спеціальним санкціям. В суспільстві існує цілий ряд спеціальних санкцій. Одні з них (правові санкції) чітко регламентовані, формалізовані і застосовуються владними структурами відповідно до норм права. Інші санкції (моральні) є неформальними і застосовуються окремими членами суспільства у формі ухвалення або осудження.

Питання до самоперевірки та повторення

1. В чому різниця між поняттям «індивід», «індивідуальність», «особистість»?
2. Які основні стадії соціалізації і інститути соціалізації на цих стадіях?
3. Чим розрізняються первинні та вторинні соціалізації?
4. З чого складається соціальний статус особистості?

5. В чому різниця між предписаними та набутими соціальними статусами? Які складові процесу соціалізації?
6. Якими є основні елементи соціальної структури особистості?
7. В чому полягає сутність девіантної поведінки?
8. Якими є різновиди девіантної поведінки?

Тема 14 СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

14.1 Соціальна стратифікація: поняття, основні методологічні підходи

14.2 Історичні типи соціальної стратифікації

14.3 Соціальна мобільність, її основні види

14.1 Соціальна стратифікація: поняття, основні методологічні підходи

Соціальна стратифікація (лат. Stratm-шар) – поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи і верстви, які мають різний престиж, власність, владу, освіту тощо.

Соціальна стратифікація означає як сам процес, що безперервно триває в суспільстві, так і його результат. Вона засвідчує не про різне становище в суспільстві індивідів, родин чи цілих країн, а сама їх нерівне становище. Вона є не лише методом виявлення верств конкретного суспільства, а й портретом цього суспільства.

У соціології існують різні методологічні підходи до вирішення питань про суть, витоки і перспективи розвитку соціальної стратифікації, зокрема: функціональний, конфліктний та еволюційний.

Представники функціонального підходу К. Девіс і У.Мур вважають, що соціальна структура суспільства представлена певним набором позицій, яких можна досягти. Кожне суспільство стикається з проблемою: як спонукати індивідів займати ці позиції і як заохотити індивідів якісно виконувати обов'язки відповідно до цих позицій. Задля того, щоб індивіди заповнювали позиції, потрібні певні здібності, ці позиції неоднаково важливі для виживання суспільства. Для того, щоб індивіди прагнули зайняти ці позиції, їх потрібно винагороджувати. Серед таких винагород виділяють: блага-повсякденного життя і комфорту, розваг і проведення вільного часу, самоповага і самореалізації.

Суспільства стратифіковані настільки, наскільки нерівними є позиції.

Основні твердження Девіса і Мура зводяться до того, що окремі позиції в будь-якому суспільстві функціонально більш важливі, ніж інші і потребують особливої кваліфікації для виконання. Обмежена кількість індивідів володіє талантом, який потрібно розвинути для заповнення такої позиції. Набуття кваліфікації потребує тривалого періоду навчання, протягом якого ті, хто навчається, чимось жертвують. Для того, щоб спонукати талановитих індивідів йти на жертви і проходити навчання, їх майбутні позиції повинні забезпечувати винагороду у вигляді доступу до дефіцитних благ. Ці дефіцитні блага являють собою права і привілеї, що притаманні позиціям і задовольняють потреби комфортного існування; розваг і відпочинку, самоповаги і самореалізації. Диференційований доступ до винагород своїм найближчим наслідком має диференціацію престижу і поваги, котрими володіють страти(сукупність об'єктів стратифікації). Відповідно до прав і привілеїв

утверджується соціальна нерівність. Отже, соціальна нерівність між стратами є позитивно функціональною і неминучою в будь-якому суспільстві. Стратифікація забезпечує оптимальне функціонування суспільства.

К. Девіс і У.Мур звертають увагу на важливість зовнішніх умов стратифікації, серед яких вони виділяють такі:

- стадія культурного розвитку(накопичення зразків поведінки);
- відносини з іншими суспільствами(стан війни підвищує значимість військових позицій);
- фактор розмірів суспільства (великій країні легше підтримувати стратифікацію).

Проте функціональний підхід не може пояснити дисфункції, коли окремі ролі винагороджуються аж ніяк не пропорційно їхній питомій вазі, значущості для суспільства. Наприклад, винагорода осіб, що обслуговують еліту. Критики функціоналізму підкреслюють, що висновок про корисність ієрархічної побудови суперечить історичним фактам сутичок, конфліктів між стратами, які призводили до складних ситуацій, вибухів і часом відкидали суспільство назад.

Другим напрямом аналізу соціальної стратифікації можна назвати конфліктний підхід, висхідні позиції якого були сформульовані К.Марксом, який пов'язував соціальну нерівність з різним становищем груп людей в системі матеріального виробництва, їх відношенням до власності.

Конфліктний підхід був розвинений Максом Вебером, який вбачав основу стратифікації в розподілі праці. Вебер говорить про те ,що нерівність існує тому, що є три ресурси, через які люди вступають у боротьбу: багатство (майнова нерівність); влада; честь і слава (статусна нерівність).

Ці ресурси є дефіцитними за своєю природою; їх неможливо поділити порівну. В будь-якому суспільстві люди нерівні як по кожному окремому ресурсу, так і за їх сумою.

Згідно з кожним ресурсом формуються окремі спільності і групи. В залежності від того, як розподіляється влада, формуються політичні партії. За градацією честі і слави – статусні групи. За тим, як розподіляється багатство – класи.

Отже, М.Вебер вважає,що нестратифікованих суспільств не буває, а економічна нерівність є основним видом нерівності в сучасному суспільстві.

Ідею багатомірної стратифікації розвивав і П. Сорокін, який виділив три основні форми стратифікації і, відповідно, три види критеріїв: економічні, політичні і професійні.

Соціальна стратифікація, за П.Сорокіним, – це диференціація деякої сукупності людей (населення) на класи за рангами. Вона знаходить вираз в існуванні вищих і нижчих верств. Її основа і сутність – в нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності і обов'язку, наявності або відсутності соціальних цінностей, влади і впливу серед членів того чи іншого співтовариства.

Конкретні форми соціальної стратифікації різноманітні і численні. Якщо економічний статус членів деякого співтовариства неоднаковий, якщо серед них є багаті і бідні, то таке суспільство характеризується наявністю

економічного розшарування незалежно від того, організоване воно на комуністичних чи капіталістичних принципах.

Реальність факту економічної нерівності виражається у відмінностях прибутків, рівня життя, в існуванні багатих і бідних верств населення. Якщо в межах певної групи існують різні ранги авторитету і престижу, якщо існують керівники і підлеглі, то це означає, що така група політично диференційована, що б вона не проголошувала в своїй конституції або декларації. Якщо члени певного суспільства розділені на різні групи за родом їх діяльності, а деякі професії при цьому вважаються більш престижними порівняно з іншими і якщо члени тієї чи іншої професійної групи поділяються на керівників і підлеглих, то така група професійно диференційована незалежно від того, обираються керівники чи призначаються, отримують вони керівні посади у спадок чи завдяки їх особистим якостям.

Як правило, ці три форми (економічна, політична і професійна) тісно переплетені. Люди, які належать до вищої верстви в якомусь одному відношенні, належать до тієї ж верстви і за іншими параметрами, і навпаки. Представники вищих економічних верств одночасно відносяться і до вищих політичних і професійних верств. Таким є загальне правило, хоча існує і немало виключень. Так, наприклад, найбагатші далеко не завжди знаходяться на вершині політичної або професійної піраміди і навпаки.

У 70-80-х роках набула поширення тенденція синтезу функціонального та конфліктного підходів. Найбільш повний вираз вона знайшла в роботах американських вчених Герхарда і Джін Ленскі, які сформулювали еволюційний підхід до аналізу соціальної стратифікації. Вони розробили модель соціально-культурної еволюції суспільства й показали, що стратифікація не завжди була необхідною та корисною. На ранніх етапах розвитку ієрархія практично відсутня. У подальшому вона з'явилася внаслідок природних потреб, частково ґрунтуючись на конфлікті, який виникає в результаті розподілу додаткового продукту.

В індустріальному суспільстві вона базується в основному на консенсусі цінностей можновладців і рядових членів суспільства. У зв'язку з цим винагорода буває і справедливою, і несправедливою, а стратифікація може сприяти або утруднювати розвиток, залежно від конкретно-історичних умов і ситуацій.

Більшість сучасних соціологів підкреслює, що соціальна диференціація носить ієрархічний характер і являє собою складну багатопланову соціальну стратифікацію.

Суспільство не лише допускає ієрархію статусного становища груп, окремих індивідів, що до них належать, але й сприймає її як джерело, імпульс для свого розвитку. Соціальна стратифікація вказує на нерівність у суспільстві, його поділ за певними критеріями чи їх сукупністю на стійкі групи, які мають неоднаковий вплив на суспільне життя. Якщо соціальна нерівність потрібна для раціоналізації суспільного устрою, то проблемою залишається вибір критерію нерівності.

Найчастіше для загального уявлення про соціальну ієрархію суспільства достатньо поділити громадян будь-якого суспільства відповідно до таких основних критеріїв нерівності: дохід, освіта, влада і престиж.

Дохід вимірюється в грошах, які одержує окремих індивід (індивідуальний дохід) або сім'я (сімейний дохід) протягом певного періоду часу, скажімо, одного місяця або року.

Освіта вимірюється кількістю років навчання.

Влада вимірюється кількістю людей, на яких розповсюджується прийняте рішення. Влада – можливість нав'язувати свою волю або рішення іншим людям незалежно від їх волі.

Престиж – повага статусу, яка склалася в громадській думці.

Приналежність до тієї чи іншої страти вимірюється не тільки цими об'єктивними показниками, а і суб'єктивними – відчуттям причетності до даної групи, ідентифікації з нею, що і пришвидшує механізм соціального відтворення.

14.2 Історичні типи соціальної стратифікації

З історії, відомо кілька основних типів стратифікацій: рабство, каста, стани та класи.

Рабство було граничною формою нерівності, за якої одні люди володіли іншими. Щоправда, рабство було неоднорідним залежно від періоду чи культури: в одному випадку раб перебував поза законом (класична форма рабства), в іншому – йому відводилася роль слуги чи солдата.

Каста – це соціальна група, членством в котрій людина зобов'язана виключно своїм народженням член каста не може перейти із власної каста в іншу, і це положення закріплене індуською релігією. Поширені вони переважно в Індії, де налічується 4 основні каста (брахмани – священики, кшатрії – воїни, вайшеї-купці, шудри – робітники та селяни) та 5 тис. неосновних каст та під каст.

Стани властиві європейському феодалізму ще соціальні групи, які володіли закріпленими звичаями або юридичним законом, котрі і передавалися через спадщину правами та обов'язками.

До найвищого стану належали аристократи і вельможі. До нижчого духівництва, поділене значними привілеями. До третього стану – вільні селяни, чиновники дворянського походження, купці й ремісники.

Слід зазначити, що права та обов'язки кожної форми стратифікаційного типу дуже строго визначалися законами чи релігійною доктриною. Соціальні бар'єри були між ними досить жорсткими, тому перші три історичних типи стратифікацій характеризують закриті суспільства, у яких соціальне переміщення із нижчих страт у вищі повністю заборонялося або ж суттєво обмежувалося.

Класи – цей тип стратифікованого суспільства є головним об'єктом соціології марксизму. Її основоположник К. Маркс вважав класову структуру суспільства основою розвитку і змін, а виникнення класів пояснював

економічними чинниками – суспільним поділом праці – формуванням відносин приватної власності. В.І.Ленін визначав, що класи – великі соціальні спільності людей, що розрізняються за їх місцем в системі суспільного виробництва, відносинами до власності на засоби виробництва, роллю у суспільній організації праці та ін.

Сучасні дослідники (французький соціальний філософ П'єр Бурдьє) при розгляді цього питання беруть до уваги не тільки економічний капітал, вимірюваний у категоріях власності й доходу, а й культурний (освіта, особливі знання, вміння, стилі життя), соціальний (соціальні зв'язки), символічний (авторитет, престиж, репутація).

Класи не детерміновані віросповіданням або законом; належність до класу не є спадковою. Це – більш відкритий тип стратифікації, ніж інші, а класові межі не настільки суворі. Тому соціальне переміщення за класовою ознакою – звичайне явище, оскільки належність до класу пов'язана з професією, матеріальним рівнем, майновим цензом індивіда та ін.

Клас – угруповання людей на основі нерівного становища щодо основних соціальних ресурсів, які визначають їхні життєві шанси, соціальні претензії та соціальні можливості спільно діяти.

У західному індустріальному суспільстві розрізняють, як правило, три класи : «вищий», «середній» і «нижній».

До вищого класу зараховують роботодавців, керівників, топ-менеджерів, усіх, хто володіє виробничими потужностями чи контролює їх, має високий майновий ценз(багатство).

Феномен середнього класу сформувався в індустріальному суспільстві, а набув розвитку – в постіндустріальному. Його ідентифікують за різними критеріями: займає проміжну позицію між верхами і низами суспільства; порівняно високо забезпечена частина суспільства, що володіє власністю, економічною незалежністю, свободою вибору сфери діяльності, зосереджує у своїх рядах більш кваліфіковані кадри суспільства. Середні верстви сучасного західного суспільства становлять приблизно 80 %.

До нижчого класу належать малокваліфіковані робітники, особи без професійної кваліфікації (так звані «сині комірці»).

Однак, за всієї значущості, класова система – один з виявів соціальної стратифікації. При цьому класова і стратифікаційна моделі соціальної структури не заперечують одна одну, а навпаки – сприяють побудові моделі соціальної структури.

14.3 Соціальна мобільність, її основні види

Соціальна мобільність – це процес руху індивідів між ієрархічно організованими елементами соціальної структури. Поняття соціальної мобільності увів в соціологічний обіг П. Сорокін у 1927 р.

Соціальну мобільність він визначав як будь який перехід індивіда або соціального об'єкта, тобто всього того, що створено або модифіковано людською діяльністю, із однієї соціальної позиції в іншу.

Існує два основних типи соціальної мобільності: горизонтальна і вертикальна.

Під горизонтальною соціальною мобільністю, або переміщенням, розуміють перехід індивіда або соціального об'єкта із однієї соціальної групи в іншу, що знаходиться на тому ж рівні.

Переміщення деякого індивіда з баптистської в методистську релігійну групу, з одного громадянства в інше, із однієї сім'ї (як чоловіка, так і жінки) в іншу при розлученні або повторному шлюбі, з однієї фабрики на іншу, при збереженні при цьому свого професійного статусу – все це приклади горизонтальної соціальної мобільності. Такими ж прикладами є переміщення соціальних об'єктів (радіо, автомобіля, моди, теорії Дарвіна) в межах одного соціального пласта. У всіх цих випадках «переміщення» може відбутися без будь-яких помітних змін соціального положення індивіда або соціального об'єкта у вертикальному напрямку.

Під вертикальною соціальною мобільністю розуміють ті відносини, які виникають при переміщенні індивіда або соціального об'єкта з одного соціального пласта в інший.

В залежності від напрямку переміщення існує два типи вертикальної мобільності: висхідна і низхідна, тобто соціальний підйом і соціальний спуск. Відповідно до природи стратифікації існують низхідні і висхідні течії економічної, політичної і професійної мобільності, не говорячи вже про інші менш важливі типи. Висхідні течії існують в двох основних формах: проникнення індивіда з нижчого пласта в існуючий більш високий пласт; або створення такими індивідами нової групи і проникнення всієї групи у вищий пласт на рівень з вже існуючими групами цього пласта. Відповідно і низхідні течії також мають дві форми: перша полягає в падінні індивіда з більш високої соціальної позиції на більш низьку, не порушуючи при цьому вихідної групи, до якої він належав раніше; інша форма проявляється в деградації соціальної групи в цілому, в зниженні її рангу на фоні інших груп або в порушенні її соціальної єдності.

В соціології, в основному, науковому аналізу підлягає саме вертикальна соціальна мобільність.

Соціологи розрізняють також мобільність між поколіннями і мобільність в межах одного покоління. Між поколіннями мобільність обумовлює зміну власної соціальної позиції порівняно із соціальною позицією батьків – син робітника стає викладачем.

Внутрішньо покоління мобільність має місце тоді, коли особа протягом власного життя кілька разів змінює соціальні позиції (робітник – інженер - директор заводу).

П. Сорокін визначив ряд принципів вертикальної мобільності:

1. Навряд чи будь коли існували суспільства, соціальні верстви яких були абсолютно закритими, або в яких відсутня була б вертикальна мобільність в її трьох основних аспектах – економічний, політичний, професійний.

2. Ніколи не існувало суспільства, в якому вертикальна соціальна мобільність була б абсолютно вільною, а перехід з однієї соціальної страти в

іншу здійснювався б без будь-якого опору. Якби мобільність була б абсолютно вільною, то в суспільстві, яке виникло, не було б соціальних страт.

3. Інтенсивність і все загальність вертикальної соціальної мобільності змінюється від суспільства до суспільства, тобто в просторі. Щоб переконатися в цьому, достатньо порівняти індійське кастове суспільство і сучасне американське. Якщо взяти вищі щаблі в політичній, економічній і професійній пірамідах в обох суспільствах, то буде видно, що всі вони в Індії визначені фактом народження і є тільки небагато індивідів, які досягли високого положення, піднімаючись з найнижчих страт. Тим часом в США серед відомих людей в промисловості і фінансах 38,8% в минулому і 19,6 % в сучасному поколінні починали бідняками; 31,5% мультиміліонерів починали свою кар'єру, маючи середній достаток.

4. Інтенсивність і всеосяжність вертикальної мобільності – економічної, політичної і професійної – коливається в межах одного і того ж суспільства в різні періоди його історії. В історії будь-якої країни або соціальної групи існують періоди, коли вертикальна мобільність зростає як кількісно, так і якісно, однак існують періоди, коли вона зменшується.

5. У вертикальній мобільності в її трьох основних формах немає постійного напрямку ні в бік посилення, ні в бік послаблення інтенсивності. Це припущення є дійсним для історії будь-якої країни, для історії великих соціальних організацій і нарешті, для всієї історії людства.

Дані про соціальну мобільність деякою мірою дозволяють судити про ступінь відкритості суспільства – його демократичність. Наскільки те чи інше суспільство створює можливості для переміщення індивідів, поколінь з нижчих категорій у вищі – таким шляхом формується еліта суспільства. При цьому існує закономірність і чим вищий соціальний клас (страта), тим важче в нього проникнути.

Соціальна мобільність та соціальна стратифікація невіддільно пов'язані явища; тільки стратифікація – це стан суспільства на даний момент(ніби «фотографія суспільства»), а мобільність – це механізм зміни цього стану («кіно про зміни в суспільстві»).

Значну роль у соціальній мобільності відіграє освіта та знання, особливо у час переходу до інформаційного суспільства. Система освіти суттєво впливає на рівень соціальної мобільності, а саме: загальна та професійна освіта для молоді забезпечує її соціалізацію й ефективний розвиток і функціонування; відтворення і розвиток соціальної структури суспільства; вплив на духовне життя суспільства.

Питання до самоперевірки та повторення

1. Що таке «соціальна стратифікація»?
2. Розкрийте сутність теорії соціальної стратифікації.
3. Які відомі критерії соціальної стратифікації?
4. Охарактеризуйте історичні типи стратифікації.
5. Поясніть відмінності між поняттями «клас»; «страта».

6. Кого можна віднести до представників «вищого класу», «середнього класу», «нижчого класу»?
7. Які причини соціальної нерівності? Чи може нерівність бути справедливою.
8. Розкрийте сутність процесу соціальної мобільності.
9. Чим відрізняється горизонтальна соціальна мобільність від вертикальної соціальної мобільності?
10. Чим розрізняються поняття «соціальне розшарування» і «стратифікація»?

ТЕМА 15 СОЦІОЛОГІЯ ШЛЮБУ ТА СІМ'Ї

- 15.1 Сутність сім'ї та шлюбу
- 15.2 Функції, структура сім'ї
- 15.3 Типологія сімейно-шлюбних
- 15.4 Соціальні фактори кризи сучасної сім'ї
- 15.5 Основні тенденції розвитку інституту сім'ї

15.1 Сутність сім'ї та шлюбу

Соціологія сім'ї та шлюбу – це галузь соціології, що вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї, сімейно-шлюбних відносин у конкретних культурних або соціально-економічних умовах.

Об'єктом соціології сім'ї та шлюбу виступає іпостасях: як мала соціальна група і як соціальний інститут.

Предметом соціології сім'ї та шлюбу є закономірність та специфічні соціальні відносини, що виникають між сім'єю і суспільством, а також всередині сім'ї в процесі її функціонування та розвитку. Соціологія сім'ї досліджуючи шлюбно-сімейні стосунки, використовує такі поняття і категорії, що відображають основні аспекти функціонування сімейної групи – сім'я, шлюб, умови та спосіб життя сім'ї, її структура, функції, спосіб мислення, успішність функціонування, етапи життєвого циклу.

У соціології сім'я розглядається і як соціальний інститут, і як мала соціальна група.

Як соціальний інститут, сім'я – це сукупність соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, що регламентують взаємовідносини між подружжям, батьками й дітьми, між родичами.

При аналізі сім'ї як соціального інституту зазвичай розглядаються не конкретні сім'ї, а зразки сімейної поведінки, специфічні для повного типу культури: характерні ролі в сім'ї, специфіка формальних і неформальних норм і санкцій у сфері шлюбно-сімейних відносин, функції сім'ї стосовно суспільства й особистості, основні ролі, які відіграють індивіди в сім'ї.

Як соціальна група, сім'я – це заснована на шлюбі або кровній спорідненості мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємно моральною відповідальністю і взаємодопомогою.

При аналізі сім'ї як малої соціальної групи розглядається групова динаміка; згуртованість сім'ї, замученість індивіда в сім'ю, стабільність сім'ї, рольова поведінка й рольові взаємодії, рольові очікування.

При аналізі сім'ї як малої соціальної групи в соціології виділяють два основних типи характеристики сім'ї:

- характеристики групи в цілому, куди входять: цілі й завдання сім'ї, структура сім'ї, соціальні демографічний склад сім'ї;

- характеристики зв'язків і відносин із суспільством, сюди входять: мета, завдання й функції с сім'ї в суспільстві.

Сім'я – це соціальне об'єднання, члени якого пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою.

Основні риси сім'ї:

- шлюбні або кровно-шлюбні зв'язки між її членами;
- спільне проживання на одній території;
- спільний сімейний бюджет.

Шлюб – історично обумовлена, санкціонована суспільством форма відносин між статями, що встановлює їхні права й обов'язки щодо один до одного й дітей.

Сукупність норм інституту шлюбу регулює відносини між чоловіком і дружиною. Одні норми інституту шлюбу мають юридичний характер і регламентуються законодавством. У нашій країні така регламентація проводиться на основі Кодексу України про сім'ю і шлюб. Інші норми регулюються мораллю, звичаями і традиціями. До них належать норми шлюбного вибору, дошлюбної поведінки, поділ обов'язків між чоловіком і дружиною, виховання дітей, організація сімейно о відпочинку та ін.

15.2 Функції, структура сім'ї

Сутність сім'ї відбивається в її функціях, у структурі й рольовій поведінці її членів.

Функція сім'ї – засіб прояву активності сім'ї в цілому або її частині. Сім'я виконує цілий ряд функцій, серед яких найважливішими є: репродуктивна, виховна, господарсько-побутова рекреаційна.

Репродуктивна функція містить у собі відтворення в дітях чисельності батьків, тобто бере участь у кількісному і якісному відтворенні населення. Можна сказати, що це найважливіша функція. Адже, міркуючи логічно, щоб через 24-30 роки населення країни було не меншим, ніж тепер, необхідно, щоб дітей було не менше, ніж батьків. Бажано навіть більше, тому що іноді двоє дітей за тими або іншими причинами не завжди відтворюють своїх батьків. У цілому 1000 чоловік населення, що складаються із дводітних сімей, через, 25-30 років втрачають третину своєї чисельності, і за статистикою для відтворення населення треба, щоб приблизно 50 % сімей мали трьох дітей. У даний час через переважаючий міський спосіб життя, збільшення зайнятості жінок, важкого економічного становища народжуваність падає. Варто відзначити і зв'язок загальної кількості розлучені і абортів. Таким чином, може виявитися, що на двох пенсіонерів буде припадати один працівник.

Виховна функція. Сім'я як первинний осередок є колицкою людства. У сім'ї головним чином виховуються діти. У сім'ї дитина одержує перші трудові навички. У неї розвивається вміння цінувати шанувати працю людей, там вона набуває досвіду турботи про батьків і близьких, вчиться розумному споживанню матеріальних благ, накопичує досвід поведінки з грошима. Соціологи виділяють декілька досить стійких стереотипів сімейного виховання:

1. Детоцентризм, тобто всепрощенське ставлення до дітей, неправильно зрозуміла любов до них.

2. Професіоналізм, тобто тенденції своєрідної відмови батьків від виховання дітей під приводом того, що цим мають займатися педагоги, вихователі-професіонали в дитячих садах і школах.
3. Прагматизм, тобто виховання, мета якого – вироблення в дітей «практичності», вміння «спритно влаштовувати свої справи». Орієнтації, насамперед, на отримання безпосередньої матеріальної допомоги.

Господарсько-економічна – ця функція охоплює різноманітні аспекти сімейних відносин: ведення домашнього господарства, упорядкування й використання сімейного бюджету, організацію сімейного споживання, проблему розподілу домашньої роботи, підтримку й опіку над літніми й інвалідами праці.

Рекреаційна функція – ця функція сім'ї набуває дедалі більшого значення в наш час. В умовах швидкого ритму життя, зростання всякого роду соціальних і психологічних навантажень, збільшення кількості стресових ситуацій сім'я приймає на себе особливу терапевтичну роль. Вона має стати «оазисом» спокою, упевненості, створювати настільки важливе для людини почуття безпеки і психологічного комфорту. Забезпечити емоційну підтримку і зберігання загального життєвого тону. Рекреаційна функція містить у собі й духовно-естетичні моменти, у тому числі організацію сімейного дозвілля й відпочинку.

Відбудовна функція сім'ї полягає в підтримці здоров'я, життєвого тону, організації дозвілля й відпочинку, сім'я стає оздоровчим середовищем, де будь-який член сім'ї може сподіватися на турботливе ставлення рідних і близьких. Для цього потрібна не тільки морально-психологічна підготовка, але й дотримання режиму праці й відпочинку, режиму харчування та ін.

Під структурою сім'ї слід розуміти сукупність відносин між її членами, включаючи, крім відносин кривності, і систему духовних, моральних відносин, у тому числі відносини влади, авторитету та ін., авторитарну й демократичну структуру.

Рольова взаємодія в сім'ї є сукупністю норм і зразків поведінки одних членів сім'ї стосовно інших. Традиційні ролі, коли жінка вела домашнє господарство, виховувала дітей, а чоловік був хазяїном, власником майна і забезпечував економічну самостійність сім'ї, змінилися. На сьогоднішній день переважна кількість жінок бере участь у виробничій діяльності, економічному забезпеченні сім'я, бере однакову участь у суспільних рішеннях. З одного боку, це сприяло розвитку жінки як особистості, але з іншого - призвело до зниження рівня народжуваності та збільшенню кількості розлучень.

Основою сучасного шлюбу стають не економічні або статусні, а емоційні сторони міжособистісних відносин.

15.3 Типологія сімейно-шлюбних

Існують такі принципи виділення типів сімейної організації та сімей. За критерієм часу існування сім'ї виділяють:

- молоді (щойно одружені);
- молода сім'я;
- сім'я, що чекає дитину;
- сім'я середнього подружнього віку;
- сім'я старшого подружнього віку;
- літні подружні пари.

За критерієм фаз життєвих циклів сім'ї поділяють на:

- 1 етап: утворення сім'ї – перше одруження;
- 2 етап: початок дітонародження - народження першої дитини;
- 3 етап: закінчення дітонародження - народження останньої дитини;
- 4 етап: одруження й відділення із сім'ї останньої дитини;
- 5 етап: припинення існування сім'ї – смерть одного з подружжя.

За критерієм кількість дітей у сім'ї виділяють:

- бездітні сім'ї (відсутність дітей у сім'ї);
- одnodітні сім'ї (наявність у сім'ї однієї дитини);
- малодітні сім'ї (наявність у сім'ї двох дітей);
- багатодітні сім'ї (наявність у сім'ї понад двох дітей).

За принципом кількості членів сім'ї:

- неповна сім'я (наявність у сім'ї тільки одного з батьків).

Неповна сім'ї утворюються внаслідок розірвання шлюбу, позашлюбного народження дитини, смерті одного з батьків або окремого їх проживання. У зв'язку з цим розрізняють такі основні типи неповної сім'ї: осиротіла, позашлюбна, розлучена та що розпалася. У залежності від статі одного з батьків виділяють материнські й батьківські неповні сім'ї.

Існує ще й такий поділ:

- нуклеарна сім'я (сім'ю складають батьки та їхні діти);
- складна (розширена) сім'я (кілька поколінь живуть під одним дахом).

За типом лідерства в сім'ї:

- патернальна сім'я (соціально-рольове домінування чоловіка);
- матеріальна (соціально-рольове домінування жінки);
- еквалітарна сім'я (рівновага соціальних ролей чоловіка й жінки).

За аналогічними критеріями здійснюється і типологізація шлюбу, зокрема:

За кількістю учасників виділяють:

- моногамія (шлюбний союз одного чоловіка з однією жінкою);
- полігамія (шлюбний союз понад двох партнерів);
- полігінія (один чоловік і багато жінок - гарем);
- поліандрія (одна жінка й багато чоловіків);
- груповий шлюб (шлюбний союз кількох чоловіків із декількома жінками).

За вибором партнерів розрізняють:

- екзогамія (партнер обирається тільки з чужої групи);
- ендогамія (партнер обирається тільки зі своєї групи).

За місцем проживання партнерів:

- матрилакальні шлюби (подружжя мешкає в батьків дружини);
- патрилакальні шлюби (подружжя мешкає в батьків чоловіка);

- неолокальні шлюби (подружжя мешкає окремо від батьків).

15.4 Соціальні фактори кризи сучасної сім'ї

Дослідження проблем, пов'язаних із сім'єю, набуває дедалі більшого значення як у теоретичному, так і в практичному, життєвому плані. Відомо, що нестабільність шлюбу й сім'ї, що виявляється у збільшенні кількості розлучень, характерна практично для всіх розвинених країн світу. Це пояснюється впливом урбанізації та викликану нею інтенсивною міграцією населення, емансипацією жінок, науково-технічною революцією, причинами соціально-економічного, культурного, етнічного, релігійного характеру.

Численні соціологічні дослідження показують: в основі розлучень в переважній більшості випадків лежить конфлікт у подружжі, який досягає такого ступеню, що вирішити його можна тільки шляхом розірвання шлюбу.

Виділяють кілька рівнів подружніх взаємовідносин, на яких можуть відбуватися конфлікти.

Рівні подружніх взаємовідносин, на яких можуть виникати конфлікти:

- психофізичний рівень – дисгармонія виявляється в сексуальних відносинах, темпераменті подружжя;
- психологічний рівень – у сім'ї створюється нездоровий клімат, що виявляється в постійних сварках, взаємних причіпках, дратівливості;
- соціально-рольовий рівень – симптоми порушення стабільності цього рівня: неправильний, нерівномірний розподіл сімейно-побутового навантаження, хаотичність сімейного укладу;
- соціокультурний рівень – конфлікт набуває форми нерозуміння подружжям один одного, неповаги, відсутності інтересу або незадоволеності спілкуванням з партнером, неприйняття його життєвих цінностей, ідеалів.

Виділяють такі основні моделі внутрішньо сімейних конфліктів.

Взаємовідносини між подружжям (чоловіком і дружиною):

- чоловік і дружина наполегливо стараються затвердитися як голова (хазяїн) сім'ї;
- дидактичне модель;
- готовність до бою;
- «татова донька», «мамнин син».

Взаємовідносини між середнім і старшим поколінням:

- старше й молодше покоління живуть окремим життям;
- різні покоління нав'язують свої погляди і стереотипи;
- взаємовідносини укладаються навколо конфліктних об'єктів (ремонт квартири, дитина, один із подружжя)

Взаємовідносини між молодшим і середнім поколінням (батьки й діти):

- бар'єр зайнятості батьків;
- бар'єр дорослості дитини;
- бар'єр старого стереотипу;

- бар'єр виховних традицій;
- дидактичний бар'єр.

Причини, які викликають конфлікт на тому чи іншому рівні, можуть бути досить різноманітними. Але за часом виникнення їх можна розділити на дві великі групи:

- причини, що виникли безпосередньо під час шлюбу, під час спільного життя і спільного ведення господарства;
- причини, що об'єктивно існують до моменту створення сім'ї.

Групу причин, що об'єктивно існували до моменту створення сім'ї, називають чинниками ризику, тому що наявність їх у період дошлюбного знайомства вже таїть у собі небезпеку майбутнього розлучення.

Чинники ризику:

- різка незгода батьків на обрання шлюбу;
- занадто ранній вік для одруження;
- можливість швидкого народження дитини;
- занадто малий термін знайомства;
- шлюб за примусом, без взаємної згоди;
- велика різниця в освіті й у віці між чоловіком та дружиною;
- схильність до алкоголізму одного з подружжя;
- легковажне ставлення до шлюбу й сім'ї взагалі.

Ці чинники дають про себе знати буквально в перші роки спільного життя й багато в чому обумовлюють ту обставину, що понад третини розлучень припадає на сім'ї, що мають стаж спільного життя від одного до трьох років.

Серед причин розлучення зустрічається така, як розчарування в партнері і втрата на основі цього початкового почуття кохання. Ця небезпека підстерігає в першу чергу те подружжя, термін знайомства якого до весілля був нетривалий (від трьох до шести місяців).

Проте велика частина розлучень відбувається через причини, що витікають безпосередньо в результаті спільного життя. Найбільша кількість розірваних шлюбів припадає на вік 25-30 років, коли подружжя стає досить самостійним в матеріальному: плані, встигло непогано дізнатися про недоліки один одного й переконатися в неможливості жити разом. Також велика кількість розлучень припадає на вік близько 40 років. Це пов'язане з тим, що діти вирости й немає необхідності зберігати сім'ю заради них, а з одного в подружжя фактично є інша сім'я.

Причини, які викликають розлучення:

- побутові причини розлучень (погані побутові умови, матеріальне неблагополуччя сім'ї, незадовільні житлові умови, небажання вести домашнє господарство, змушене роздільне проживання подружжя);
- міжособистісні конфлікти (втрата почуття любові й прихильності, різні погляди на життя, хвороба чоловіка або дружини, ревності, поміркованість);
- зовнішні чинники (зрада одного з подружжя, поява нової сім'ї або нового почуття в ініціатора розлучення, втручання батьків або інших осіб).

У сучасних дослідженнях робиться спроба проаналізувати причини подружньої невірності. Надамо одну з класифікацій:

- нове кохання. Ця причина подружньої, невірності характерна для шлюбів, де любов була незначною або зовсім була відсутня (розсудливі, раціональні або змушені шлюби, які засновані на вигоді, страху самотності);
- відплата. За допомогою зради реалізується бажання помститися за невірність чоловіка, щоб відновити почуття власної гідності; зганьблене кохання. У шлюбних відносинах відсутня взаємність. Один із подружжя страждає від неприйняття його кохання, нерозділеного почуття. Це спонукає утамувати почуття в іншому партнері, де можлива взаємність. Іноді, той хто зраджує, сам не кохає нового партнера, але відповідає на його почуття, співчуває людині, яка любить його;
- пошук нових любовних переживань, як правило, характерний для подружжя із значним стажем, коли від почуття стихли, або в сім'ях із мораллю, коли від життя береться все можливе. Варіантом може бути імітація «гарного життя» закордонних зразків, сексуальної свободи;
- спогад. За допомогою подружньої невірності людина компенсує нестачу любовних відносин, що виникає через тривалі розлуки, хвороби одного з подружжя та з інших обмежень на повноту кохання в шлюбі;
- тотальний розпад сім'ї. Зрада тут є фактично результатом створення нової сім'ї коли перша сім'я сприймається не нежиттєздатною;
- випадковий зв'язок, коли зрада не характеризується регулярністю і глибокими любовними переживаннями. Звичайно вона буває спровокована певними обставинами (наполегливість «партнера», «зручний випадок» і т. ін.).

Серед головних соціальних наслідків розлучення виділяють.

Типи неблагополучних сімей:

Конфліктні, коли між чоловіком та дружиною є сфера, де їхні інтереси, потреби, наміри й бажання постійно суперечать.

Кризові – протистояння інтересів і потреб чоловіка та дружини носять різкий характер, захоплюючи важливі сфери життєдіяльності, сім'ї.

Проблемні – особливо важкі життєві ситуації, відсутність житла й засобів, важка хвороба, засудження на тривалий термін і т. ін.

Також виділяються певні чинники стабільності шлюбу, зокрема:

Зовнішні об'єктивні чинники – загальний рівень життя, стабільність економічної, політичної та соціальної системи суспільства.

Зовнішні суб'єктивні чинники: сила соціального контролю (ефективність правових і моральних норм, культурні й національні традиції),

Внутрішні об'єктивні чинники: житлові й матеріальні умови життя конкретної сім'ї.

Внутрішні суб'єктивні чинники: міжособистісні почуття членів сім'ї, психофізична сумісність, функціонально-рольова узгодженість, задоволеність шлюбом.

Дослідження соціологів показує, що люди одружуються не лише за любовною мотивацією, друге місце, серед мотивів укладання шлюбу. посідає спільність інтересів і поглядів, третє – приємне проведення часу, четверте – прагнення до отримання задоволення, п'яте – орієнтація на шлюб.

В соціології також виділяють певні стадії сімейно-шлюбних відносин, наприклад:

- глибока, жагуча закоханість, коли один із подружжя займає велику частину уваги, а його образ, лише спогад про нього викликає тільки позитивні емоції;
- деяке охолодження, образ іншого рідше впливає у свідомості і його відсутність не гнітить, він у спогадах не завжди викликає позитивні емоції, але його поява піднімає настрій;
- відбувається подальше охолодження. Настрій не піднімається при приході іншого, потрібна увага іншого, щоб підняти настрій;
- присутність іншого викликає роздратування, і інший розглядається вже не через призму гідностей, а недоліків. Виникає негативна настанова, шукається і знаходиться злий намір;
- негативна настанова цілком опановує людиною.

15.5 Основні тенденції розвитку інституту сім'ї

За невеличкий історичний проміжок відбулося чотири трансформації парадигм сім'ї, і цей процес триває й нині.

Якщо на рубежі ХХ століття суспільство потерпало руйнацію так званої патріархальної моделі сім'ї, що збереглася сьогодні в більш-менш , ортодоксальному вигляді тільки в деяких районах Італії, то на початку століття почала інтенсивно руйнуватися суспільна мораль у тій її частині, що регламентує сімейно-шлюбні відносини. Це було пов'язано із загальною кризою релігійної християнської етики, з явищем релігійного нігілізму, тому що саме християнська етика складала основу суспільної моралі Європи.

Третім етапом трансформації інституту сім'ї є зростання так званих неповних сімей, що обумовлюється активізацією феміністських рухів, з одного боку, і зростанням матеріального добробуту "середнього європейця" – з іншого.

Четвертим етапом, що відбувається сьогодні, є повернення до культивування цінностей сім'ї та її класичного розуміння, пропаганда міцної стабільної сім'ї як фундаменту суспільства. Практично в усіх країнах Західної Європи й у США чинник добropорядного сім'янина розглядається як домінуючий при оцінці перспектив кар'єри в політиці або бізнесі.

Сучасна сім'я відрізняється від традиційної соціально-демографічними характеристиками, соціокультурними проблемами, психологічними особливостями. Нові кількісні і якісні параметри сім'ї зумовлюють і специфіку виконуваних сім'єю функцій, особливо репродуктивної та виховної.

Серед тенденції розвитку української сім'ї називають

- зростання кількості молоді шлюбного віку, що шлюб не обрали;
- зростання неповних сімей;

- збільшення кількості малодітних сімей;
- перерозподіл традиційних ролей у сім'ї;
- збільшення кількості розлучень.

Економічні реформи, свобода індивідуальної діяльності змінюють суспільство. І появляються багаті, бідні, жебраки, безробітні. І якщо для колишнього суспільства характерні були такі типи сімей, як сім'я робітника, сім'я колгоспника, сім'я інтелігента, то в сучасному суспільстві можна виділити багато нових типів: сім'я мільйонера, бізнесмена, вуличного торговця, безробітного.

У своєму розвитку сім'я стрімко йде від багатодітності до малодітності. Після 1987 року народжуваність стала падати, смертність населення збільшилася. Появилось багато бездітних сімей. В Україні переважає одnodітна сім'я.

З початку 70-х років спостерігається чітка тенденція збільшення числа дітей, народжених поза зареєстрованим шлюбом. 1970 року кожне 10 немовля появлялося поза шлюбом.

Нова структура сім'ї обумовлюється чітко виявленим процесом, її нуклеаризацією. Від 50% до 10 % молодих сімей хочуть жити окремо від батьків. Нуклеаризація характерна для розвитку сім'ї у всьому світі. Появилися й інші (альтернативні) сім'ї. Не сім'я, де чоловік, маючи дружину й дітей і підтримуючи їх, у той самий час має ще й коханку й так само її утримує. Обидві сім'ї знають про існування одна однієї. Така, форма сім'ї отримала назву сім'ї - конкубінат. Нерідко появляються сім'ї, де чоловік і дружина живуть в окремих квартирах. Це так званий годвії-шлюб.

Хоча в сучасній сім'ї відносини між чоловіком і дружиною будуються за принципом взаємозамінності, де відсутня жорстка закріпленість обов'язків, у ній намічається тенденція традиціонолізації сімейних ролей у патріархальному їх вигляді.

Відзначається деяка формалізація сімейних відносин, коли сімейне життя будується на виконанні обов'язків без особливих душевних витрат, коли акцентуються в сім'ї матеріальні проблеми, коли в спілкуванні сім'ї немає тепла, турбота, уваги.

У нашій країні сім'я сьогодні претирпає період, що давно пройдений у країнах Європи, - період нігілізму стосовно ролі інститутів сім'ї й шлюбу в суспільстві. При цьому ми не спостерігаємо ні активізації феміністських рухів, ані тим більше зростання матеріального добробуту громадян країни, що є прихованим мотивом тенденцій, які описуються на Заході. Тим часом статистика свідчить про стійку тенденцію до руйнації цього соціального інституту. З одного боку, майже третина шлюбних відносин мають характер так званих «цивільних шлюбів», з іншого – до 50% шлюбів розпадаються в середньому на 3-й рік свого існування. Очевидно, соціальні чинники деградації інституту сім'ї і нашій країні; мають цілком відмінні корені, хоча за формою й повторюють начебто західний досвід. Деякі вчені припускають, що основною з причин деградації інституту сім'ї в нашій країні є чинник масових соціальних очікувань людей, котрі створюють сім'ю.

З одної о боку, ідеальні уявлення людей про шлюб в умовах України входять у суперечність із стійкою традиційного для нашого менталітету практикою сімейно-шлюбних відносин. З іншого боку, спроби уникнути негативних закономірностей, які властиві для вітчизняної соціальної практики, приходять до пошуку нових соціальних стратегій створення сім'ї, що, відтворюючись масово, стають уже новою суспільною нормою й у подальшому можуть привести до появи інших соціальних інститутів сім'ї.

Загальна характеристика студентської сім'ї:

Більш ніж 50% студентських сімей мешкають із батьками, 1/3 мають кімнату в гуртожитку; 6,5% винаймають квартиру; 10% мешкають окремо один від одного. Допомогу від батьків отримують 90% студентських сімей, інші 10 % утримують себе самостійно.

Стан розвитку сім'ї в Україні вимагає виваженої державної соціальної політики, що зорієнтована на підтримку сім'ї, і передбачає об'єднання зусиль державних структур, соціальних інститутів та громадськості.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Як визначаються в соціології «сім'я» і «шлюб»?
2. Як ви ставитесь до запровадження шлюбного контракту?
3. Що вивчає соціологія сім'ї та шлюбу?
4. В чому полягає основний зміст соціальних функцій сім'ї?
5. Що мається на увазі під структурою сім'ї?
6. Які відомі основні типи сім'ї?
7. Які є етапи життєвого циклу сім'ї?
8. Які існують соціальні фактори кризи сучасної сім'ї?
9. Охарактеризуйте основні тенденції розвитку української сім'ї.
10. Що слід розуміти під демографічною політикою?

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ДО КУРСУ

1. Барвінський А.О. Соціологія: Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 188 с.
2. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: навчальний посібник. Київ: Знання, 2008. 415 с.
3. Кузьменко Т.М. Соціологія: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 320 с.
4. Лукашевич М. П. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій: підручник. К.: Каравела, 2015. 544 с.
5. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. Львів: «Магнолія 2006», 2009. 172 с
6. Погорілий Д.Є Політологія: кредитно-модульний курс. навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури. Фірма «Інкос», 2008. 432 с.
7. Політологія: підручник / О.В. Бабкіна, В.П. Горбатенко та ін.; за ред. О.В. Бабкіної. Київ: ВЦ «Академія», 2015. 567 с.
8. Політологія: підручник / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко; за наук. ред. А Колодій. Київ: Ельга, Ніка-Центр, 2013. 664 с.
9. Соціологія: підручник /За ред. В. М. Пічі. Львів: Новий Світ-2000, 2016. 296 с.
10. Черниш Н. Й. Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання. Київ: Знання, 2009. 468 с.
11. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 472 с.
12. Юрій М.Ф. Соціологія: підручник. Київ: Кондор, 2007. 288 с.

Навчальне електронне видання

БУБНОВ ІГОР ВАСИЛЬОВИЧ

ПОЛІТОЛОГІЯ ТА ОСНОВИ СОЦІОЛОГІЇ

Конспект лекцій

Видавець і виготовлювач

Одеський державний екологічний університет

вул. Львівська, 15, м. Одеса, 65016

тел./факс: (0482) 32-67-35

E-mail: info@odeku.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 5242 від 08.11.2016